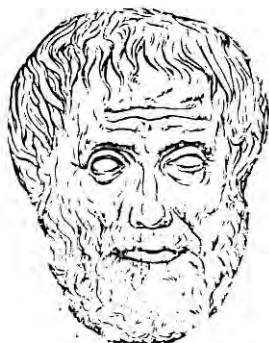

ΧΡΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΙΧ. Ι. ΤΣΙΤΣΙΚΛΗ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

(Μετά τὰ Φυσικά α' Ἐλασσον)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1989

Για να γίνει πραγματικότητα η επιθυμία του πατέρα μου να εκδοθεί «Η τελευταία παράδοση του Αριστοτέλη (Μετά τα Φυσικά α έλασσον)», η μελέτη που περικλείει το καταστάλαγμα του προβληματισμού και της έρευνάς του για το Σταγίριτη φιλόσοφο, χρειάστηκαν η οξυδέρκεια και το ενδιαφέρον των κ.κ. Ν. Κονομή, καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Α. Τσοπανάκη, ακαδημαϊκού, ομότιμου καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας, Β. Πάππα, δικηγόρου και Προέδρου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής και η πολύτιμη συμμετοχή του κ. Κ. Χρηστίδη που ανέλαβε τις διορθώσεις.

Τους ανθρώπους αυτούς και μαζί τους εκείνους που με οποιοδήποτε τρόπο συνέβαλαν σ' αυτήν την έκδοση, ευχαριστώ θερμά.

Θεσσαλονίκη, 8 Φεβρουαρίου 1990

Δήμητρα Μ. Τσιτσικλή

Μιχαήλ Ι. Τσιτσικλής, δρ. Ν, δικηγόρος

IN MEMORIAM

Μου είναι πολύ δύσκολο να γράψω για τον Μιχαήλ Ι. Τσιτσικλή, νεκρόν πια από την 1η Νοεμβρίου 1986, γιατί μου είναι αδύνατο να πιστέψω ότι έφυγε οριστικά και αμετάκλητα ένας τόσο ζωντανός, πολύπλευρος και δραστήριος άνθρωπος.

Η γνωριμία μας έγινε κάτω από παράξενες συνθήκες τις τελευταίες μέρες της γερμανικής κατοχής στην Θεσσαλονίκη, στις αρχές Οκτωβρίου του 1944. Οι δυσκολίες της εποχής και οι χαμηλές αποδοχές ενός καθηγητή Γυμνασίου με έφεραν οικότροφο στην Νίκη Κ. Μικρού, χήραν του Κωνσταντίνου Μικρού, Γυμνασιάρχη του Β' Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης, που τον είχα προϊστάμενον στα 1938 που ήρθα στην Θεσσαλονίκη. Η χήρα Μικρού έμενε με την μητέρα της σε νοικιασμένο διαμέρισμα της οδού Μητροπολίτου Ιωσήφ σε απόσταση λίγων μέτρων από την παραλία και αντιμετώπιζε φυσικά και η ίδια με την σύνταξή της τα ίδια οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζαμε όλοι μας. Οι δυσχέρειες στην εξεύρεση κατοικίας —που αφορούσαν εμένα—, η ανησυχία από την ενδεχόμενη επίταξη από τους Γερμανούς ενός δωματίου που ήταν δυνατό να θεωρηθεί περισευούμενο —που αφορούσαν εκείνη—, τα κοινά οικονομικά προβλήματα και η συμπάθεια και εκτίμηση που μου είχαν δείξει ο Γυμνασιάρχης και η γυναίκα του, αυτά όλα συνετέλεσαν στο να εγκατασταθώ φιλικά ως οικότροφος ένοικος σε ένα φιλόξενο και εξαιρετικά νοικοκυρεμένο σπίτι.

Ο Κωνσταντίνος Μικρού και ο Ιωάννης Τσιτσικλής, έγκριτος δικηγόρος της Θεσσαλονίκης, ο πατέρας του Μιχάλη, κατάγονταν και οι δύο από την Κοζάνη και συνδέονταν με πολύχρονη και

εγκάρδια φιλία, την οποία συμμεριζόταν και η Νίκη Μικρού και την συντήρησε και μετά τον θάνατο του αντρού της. Έτσι, ένα προχωρημένο βράδυ εμφανίστηκε στο διαμέρισμα της οδού Μητροπολίτου Ιωσήφ ένας λεπτοκαμωμένος, συμπαθητικός, μελαχροινός νέος με κανονικό ανάστημα, έξυπνα μάτια και λεπτά χαρακτηριστικά, χαμογελαστός, παρά το γεγονός ότι εκείνην την στιγμή ήταν κυνηγημένος και έβρισκε καταφύγιο στο φιλικό σπίτι. Ήταν ο Μιχάλης Τσιτσικλής, δικηγόρος από ένα - δύο χρόνια και μνημένος σε κάποια αντιστασιακή ομάδα. Δεν έμοιαζε καθόλου φοβισμένος και μιλούσε με εμπιστοσύνη για το κάθε τι εκτός από την περιπέτειά του. Πρέπει να έμεινε γύρω στις δέκα μέρες, ώσπου έφυγε και πάλι με τον ίδιο συνωμοτικό τρόπο με τον οποίο εμφανίστηκε. Ήταν φανερό ότι διατρέχαμε σοβαρόν κίνδυνο και περισσότερο ο ίδιος και η κ. Μικρού, η οποία ήταν πολύ έξυπνη γυναίκα, ώστε να μην τον καταλαβαίνει, αλλά και πολύ θεληματική, ώστε να τον φοβηθεί. Το βέβαιο είναι ότι αυτή η σύντομη αναγκαστική συμβίωση έγινε η αφετηρία μιας φιλίας που κράτησε μέχρι το θάνατό του και έφερε τον Μιχάλη Τσιτσικλή πιο κοντά στην κλασσική φιλολογία, εμένα όμως όχι και τόσο κοντά στα νομικά, πολύ κοντά πάντως προς την πολυσύνθετη και πολύπλευρη προσωπικότητά του.

Εκείνο που ήταν εντυπωσιακό στον άνθρωπο αυτόν ήταν το θάρρος, η ειλικρίνειά του, η καλλιτεχνική του ευαισθησία, η επιστημονική του συγκρότηση και η γενική του παιδεία. Ήταν βιβλιοφάγος, διάβαζε με απληστία του κόσμου τα βιβλία και τα υπογράμμιζε —τα μουτζούρωνε κυριολεκτικά—, για να μπορεί αργότερα να εντοπίσει κάτι. Είχε ιδιαίτερη αδυναμία στην μουσική, έπαιζε πιάνο με δεξιοτεχνία, ήταν καλός μαθηματικός και έγινε πολύ καλός φιλόλογος. Δεν έκρυβε ποτέ την γνώμη του για πρόσωπα και καταστάσεις, ούτε τις πολιτικές του πεποιθήσεις ούτε τις συμπάθειες και αντιπάθειές του. Γι' αυτό, φυσικά, δεν ήταν πάντα συμπαθής, για τον ίδιο λόγο όμως είχε και αφοσιωμένους φίλους και δεξιά και αριστερά. Πρέπει να προσθέσω ότι η μάλλον εύκολη πρόσβασή του στην επιστήμη της φιλολογίας οφειλόταν και στην καλή γνώση των Αρχαίων Ελληνικών και Λατινικών, που πρόσφεραν τότε τα περισσότερα εξετάξια Γυμνάσια.

Η γνωριμία του με τον Αριστοτέλη —που κατέληξε σε ανυπόκριτο θαυμασμό— ήταν παράλληλη με την δική μου καλύτερη

γνωριμία με τον εκπληκτικό Σταγειρίτη μέσα από την διδασκαλία της *Ρητορικής*, των *Πολιτικών* και της *Ποιητικής* του στους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής από τα πρώτα χρόνια της καθηγησίας μου (1950 κ.ε.).

Μέχρι τότε είχα γνωρίσει τον Αριστοτέλη μόνον από την *Πολιτεία Ἀθηναίων*, χάρη στον Μακεδόνα καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, Αντώνιο Κεραμόπουλο, και η κατοπινή μου προσέγγιση οφειλόταν σε μιαν αργόσυρτη απομάκρυνση από τον Πλάτωνα, τον μεγαλύτερο γητευτή του πεζού λόγου, τον αριστοκράτη ιδεαλιστή και μαθητή του Σωκράτη, τον φιλόσοφο που με την ουτοπική και απάνθρωπη σύλληψη, την *Πολιτεία* του, επηρέασε βαθειά την ανθρωπότητα.

Αν κρίνει κανείς από την στάση του Αριστοτέλη στην διερεύνηση του «πολιτικού φαινομένου» γενικά, της ανατομίας δηλαδή και της παθολογίας του, θα πρέπει να του κάνει τεράστια εντύπωση η επιστημονική προπαρασκευή του φιλοσόφου αυτού για μιαν τέτοια έρευνα. Η προπαρασκευή στηρίχθηκε στην συγκέντρωση όλων των δεδομένων από 158 πολιτεύματα, ελληνικά και ξένα, 158 μονογραφιών για την διοίκηση ισάριθμων πόλεων, από τις οποίες μας σώθηκε μόνον η *Πολιτεία Ἀθηναίων*. Διαβάζοντας την μελέτη αυτήν, που έχει ένα πρώτο μέρος ιστορικό (1 - 42) και ένα συστηματικό (42 - 69) και βάζοντάς την κοντά στις άλλες, που χάθηκαν, καταλαβαίνουμε τι συγκρίσεις και παραλληλισμοί και τι ξεκαθαρίσματα χρειάστηκαν, για να καταλήξει ο άνθρωπος με τον γεωμετρικό νου στην γενική θεώρηση της φύσης των πολιτευμάτων, όπως αυτή περιγράφεται στο μνημείο πολιτικής ανάλυσης που ονομάζεται *Πολιτικά*.

Η πραγματεία αυτή απέχει τόσο πολύ από το ιδεαλιστικό οικοδόμημα, την νεφελοκοκκυγία, της Πλατωνικής *Πολιτείας*, ώστε είναι αδύνατο να μην την θεωρήσουμε σαν ένα ρεαλιστικό αντίβαρο σ' αυτήν, μολονότι ο Αριστοτέλης, σαν τον Δελφικό Απόλλωνα, δεν προσφέρει ένα ιδεατό πολίτευμα, αλλά ανατέμνει αυτά που έχει συναντήσει, τα περιγράφει και διαγράφει την εξέλιξη, την μεταμόρφωση και την φθορά τους: «ὁ ἀναξ, οὐ τό μαντεῖόν ἐστι τό ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημαίνει» (Ηρόκλειτος, *Vors*⁶, 1, 172, 7). Χωρίς αμφιβολία, είναι μια σιωπηρή, αλλά φανερή, αποδοκιμασία του οικοδομήματος του μεγάλου δασκάλου του.

Ο Αριστοτέλης τιμούσε και σεβόταν υπερβολικά τον δάσκαλό

του και θα πρέπει ασφαλώς να τον θαύμαζε, όπως θαυμάζουμε όλοι και σήμερα τον Πλάτωνα για τον ανεπανάληπτο λόγο του. Και πώς θα μπορούσε να μείνει κανείς 20 χρόνια κοντά σ' έναν δάσκαλο, αν δεν τον σεβόταν, δεν τον τιμούσε και δεν τον θαύμαζε; Όμως, πώς είναι δυνατό να μην προσέξει κανείς ότι τα πρώτα έργα του Αριστοτέλη είναι αυτά που μελετούν την υφή του λόγου και του συλλογισμού, τα «Λογικά», που ανατέμνουν την δομή και καταγράφουν τα στοιχεία του; *Κατηγορίες, Περί Έρμηνείας, Αναλυτικά Πρότερα και Ύστερα, Τοπικά*, αυτά δηλαδή που ονομάστηκαν *Όργανον*, δηλαδή εργαλείο, εννοείται της σκέψης, της σωστής σκέψης. Και τι άλλο θα έκαμνε αυτό το διεισδυτικό μυαλό από το να βρει τους νόμους ή έστω τους κανόνες με τους οποίους δουλεύει η ανθρώπινη σκέψη, πριν να αρχίσει ο ίδιος να γράφει; Και γιατί θα άρχιζε αυτήν του τη δραστηριότητα με αυτόν τον τρόπο ο Αριστοτέλης, αν δεν είχε διαπιστώσει ότι το συλλογιστικό σύστημα ως την εποχή εκείνη ήταν ατελές ή παρουσίαζε κενά και έπρεπε γι' αυτό να μελετηθεί και να συμπληρωθεί;

Θεωρώ μάλιστα όχι απλώς πιθανό, αλλά βέβαιο, ότι κατά τον ίδιο τρόπο που κάθε προσεκτικός αναγνώστης των πλατωνικών διαλόγων φτάνει συχνά σε ένα σημείο, όπου αισθάνεται ότι μια βεβαίωση ή ένα συμπέρασμα του Σωκράτη - Πλάτωνα δεν στηρίζεται και τόσο καλά, διαπιστώνει με μεγάλη ικανοποίηση ότι ο Σωκράτης αναγνωρίζει παρακάτω ότι ήταν λάθος η βεβαίωσή του εκείνη, κατά τον ίδιο τρόπο —και αντίθετα— ο ίδιος προσεκτικός αναγνώστης κάπου σκοντάφτει παρακολουθώντας τον Σωκράτη - Πλάτωνα, μάταια όμως περιμένει στα παρακάτω την διόρθωση, που δεν έρχεται. Και, φυσικά, πολύ πιο άμεσα και πολύ πιο εύκολα ο Αριστοτέλης θα είχε κάθε λόγο να στενοχωριέται κάθε φορά που θα διαπίστωνε ότι ο μάγος του λόγου, ο δάσκαλός του, σκόνταφτε συλλογιστικά σε ορισμένα σημεία, άγνωστο αν από πρόθεση ή από λάθος.

Και αποφάσισε να μελετήσει ο ίδιος τους νόμους του συλλογισμού; πριν ξεκινήσει την περιπλάνησή του στο άγνωστο της επιστήμης και την ανίχνευση των μυστικών της με προτάσεις που δεν θα ήταν δυνατόν να προσβληθούν. Από εκεί ξεκινούν οι *Κατηγορίες*, που αποτελούν την πρώτη απόπειρα επιστημονικής ανάλυσης του λόγου, και του διστακτικού ξεκινήματος της Γραμματικής, με την σύμπτωση των λογικών κατηγοριών με αυτές που

προσδιορίστηκαν αργότερα ως γραμματικές: «τῶν κατά μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων ἕκαστον ἢ τοι οὐσίαν σημαίνει ἢ ποσόν ἢ ποιόν... ἢ κείσθαι ἢ ἔχειν ἢ ποιεῖν ἢ πάσχειν... οἶον ἄνθρωπος, ἵππος... ποιεῖν δέ οἶον τέμνειν, καίειν...», όπου βλέπουμε να ξεφυτρώνουν από την απροσδιόριστη ποικιλία του λόγου τα μέρη του λόγου, το ουσιαστικό, το επίθετο, το επίρρημα, το ρήμα και να αποκτούν για πρώτη φορά την υπόστασή τους σαν στοιχείων του λόγου.

Ο Μιχαήλ Τσιτσικλής ήταν ένας άνθρωπος που δινόταν με πάθος στο καθέτι και η ανακάλυψη του Αριστοτέλη ήταν γι' αυτόν το κορυφωμα της προσέγγισής του προς την αρχαία ελληνική γραμματεία, ύστερα από τον Όμηρο, τους Προσωκρατικούς, τους Τραγικούς, τον Θουκυδίδη και τον Πλάτωνα. Και καθώς είχε αυστηρότατα οργανωμένο τον χρόνο του ανάμεσα στο γραφείο του και το δικαστήριο, ο υπόλοιπος χρησιμοποιόταν με αυστηρότητα για την μελέτη στο σπίτι και την οικογένεια, με σπάνιες καλλιτεχνικές —μουσικές κυρίως— απασχολήσεις. Αγόραζε όλα τα βιβλία που του χρειάζονταν και η βιβλιοθήκη του είναι μια από τις μεγαλύτερες ιδιωτικές βιβλιοθήκες στην Ελλάδα. Η γλωσσομάθειά του του επέτρεπε να κινείται με άνεση στην ξενόγλωσση φιλολογία και το οξύ κριτικό του πνεύμα στον εντοπισμό των προβλημάτων και στην διερεύνησή τους.

Από την ενασχόληση αυτή βγήκαν αρκετές μελέτες νομικού και νομικοφιλολογικού περιεχομένου, που δεν πέρασαν απαρατήρητες και στην διεθνή φιλολογία. Αναφέρουμε λίγες: «'Η ὀνοματοδοσία εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας», Θέμις 65, 1954, 1129-34, όπου υποστηρίζεται πειστικά η άποψη ότι από την αρχαία εποχή στο πρωτότοκο παιδί δινόταν σταθερά το όνομα του προς πατρός παππού ή της γιαγιάς, ένα έθιμο που διατηρείται ως σήμερα στα περισσότερα μέρη της Ελλάδος και μας βοηθεί στην διαλεύκανση ανερμήνευτων ή ασαφών κυριωνύμων (π.χ. Αἴας -ντος, λατ. Ajax -cis, από τον προς πατρός παππού Αἰακόν). «Χηρωσταί· συμβολή εἰς τήν προϊστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου», Επιστημονική Επετηρίς της Σχολῆς Νομικῶν και Οικονομικῶν Επιστημῶν Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 8, 1960 / 3, 147-172 (πβλ. Η. Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch, I-III (Heidelberg 1960 κ.ε.), III (1972) 189, λ. «χηρωσταί»), η διδακτορική του διατριβή «'Ο γάμος δι' ἀγορᾶς τῆς συζύγου εἰς τήν προκλασικήν Ἑλλάδα· συμβολή εἰς τήν δι-

καικίην ἀνατομίαν τῆς Ἑλληνικῆς προπολιτειακῆς κοινωνίας», Θεσσαλονίκη 1978. Χαρακτηριστική είναι ἡ μελέτη του γιὰ τὰ ομηρικὰ «Ἐδνόομαι - Ἐδνωτής», Ἑλληνικά 17, 1960, 24-39, στὴν ὁποία με ἰσχυρὰ επιχειρήματα ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἔδνα ἀποτελοῦσαν προσφορά δώρων (ἢ υπηρεσιῶν) τοῦ υποψήφιου γαμπροῦ στὸν υποψήφιο πεθερὸ γιὰ νὰ ἐπινεύσει ὁ τελευταῖος νὰ δώσει τὴν κόρη του σὲ γάμο, ἀποψη πού ἐγίνε δεκτὴ ἀπὸ τὴν διεθνή φιλολογία (πβλ. A. Heubeck, *Gymnasium* 71, 1964, 44-45 καὶ P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque; Histoire de mots*, I-IV/I (Paris 1968 κε.), II 132, λ. «ἔδνα») καὶ πάρα πολλές ἄλλες.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως υπῆρξε τὸ μεγάλο του πάθος. Εἶχε μελετήσει ὅλα τὰ ἔργα του, πολλὰ υπομνήματα ἀρχαίων σχολιαστῶν καὶ νεοτέρων ἐρευνητῶν καὶ κατέληξε σὲ ὀρισμένες φιλοσοφικὲς διαπιστώσεις καὶ κυρίως στὴν μελέτη πού παρουσιάζουμε σήμερα με τὴ φροντίδα τῆς Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρίας Χαλκιδικῆς. Ἡ πρόθεσή του εἶναι νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ «*α ἔλασσον*» (993α 30 - 995α 20), πού ἐπιτάσσεται στὸ Α (980α21-993α27) ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο μάθημα τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰτί πιστεύει ὅτι ἡ γνώση πού περιέχεται σ' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος συνόψισης τῆς συνολικῆς διδασκαλίας του. Προτάσσει ὅμως ὁ Τσιτσικλῆς τὴν ἐπιθυμία του νὰ τοποθετήσει σὲ νέα ἐπιστημονικὴ βάση ὅλες τὶς πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ ζωὴ του, τὶς σχέσεις τῆς οἰκογένειάς του καὶ τοῦ ἴδιου με τοὺς βασιλιάδες τῆς Μακεδονίας, τὴν φοίτησή του ἐπὶ 20 χρόνια κοντὰ στὸν Πλάτωνα στὴν Ἀθήνα, τοὺς νομικοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διαδέχθηκε τὸν δάσκαλό του στὴν διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας, παρὰ τὴν ἐκτίμησιν πού αὐτὸς εἶχε γιὰ τὸν μαθητὴ του.

Ἡ ἐργασία εἶναι αυστηρὰ ἐπιστημονικὴ, πλούσια τεκμηριωμένη καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλοσοφικῶν κύκλων γιὰ τὴν πρωτότυπη καὶ σχεδὸν ρομαντικὴ πρόταση τοῦ συγγραφέα νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ τελευταῖο του μάθημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔφυγε γιὰ δευτέρα καὶ τελευταία φορὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὰ 323, με τὴν κατηγορία τῆς ἀσέβειας, πάνω στὸ ξέσπασμα τῶν ἀντιμακεδονικῶν ταραχῶν στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἦταν ἐπὶ 13 χρόνια σχολάρχης τοῦ *Περιπάτου*, τῆς σχολῆς δηλαδὴ πού ἰδρυσε ὁ ἴδιος καὶ τὴν παρέδωσε φεύγο-

ντας για την Χαλκίδα, στον μαθητή και φίλον του Θεόφραστον. Πέθανε στην Χαλκίδα έναν χρόνο αργότερα, στα 322.

Το πρόβλημα είναι δύσκολο, γιατί σχετίζεται με το γενικότερο και δυσκολότερο πρόβλημα της χρονολόγησης των έργων του Αριστοτέλη, από τα οποία τα *Μετά τά Φυσικά* προβάλλουν τα πιο περίπλοκα προβλήματα σύνθεσης και χρονολόγησης. Σε τέτοια ζητήματα υπάρχουν πάντα διαφωνίες και διαφορετικές αντιλήψεις. Αυτά όμως είναι τα καλύτερα επακόλουθα της επιστήμης.

Στο τέλος αυτού του Προοιμίου επιθυμώ να ευχαριστήσω την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Χαλκιδικής και τον Πρόεδρό της, δικηγόρον κ. Βασίλειον Πάππαν, για την προθυμία με την οποία δέχθηκαν την πρότασή μας να τυπώσουν την εργασία αυτήν στην σειρά των ιστορικών και φιλολογικών μελετών τους. Ο ζήλος της Εταιρίας για την προβολή της Χαλκιδικής και των ανθρώπων της είναι αξιέπαινος και οι ευχές των φίλων της ειλικρινείς.

Α. Τσοπανάκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	23
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	25
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	27
§1. Οι αφορμές της μελέτης	27
α) Οι παράξενες σκέψεις στο <i>α Έλασσον</i>	27
i. Οι άλλες θέσεις του βιβλίου και το πρόβλημα που δημιουργούν	27
β) Η αντιμετώπιση της εξέλιξης του Αριστοτέλη	28
i. Η πρωτοποριακή θέση του Jaeger	28
ii. Η συμπλήρωση των φιλολογικών κριτηρίων με φιλοσοφικά και επιστημονικά	29
γ) Η κατάλληλη προσφορά στον τιμώμενο	30
δ) Ανιαρές κοινότοπες διευκρινήσεις	31
i) Η αντιμετώπιση του βιβλιογραφικού πληθωρισμού	31
ii) Οι σημειώσεις και οι παραπομπές	32
iii) Τα επίπεδα της μελέτης	33
I. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ	35
§2. Τα προβλήματα	35
α) Οι δυο θεωρήσεις και τα ερωτήματα	35
β) Η έκταση του ελέγχου	35
§3. Η μετάφραση	37
α) Κεφ. 1, 993α30-β19	37
β) Κεφ. 1, 993β19-31	38
γ) Κεφ. 2, 994α1-19	38
δ) Κεφ. 2, 994α19-β9	39
ε) Κεφ. 2, 994β9-31	41

στ) Κεφ. 3, 994β32-5α14	42
ζ) Κεφ. 3, 995α14-20	43
Π. Η ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	45
§4. Η ιδιωτική ζωή του Αριστοτέλη	45
α) Πατρίδα και καταγωγή	45
i. Καταστροφή και ανοικοδόμηση των Σταγίων	46
β) Γονείς, αδερφοί και κηδεμόνες	47
i. Η οικογένεια του κηδεμόνα του	47
γ) Σύζυγοι και θυγατέρα	48
i. Η προέλευση της σκέψης για θετή θυγατέρα του Ερμία	49
ii. Χρονολογίες γάμου Πυθιάδας και γέννησης της θυγατέρας της	49
iii. Ομωνυμία μητέρας και κόρης	50
iv. Δεύτερη γυναίκα και γιος	51
v. Η κατάσταση της Ερτυλλίδας	52
δ) Τα συναισθήματα από την αναδρομική θεώρηση της ζωής του	52
§5. Ο δημόσιος βίος του Αριστοτέλη	53
α) Η έλλειψη πολιτικών ενδιαφερόντων	53
β) Ερμίας, Φίλιππος και Αλέξανδρος	53
γ) Οι σχέσεις του με τον Αντίπατρο	56
δ) Ο «μέτοικος»	57
ε) Η δίωξη και η φυγή	58
στ) Η απαισιοδοξία από την πολιτική του κατάσταση	60
§6. Οι σκέψεις για ιδανική πολιτεία	61
α) Οι αντιλήψεις του Jaeger	61
β) Οι μικτές αντιλήψεις	62
γ) Η πραγματιστική θεώρηση	63
δ) Τελικές παρατηρήσεις	64
§7. Ο μαθητής και ο νέος δάσκαλος	66
α) Η μαθητεία στην Ακαδημία. Οι πρώτες δημοσιεύσεις	66
β) Η διαδοχή και η αποχώρηση	68
γ) Οι περιπλανήσεις	71
§8. Ο ηγέτης του Λυκείου	73
α) Η ίδρυση της σχολής	73
β) Η σχολή και η περιουσία της	74
γ) Η βιβλιοθήκη	75

δ) Οι (προφορικές) παραδόσεις και η κατανομή τους	76
ε) Η οργάνωση της έρευνας	77
στ) Αποχώρηση και αναμνήσεις	79
§9. Η κριτική τάση του Αριστοτέλη	81
α) Ιστορικές εισαγωγές και αναφορά προδρόμων	81
β) Κριτική δραστηριότητα και αντιδράσεις	83
γ) Επικρίσεις και σημασία τους	84
§10. Η επίδραση του Πλάτωνα	87
α) Η κριτική των θεωριών του Πλάτωνα	87
β) Η «πλατωνική περίοδος» του Αριστοτέλη	88
γ) Η αρχική επίδραση και η διαφοροποίηση	89
δ) Διαφορετική καταγωγή και ιδιοσυγκρασία	92
ε) Αλληλοεκτίμηση και διαφορετική κοσμοθεωρία	93
§11. Η αντίδραση του Πλάτωνα	95
α) Οι αντιρήσεις στην Ακαδημία	95
β) Η <i>Επιστολή ζ'</i> του Πλάτωνα	95
γ) Αντίδραση στην θεωρία των <i>αρχών</i> και των <i>αιτιών</i>	96
δ) Τα <i>άγραφα δόγματα</i> και οι οξύτερες επικρίσεις του Πλάτωνα	97
ε) Η ανώνυμη διαμάχη	99
§12. Το αίσθημα της μοναξιάς	101
α) Η έμφυτη μοναξιά του Αριστοτέλη και η απαισιοδοξία από τα γεγονότα της ζωής του	101
β) Ο φιλόσοφος και ο άνθρωπος	102
γ) Αριστοτέλης και Nietzsche	103
δ) Η αδυναμία να κατακτηθεί η γνώση και η αλήθεια	105
III. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ	107
§13. Η θεωρία των <i>αιτιών</i>	107
α) Γνωστές και άγνωστες θέσεις	107
β) Η λογική ανάγκη των <i>αιτιών</i> και των <i>αρχών</i>	107
γ) Η έκθεση της θεωρίας στο <i>α έλασσον</i>	110
δ) Το <i>αίτιον</i> ως <i>αρχή</i> (όριο)	111
§14. Περιλήψεις και υπαινιγμοί	113
α) Ταύτιση <i>όντος</i> και αλήθειας	113
β) Γένεση και φθορά	114
γ) <i>Αίτιον, άπειρον, συνεχές</i> . Φυσικά και γνωστικά άτομα	115
δ) Τα παράδοξα του Ζήνωνα	117

ε) Ο Περίπατος και η υγεία	117
§15. Η γνώση της φύσης από τον άνθρωπο	118
α) Φύση και αλήθεια	118
β) Η συμβολή καθενός στην γνώση της αλήθειας και η αδυναμία απόλυτης γνώσης	119
γ) Η έννοια του <i>μεθ' ημέραν</i>	119
δ) Η <i>δείλη</i>	120
ε) Αντίθετα τεκμήρια	121
στ) Πραγματολογικά επιχειρήματα	122
ζ) Υποκειμενική επιλογή	124
§16. Οι παρομοιώσεις και η αλληλεξάρτησή τους	125
α) Οι πλατωνικοί δεσμώτες της σπηλιάς	125
β) Οι αριστοτελικοί τρωγλοδύτες	125
γ) Η παρομοίωση με τα μάτια της νυχτερίδας	126
δ) Γνωσιολογική θεωρία και χρονολόγησή <i>Φυσικών και Μεταφυσικών</i>	126
ε) Η επίδραση στον Θεόφραστο	128
στ) Η ανάμιξη του Πασικλή	129
§17. Η ανακύκλιση της γνώσης	130
α) Το περιοδικό ξαναγύρισμα της γνώσης	130
β) Ευθύγραμμη και κυκλική πορεία στην κατάκτηση της γνώσης	131
γ) Διαφορετική κλίμακα των θεωρήσεων	131
§18. Η σημασία των δασκάλων και των προδρόμων	132
α) Ο ρόλος των δασκάλων και των προδρόμων	132
β) Η ανώνυμη αναφορά στον Πλάτωνα και τον Σωκράτη	132
γ) Η δημιουργία της παράδοσης	133
δ) Η προσωπική εμπειρία του Αριστοτέλη	134
ε) Οι λόγοι της απογοήτευσης	134
στ) Η μαρτυρία των ποιητών	135
§19. Η απαίτηση της ακριβολογίας	137
α) Μαθηματική ακριβολογία και φύση	137
β) Η ακριβολογία στα σύμβολα	137
γ) Η ανάγκη ακριβολογίας στην επιστήμη	138
δ) Διάκριση μεταφυσικής, φυσικής και μαθηματικών	138
ε) Στροφή προς την βιολογία	140
στ) Φύση και ύλη	140

IV. ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΜΕ ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	143
§20. Τα έργα του Αριστοτέλη	143
α) Οι παραδόσεις και τα συγγράμματα	143
β) Οι διαιρέσεις των συγγραμμάτων	144
γ) Έξωτερικοί λόγοι και πραγματείες	146
δ) Τα ενδιαφέροντα στο Λύκειο	146
ε) Η διατήρηση της γνώσης των πραγματειών	149
στ) Οι υπομνηματιστές	150
ζ) Οι Κατάλογοι των έργων	151
§21. Το αντικείμενο της Μεταφυσικής	154
α) Είναι η αριστοτελική μεταφυσική θεολογία;	154
β) Αριστοτελική θεολογία	154
γ) Το πρώτον κινούν και ο Θεός	156
δ) Η Μεταφυσική υπέρβαση της Φυσικής	156
§22. Η προετοιμασία των <i>Μεταφυσικῶν</i>	159
α) Ο αντιδογματικός Αριστοτέλης	159
β) Ιστορική επισκόπηση των αντιλήψεων για την ενότητα των <i>Μεταφυσικῶν</i>	160
γ) Η συνεχής έρευνα του Αριστοτέλη	162
δ) Παραλλαγές στο ύφος των έργων των μεγάλων δημιουργών	163
ε) Ο διάλογος <i>Περί φιλοσοφίας</i>	164
στ) Ο <i>Προτρεπτικός</i>	166
ζ) Ο διάλογος <i>Περί ιδεῶν</i>	167
§23. Ο σχηματισμός των <i>Μεταφυσικῶν</i>	169
α) Ο τίτλος <i>Μετά τά Φυσικά</i>	169
β) Η πρώτη έκδοση των <i>Μεταφυσικῶν</i>	170
γ) Η εμφάνισή τους στους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη	170
δ) Το α έλασσον ως ειδική περίπτωση	171
§24. Τα βιβλία των <i>Μεταφυσικῶν</i>	172
α) Η αρχική έκταση των <i>Μεταφυσικῶν</i>	172
β) Η ειδική περίπτωση του βιβλίου Δ	173
γ) Οι αντιφάσεις των διαφόρων θέσεων	174
δ) Οι δύο σειρές των <i>Μεταφυσικῶν</i>	176
ε) Η χρήση ειδικού λεξιλογίου ως κριτήριο	177
στ) Η ετερογένεια των θεμάτων	178
ζ) Η απασχόληση με την Μεταφυσική	178
§25. Οι πρόλογοι και οι εισαγωγές στις πραγματείες	181

α) Η διδακτική τεχνική και οι εισαγωγές	181
β) Η αριστοτελική επίδραση στους μεταγενέστερους	181
γ) Η εξέλιξη σε μεγαλύτερες εισαγωγές	182
δ) Η συγγραφική τεχνική του Αριστοτέλη	183
ε) Οι δύο κατηγορίες συγγραφικής τεχνικής	184
στ) Χρησιμοποίηση παλαιού υλικού σε νεότερα έργα	185
§26. Το Πρώτο κεφάλαιο των <i>Ἠθικῶν Νικομαχείων</i>	186
α) Η θεματολογική συγγένεια με το <i>α ἔλασσον</i>	186
β) Το πρόβλημα της ακριβολογίας	186
γ) Η αρχιτεκτονική του Πρώτου βιβλίου των <i>Ἠθικῶν Νικομαχείων</i>	186
δ) Η αντίφαση του Jaeger	188
ε) Η τοποθέτηση των προοιμίων	188
στ) Η χρονολόγηση των <i>Ἠθικῶν Νικομαχείων</i>	189
V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	191
§27. Η γνησιότητα του βιβλίου	191
α) Οι απόψεις των αρχαίων σχολιαστών	191
β) Η σύγκριση με την γνησιότητα του βιβλίου Α	192
γ) Η αποδοχή των αρχαίων συμπερασμάτων και η ενίσχυσή τους στην εποχή μας	192
§28. Η ολοκλήρωση του βιβλίου	194
α) Οι αμφιβολίες για την ολοκλήρωση του βιβλίου	194
β) Η αρχή με το <i>δτι</i>	195
γ) Το μέγεθος του βιβλίου	195
δ). Η προσθήκη εις 995α19-20	196
§29. Η αρχιτεκτονική του βιβλίου	197
α) Η αναδιάταξη των κεφαλαίων του βιβλίου	197
β) Η ολοκληρωμένη ενότητά του	197
γ) Η κυκλική μορφή και ο προφορικός λόγος	198
δ) Το τελευταίο μάθημα	199
§30. Η ένταξη στα <i>Μεταφυσικά</i>	200
α) Οι αρχαίοι δισταγμοί για την ένταξη	200
β) Οι αμφιβολίες για την σωστή τοποθέτησή του	201
γ) Γενική δογματική εισαγωγή στα <i>Μεταφυσικά</i>	202
§31. Η καταγραφή και το ακροατήριο	204
α) Οι σημειώσεις του δασκάλου και οι σημειώσεις των μαθητών	204
β) Ο προφορικός λόγος και η αποτύπωσή του	204
γ) Η ανάμιξη του Πασικλή	205

δ) Η πυκνή διατύπωση σε εξοικειωμένο ακροατήριο	207
ε) Οι προσωπικές αναμνήσεις του δασκάλου	208
§32. Η πνευματική διαθήκη	209
α) Το τελευταίο μάθημα	209
β) Η απαισιόδοξη πυκνότητα	210
γ) Προτροπές προς τους διαδόχους	210
δ) Η εποχή του μαθήματος	211
ε) Η αλήθεια και η γνώση	212
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ	213
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	
ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΙΤΛΩΝ	
ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allan D. J.: *The Philosophy of Aristotle* (Oxford ²1978 [=²1970], O.U.P.; O.P.U.S., Nr 37).
- Asmouss V. F.: *Ἀριστοτέλης*, μτφρ. Α. Χαραλαμπίδου ([Αθήνα] 1978 [*1965], Κέδρος).
- Aubenque P.: «Aristotle et le Lycée», εις *Histoire de la Philosophie*, tom. I (Paris 1969, Gallimard: Encyclopédie de la Pléiade, vol. 26; dir. B. Parain), 620-690.
- Γεωργούλη Κ. Δ.: *Ἀριστοτέλους «Πρώτη φιλοσοφία» - Τά Μετά τά Φυσικά - , Εισαγωγή καί ἐρμηνεία* (Θεσσαλονίκη 1935, Αλεξίου - Πικροπούλου).
- Γεωργούλη Κ. Δ.: *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίρειος* (Θεσσαλονίκη 1962, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικῆς).
- Chroust A. H.: *Aristotle*, I-II (London 1973, Routledge & Kegan Paul).
- Düring I.: *Aristotle in the ancient Biographical Tradition* (Göteborg 1957, Elander: Studia Graeca et Latina Gothoborgensia, V).
- Düring I.: *Aristoteles; «Darstellung» und Interpretation seines Denkens* (Heidelberg 1966, Winter).
- Edel A.: *Aristotle* (New York 1967, Dell).
- Gigon O.: «Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten», εις *Mus. Helv.* 15 (1968) 147-193.
- Grene M.: *A Portrait of Aristotle* (Chicago 1963), The University of Chicago Press).
- Hegel G. W. F.: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, I-III (Frankfurt 1975 [=1970, *1833], Suhrkamp: Werke in zwanzig Bänden, Bde 18-20).
- Jaeger W.: *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles* (Berlin 1912, Weidmann).
- Jaeger W.: *Aristotle; Fundamentals of the History of his Development*, trsl. R. Robinson (Oxford 1962 [=²1948, *1923], O.U.P.; Oxf. Ppb., No. 37).
- Jaeger W.: *Theophrastus Metaphysics; with Translation, Commentary and Introduction* by W. D. Ross and F. H. Fobes (Βιβλιοκρισία), εις *Gnomon* 8 (1932) 289-295.
- Lesky A.: *Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Α.Γ. Τσοπανάκη (Θεσσαλονίκη ⁵1980, Κυριακίδη).
- Lloyd G. E. R.: *Aristotle; The Growth and Structure of his Thought* (Cambridge 1977 [²1968], C.U.P.).

- Λυπουρλή Δ. Δ.: «Μερικές αρχαίες διηγήσεις για τον Αριστοτέλη», εις *Μακεδονικά* 12 (1972) 1-18.
- Λυπουρλή Δ. Δ.: «Αριστοτέλης: βίος και έργα», εις *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35 (1979) 11-30.
- Moraux P.: «L' exposé de la philosophie d' Aristote chez Diogène Laërce», εις *Revue Philosophique de Louvain* 47 (1949) 5-43.
- Moraux P.: *Les listes anciennes des ouvrages d' Aristote*, préf. A. Mansion (Louvain 1951, Editions Universitaires; Aristote: Traductions et Études; Collection de l' Institut Supérieur de Philosophie).
- Moraux P.: «La composition de la «Vie d' Aristote» chez Diogène Laërce», εις *Revue des Études Grecques* 68 (1955) 124-163.
- Μοραυ P.: «Ο Αριστοτέλης στοχαστής και λόγιος: παράδοση και πρωτοτυπία», μτφρ. Ε. Παπαχρυσάνθου-Βουτσίνου, εις *Χρονικά της Χαλκιδικής* 35 (1979) 31-44.
- Mure G.R.G.: *Aristotle* (London 1932).
- Nuyens F.: *L' evolution de la psychologie d' Aristote*, tdr. A. Mansion (Louvain 1948). Editions de l' Institut Supérieur de Philosophie de l' Université de Louvain.
- Randall J. H. jr.: *Aristotle* (New York 1960, Columb. U.P.).
- Robin L.: *La pensée grecque et l' origine de l' esprit scientifique* (Paris 1973 [=1923], Michel: *L' Evolution de l' Humanité*, t. 35).
- Robin L.: *Aristotle* (Paris 1944, Coll. Les grands philosophes Paris Presses Univ.).
- Ross W. D.: *Aristotle* (London⁵ 1949, Methuen).
- Taylor A.E.: *Aristotle* (London² 1947, Nelson).
- Theiler W.: «Die Entstehung der Metaphysik des Aristoteles; mit einem Anhang über Theophrastos Metaphysik», εις *Metaph. u. Theol.* 266-298 [= *Mus. Helv.* 8 (1958) 85-105].
- Zemb J. M.: *Αριστοτέλης: η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από το έργο του*, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, πρόλ. - επιμέλ. Β. Α. Κύρκου (Αθήνα 1979 [*1961], Νέα Σύνορα).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

<i>Am.J.Ph.</i>	= <i>American Journal of Philology</i>
απ.	= απόσπασμα
αρ.	= αριθμός
αυτ.	= αυτού
Bd. (-e)	= Band, Bände
βλ.	= βλέπε
C.U.P.	= Cambridge University Press
Chic. U.P.	= Chicago University Press
Columb. U.P.	= Columbia University Press
δηλ.	= δηλαδή
dir.	= dirigé (-e) par
Δωδώνη	= Δωδώνη: Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Einl.	= Einleitung
εισ.	= εισαγωγή (-ικό)
ΕΝΘ	= Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΦΘ	= Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Ethik	= <i>Ethik und Politik des Aristoteles</i> , hrsg. F. P. Hager (Darmstadt 1972, Wiss. Buchg.; W.d.F. Bd. CCVIII)
fr.	= Fragment
Herm.	= <i>Hermes</i>
JHS	= <i>Journal of Hellenic Studies</i>
hrsg.	= herausgegeben von
κε.	= και επόμενες
κεφ.	= κεφάλαιο (-α)
κτλ	= και τα λοιπά
Logik	= <i>Logik und Erkenntnislehre des Aristoteles</i> , hrsg. F.P. Hager (Darmstadt 1972, Wiss. Buchg.; W.d.F., Bd. CCXXVI)
Metaph. u. Theol.	= <i>Metaphysik und Theologie des Aristoteles</i> , hrsg. F. P. Hager (Darmstadt 1969, Wiss. Buchg.: W.d.F., Bd. CCVI)

μπρρ.	= μετάφραση
<i>Mus. Helv.</i>	= <i>Museum Helveticum</i>
Nachw.	= Nachwert
<i>Naturphilosophie</i>	= <i>Die Naturphilosophie des Aristoteles</i> , hrsg. G.A. Seed (Darmstadt 1975, Wiss. Buchg.; W.d. F. Bd. CCXXV)
No.	= Numero
Nr.	= Number, Nummer
N.S.	= Nuova Serie
ό.π.	= όπου παραπάνω
O.P.U.S.	= Oxford Paperbacks University Series
Oxf. Ppb.	= Oxford Paperbacks
O.U.P.	= Oxford University Press
παρακ.	= παρακάτω
παραπ.	= παραπάνω
παράρτ.	= παράρτημα
<i>Forschung</i>	= <i>Aristoteles in der neueren Forschung</i> , hrsg. P. Moraux (Darmstadt, 1968, Wiss. Buchg.; W.d.F., Bd. (XI)
παρουσ.	= παρουσίαση
πρβ.	= παράβαλε
πρόλ.	= πρόλογος
π.χ.	= για παράδειγμα
REGr	= <i>Revue des Études Grecques</i>
σημ.	= σημείωμα
RE	= <i>Realencyclopädie der classischen Altertum swissenschaft</i>
<i>Symposium IV</i>	= <i>Naturphilosophie bei Aristoteles und Theophrast; Verhandlungen des 4. Symposium Aristotelicum</i> veranstaltet in Göteborg: August 1966, hrsg. I. Düring (Heidelberg 1969, Stiehm)
tom.	= tome (-s)
trad.	= traduction de
trsl.	= translation by
übers.	= übersetzt von
vol.	= volume (-s)
W.d.F.	= Wege der Forschung
Wiss. Buchg.	= Wissenschaftliche Buchgesellschaft
χ. εκδ.	= χωρίς εκδοτικό οίκο
<i>Φιλολ.</i>	= <i>Φιλοσοφία</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

§1. ΟΙ ΑΦΟΡΜΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

α) Οι παράξενες σκέψεις στο « α έ λ α σ σ ο ν »

Η πρώτη αφορμή για το γράψιμο αυτής της μελέτης ήταν η διαπίστωση ότι κάποιες παράξενες —και άγνωστες από άλλα κείμενά του— σκέψεις του Αριστοτέλη βρίσκονται περιεργα μαζεμένες στο *α έλασσον* των *Μεταφυσικών* του· πιο εντυπωσιακές ανάμεσά τους αναμφισβήτητα είναι η παρομοίωση του ανθρώπινου νου απέναντι στην φύση και στην αλήθεια με τα μάτια της νυχτερίδας απέναντι στο φως (του δειλινού), καθώς και η απόλυτη άρνηση εφαρμογής της μαθηματικής ακριβολογίας στην φυσική, με το επιχείρημα ότι ίσως όλη η φύση έχει ύλη. Η παρομοίωση δημιουργεί —με την προϋπόθεση ότι οι νυχτερίδες δεν βλέπουν (ή τουλάχιστον δεν βλέπουν καθαρά) στο φως της μέρας— την υποψία κάποιου αγνωστικισμού κάπως ξένου προς την αριστοτελική φιλοσοφία· και η διαστολή μαθηματικών και φυσικής δίνει ένα πραγματικά θεμελιακό περιεχόμενο στην —άλλωστε άγνωστη καθαυτήν— ύλη, που εδώ ταυτίζεται απόλυτα (αν και με την επιφύλαξη: *ίσως*) με την φύση. Μοναδική εξαίρεση —διατυπωμένη έμμεσα στην παρομοίωση— σ' αυτή την ταύτιση αποτελεί ο ανθρώπινος νους, που ίσως γι' αυτό δυσκολεύεται αντίστοιχα να γνωρίσει την φύση, και ιδιαίτερα τις έσχατες διαιρέσεις της, τα *στοιχεία*.

ι. Οι άλλες θέσεις του βιβλίου και το πρόβλημα που δημιουργούν

Αν σ' αυτή την επιφύλαξη του Αριστοτέλη για την δυνατότητα του ανθρώπινου νου να γνωρίσει την τελική (απόλυτη) αλήθεια προστεθούν η επιμονή του στον προσδιορισμό των σχέσεων δασκάλων και μαθητών και στον καθορισμό των προσόντων του δασκάλου, καθώς και ο τονισμός της σημασίας των διαδοχικών

γενεών των προδρόμων για τον σχηματισμό της φιλοσοφικής — και επιστημονικής— παράδοσης, καταλήγουμε αναγκαστικά σχεδόν στο συμπέρασμα ότι οι καινούργιες σκέψεις στο *α έλασσον*, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι στο κεντρικό τμήμα του βιβλίου προβάλλουν —κάποτε πάρα πολύ περιληπτικά, σχεδόν μόλις υπαινικτικά— γνωστές θεωρίες του Σταγίριτη, δημιουργούν απορίες που οπωσδήποτε θέλουν διευκρίνιση: αυτή ακριβώς η διευκρίνιση επιχειρείται —σε μερικά σημεία περισσότερο ίσως αναλυτικά απ' όσο χρειαζόταν, θα μπορούσε να πει κανείς— στις σελίδες που ακολουθούν.

β) Η αντιμετώπιση της εξέλιξης του Αριστοτέλη

Η δεύτερη αφορμή ήταν η αμφιβολία αν η εποχή μας αντιμετωπίζει σωστά τις γνήσιες αριστοτελικές σκέψεις ή εξακολουθούμε να είμαστε επηρεασμένοι από τις προκαταλήψεις που μας κληροδότησε η αντίδραση της Αναγέννησης προς τους Σχολαστικούς, αντίδραση που ήταν επόμενο να οδηγεί πίσω προς τον Μακεδόνα φιλόσοφο και να μην τον εξαιρεί από τις επικρίσεις που διατυπώνονταν εναντίον των όψιμων στατικών οπαδών του.

i. Η πρωτοποριακή θέση του Jaeger

Μετά την πρωτοποριακή για την εποχή της —αλλά και για τις μέρες μας ακόμα— μελέτη του Werner Jaeger για την πνευματική εξέλιξη του Αριστοτέλη¹ έχει βέβαια καταρρεύσει οριστικά η παλιά αντίληψη ότι τα αριστοτελικά κείμενα μας δίνουν μια δογματική φιλοσοφία διατυπωμένη σ' ένα άκαμπτα απολιθωμένο σύστημα: σήμερα είμαστε βέβαιοι ότι οι πραγματείες του Σταγίριτη είναι σημειώσεις ενός ακούραστου ερευνητή, που, καθώς ωριμάζε και με την ασύλληπτη παρατηρητικότητά του πολλαπλασίαζε —σε λογαριθμική κλίμακα, θα μπορούσαμε να πούμε— τα αντικειμενικά δεδομένα των ερευνών του, δεν δίσταζε να προχωρεί ολόένα σε καινούργια και βαθύτερα συμπεράσματα και να τα καταγράφει

1. W. Jaeger, *Aristoteles; Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung* (Berlin 1923, Weidmann): εδώ χρησιμοποιήθηκε η αγγλική μετάφραση, βλ. Βιβλιογραφία.

δίπλα στα προγενέστερα, είτε ταίριαζαν με τις παλιότερες αντιλήψεις του είτε όχι. Είναι βέβαια αλήθεια ότι καθώς περνούν τα χρόνια τα συμπεράσματα και τα επιχειρήματα του Jaeger αρχίζουν να κατηγορούνται για υπεραπλούστευση². αυτό όμως δεν συνεπάγεται κατά κανένα τρόπο την δυνατότητα ν' ακολουθήσουμε διαφορετική μέθοδο και να πάψουμε να θυμόμαστε κατά την έρευνα των αριστοτελικών κειμένων ότι ο Σταγίριτης είχε πνευματική εξέλιξη, που αρχίζει από πιο απλές σκέψεις (επηρεασμένες αναμφισβήτητα από τις θεωρίες του ογκολιθικού στην σκέψη δασκάλου του), και προχωρώντας σιγά-σιγά καταλήγει στις δικές του διαφορετικές —και κάποτε περίπλοκες— λύσεις, όπου έφτασε έπειτα από μακρότατη, βαθύτατη και επίμονη εμπειρία, ανάλυση και αφαίρεση.

ii. Η συμπλήρωση των φιλολογικών κριτηρίων με φιλοσοφικά και επιστημονικά

Οπωσδήποτε η μέθοδος δεν είναι απόλυτα ικανοποιητική· θα πρέπει, προχωρώντας ένα ακόμα βήμα, ν' αλλάξουμε κριτήριο στην αντιμετώπιση των αριστοτελικών σκέψεων και την αξιολόγησή τους. Θα πρέπει δηλ. πρώτα-πρώτα, αντί να τις μετρούμε με βάση τις δικές μας γνώσεις, να ερευνούμε καλύτερα το γιατί και πώς έφτασε ο Αριστοτέλης στις λύσεις που περιέχουν τα κείμενά του, διατηρώντας μάλιστα πάντοτε την επιφύλαξη μήπως σ' αυτά αναφέρεται κάτι που εκείνος το σκέφτηκε με πολλήν περισκεψη, αλλά εμείς δεν το αποτιμούμε σωστά, επηρεασμένοι από την επιπόλαια πρόχειρη βεβαιότητα ότι η εποχή μας είναι πιο προχωρημένη σε γνώσεις· γιατί το ότι έχουμε περισσότερα δεδομένα μετρήσεων δεν σημαίνει καθόλου ότι διαθέτουμε καλύτερη λογική για την συναγωγή συμπερασμάτων, και η εύκολη περιφρόνηση των δεδομένων της εμπειρίας δεν αποτελεί επιχείρημα για το ότι το λάθος βρίσκεται στην αντίληψή μας και όχι στην ερμηνεία των ερεθισμάτων και πληροφοριών που δέχονται —ή και προκαλούν— οι αισθήσεις μας. Και θα πρέπει ακόμα να περιορίσουμε κάπως τα καθαρά φιλολογικά κριτήρια σ' αυτή την

2. Βλ. π.χ. Randall, 21· πρβ. Düring, *Darstellung* 10, Allan, 8 κε., Λυπουρολή, *Βίος* 20 κε.

έρευνα και να τα αντικαταστήσουμε με φιλοσοφικά και επιστημονικά, για να βρεθούμε στο πραγματικό έδαφος της αριστοτελικής δημιουργίας· γιατί η φιλολογική έρευνα έχει βέβαια αναμφισβήτητα πολύ ενδιαφέρον —και γοητεία ακόμη— και δίνει πλούσια συμπεράσματα για την γνησιότητα και την χρονολόγηση των αριστοτελικών έργων (και των τμημάτων τους), περισσότερο απαραίτητος όμως είναι ο έλεγχος του τι απ' όσα περιέχονται στα αριστοτελικά (ακόμα και τα ψευτοαριστοτελικά) κείμενα πρέπει να είναι σκέψεις του Σταγίριτη και ποιος είναι ο συσχετισμός των παραλλαγών στα ίδια θέματα, για να καθορίσουμε με περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας τις διάφορες θεωρίες του και να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια —όση είναι δυνατή, βέβαια— την εξέλιξή τους. Και θα πρέπει τέλος να μην ξεχνούμε ποτέ ότι η πνευματική ωρίμανση βαδίζει —κατά κανόνα— παράλληλη προς την βιολογική και συνεπώς στον κάθε άνθρωπο η ιδιαίτερη ατομική πείρα που αποκομίζεται από τους σημαντικούς προπαντός σταθμούς της ζωής του βαρραίνει κυριαρχικά στην διαμόρφωση και της ιδιοσυγκρασίας και της νοοτροπίας του· και απ' αυτή την πλευρά λοιπόν δεν πρέπει ν' αμεληθεί η ειδική έρευνα, μήπως κάποια —ή και περισσότερες, ενδεχόμενα— μεταβολή στις σκέψεις του Αριστοτέλη συνδυάζεται με κάποια καμπή της πραγματικά γεμάτης περιπέτειες ζωής του.

Αυτές οι αντιλήψεις εφαρμόζονται —έστω και ως πρώτες απλές απόπειρες— στις σελίδες που ακολουθούν.

γ) Η κατάλληλη προσφορά στον τιμώμενο

Η τρίτη —έσχατη, αλλά όχι ελάχιστη— αφορμή ήταν το γεγονός ότι ο παλιός και αγαπημένος φίλος Ορέστης Ι. Στεφανόπουλος, δυο φορές ομότιμος καθηγητής, κλείνει εφέτος με πολλήν ζωντάνια τα 75 του χρόνια· η ευτυχισμένη επέτειος λοιπόν έπρεπε να χαιρετιστεί με την αφιέρωση μιας μελέτης σχετικής με τα ενδιαφέροντά του. Και τέτοια είναι ασφαλώς —παρόλο που δύσκολα θα το πίστευε κανείς για κάποιον που οι βασικές σπουδές και η πνευματική δραστηριότητα μιας ολόκληρης ζωής ήταν προσανατολισμένες στην Χημεία— η προσπάθεια να διερευνηθεί ένα πρόβλημα που δημιουργεί κάποιο κείμενο του Αριστοτέλη· γιατί ο Στεφανόπουλος είναι ένας από τους ελάχιστους Έλληνες ερευ-

νητές που είχε τολμήσει να παρουσιάσει στο προσκήνιο της δημοσιότητας μια μικρή μελέτη για την αριστοτελική Βιοχημεία³ πριν είκοσι ολόκληρα χρόνια, σ' εποχή δηλ. που οι περισσότεροι Νεοέλληνες —και ιδιαίτερα η κατεστημένη πνευματική (!) ηγεσία τους— όχι μόνο δεν είχαν ανακαλύψει τον ζωντανό Μακεδόνα φιλόσοφο, αλλά τον θεωρούσαν κάτι που βρίσκεται πέρα ακόμα κι από τα σύνορα της ομίχλης του μύθου και τον αφήναν —και οι περισσότεροι εξακολουθούν να τον αφήνουν— εκεί, γιατί έκριναν τον Σταγυρίτη αμελητέον και τα έργα του ασήμαντα απέναντι στις δικές τους πρωτοποριακές (!) λογοκοπικές κοινοτοπίες ή φλυαρίες.

δ) Ανιαρές κοινότητες διευκρινήσεις

Μια και ο λόγος είναι για κοινοτοπίες, ελπίζεται να συγχωρεθούν από τους αναγνώστες και κάποιες ανιαρές κοινότητες διευκρινήσεις, με τις οποίες κλείνει ο Πρόλογος ήταν όμως —δυστυχώς— απαραίτητες.

ι. Η αντιμετώπιση του βιβλιογραφικού πληθωρισμού

Η βιβλιογραφία που σχετίζεται με την αρχαία Ελληνική φιλοσοφία είναι απέραντη⁴, γι' αυτό και στις μέρες μας (οπότε η εφεύρεση του Γουτεμβέργιου αρχίζει να γίνεται τρομακτικά επικίνδυνη για την πνευματική πορεία μιας ανώριμης ακόμα ανθρωπότητας, καθώς επιτρέπει —όπως σκεφτόταν κιόλας πριν σχεδόν τρεις αιώνες και ο Gian-Battista Vico⁵— να πολλαπλασιάζονται πολλά ασήμαντα και κάποτε βλαπτικά και οπωσδήποτε χρονοβόρα κείμενα, απωθώντας μάλιστα στο περιθώριο τις πραγματικά δημιουργικές και ωφέλιμες εργασίες) η ολοκληρωμένη παρακολούθηση όλων των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σ' ένα οποιοδήποτε θέμα είναι πια ανθρώπινα αδύνατη⁶, και μόνη δυνατότητα απομένει σε κάθε περίπτωση η επιλογή, συνο-

3. Ο. Ι. Στεφανόπουλου, *Πειραματική επαλήθευσις των θεωριών του Αριστοτέλους περί βιοκαταλύσεως* (Θεσσαλονίκη 1960, χ. εκδ.).

4. Βλ. Robin, *Pensée* 453.

5. G.B. Vico, *De nostri temporis studiorum ratio* (Darmstadt 1974 [=1947, *1708], Wiss. Buchg.), 138 κε. (Κεφ. XIII).

6. Χαρακτηριστικά παραδείγματα γι' αυτή την συγγραφική —αν και όχι και πνευματική— πληθωριστική υπερπαραγωγή σ' άλλους τομείς βλ. εις J.M. Bochenski, *Ιστορία της σύγχρονης Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας (20ός αιώνας)*, μτφρ. Χ. Μαλεβίτση (Αθήνα 1975 [*1951], Δωδώνη), 276, και Α.Γ. Τσοπανάκη, *Εισαγωγή στον Όμηρο* (Θεσσαλονίκη³ 1977, χ. εκδ.), 129.

δευμένη από την αισιόδοξη —ή αυθαίρετη— ελπίδα ότι δεν οδήγησε σε ουσιαστικές παραλείψεις⁷. Απ' αυτή την επιλογή λουπόν στην Βιβλιογραφία έχουν καταχωριστεί μόνο όσα έργα χρησιμοποιήθηκαν εξαντλητικά στην μελέτη, και οι παραπομπές σ' αυτά γίνονται μόνο με το όνομα του συγγραφέα⁸ ή —εφ' όσον σ' αυτή περιλαμβάνονται περισσότερες μελέτες του ίδιου συγγραφέα— και με μια λέξη από τον τίτλο τους· για τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν ευκαιριακά για ένα συγκεκριμένο δευτερότερο θέμα η ολοκληρωμένη βιβλιογραφική αναφορά τους δίνεται στην πρώτη παραπομπή σ' αυτά. Στα έργα που χρησιμοποιήθηκαν για την μελέτη αναφέρονται φυσικά και γνώμες ακόμη παλιότερων συγγραφέων, για τις οποίες γίνεται σ' εκείνα έλεγχος με αποτέλεσμα την αποδοχή ή την απόρριψή τους· επειδή δεν είναι —για ν' αντιγράψουμε μια φράση από το κείμενο του Αριστοτέλη, το οποίο αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης— δυνατόν *λέναι είς άπειρον*, σ' αυτές τις περιπτώσεις η παραπομπή γίνεται στον νεότερο συγγραφέα, αλλά μνημονεύεται και το όνομα —μόνον συτό— του παλιότερου, για να φανεί σε ποιον ανήκει η συγκεκριμένη άποψη.

ii. Οι σημειώσεις και οι παραπομπές

Είναι αλήθεια ότι οι σημειώσεις —κι αν ακόμα δεν υπολογίσουμε όσες ενσωματώθηκαν στο κείμενο— είναι κάπως υπερβολικές σε αριθμό και ίσως σχολαστικές στο περιεχόμενό τους· αυτό όμως οφείλεται στην πεποίθηση ότι είναι δίκαιο ν' αποδίδουμε σε κάθε προγενέστερον ό,τι του ανήκει, και άδικο να παρουσιάζουμε ως δικό μας —κάποτε μάλιστα κάπως πονηρά— ό,τι έχουμε δανειστεί (συνειδητά, ή υποσυνείδητα, ή και ασύνειδα ακόμα) από άλλους⁹. Η αντίθετη τακτική

7. Επειδή η προκρούστεια τακτική δεν έχει βέβαια καμιά σχέση με την έρευνα και την επιστήμη, πρέπει να σημειωθεί ότι ενσυνείδητα αγνοήθηκαν έργα με τα οποία οι συγγραφείς τους επιδιώκουν ν' αποδείξουν —διαστρέφοντας κάθε παράφωνο γι' αυτούς δεδομένο— την δογματική βάση πάνω στην οποία στέκονται.

8. Σ' όλη την μελέτη, για την οποία είναι μάλλον αδιάφορο το θέμα της γνησιότητας των έργων του Αριστοτέλη, η αναφορά σ' αυτά γίνεται χωρίς μνελα του ονόματός του· ειδικά μάλιστα στις παραπομπές στο *α έλασσον* δεν μνημονεύεται ούτε έργο ούτε βιβλίο ούτε κεφάλαιο.

9. Δεν σώζει βέβαια απ' αυτή την υποψία η δήλωση του L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλου, παρουσ. Ζ. Λορεντζάτου, εις B. Russell (Αθήνα 1978 [*1921], Παπαζήση [:Φιλοσοφία - Πηγές, αρ. 20]), 43: «(Πρόλ.)... αυτό που έχω γράψει εδώ δεν έχει, στις λεπτομέρειές του, απαίτηση να προσφέρει τίποτα νέο· για τούτο και δεν

είναι απατηλή, γιατί επιτρέπει να προβάλλονται —ως δήθεν νέα επιτεύγματα μάλιστα— σκέψεις που είναι κοινότοπες και παμπάλαιες και δεν θα ήταν δυνατό να ξαναπαρουσιαστούν ως πρωτότυπες, αν δεν υπήρχε έκδηλη σχεδόν η επιθυμία του παρουσιαστή τους να τις παραλλάξει κάπως και να τις εμφανίσει ως δικές του για να ξυπτήσει τους —αφελείς ή ανευνημέρωτους— αναγνώστες του· από την ίδια αίσθηση οφειλής προκύπτει και η ανάγκη αναφοράς όλων εκείνων που διαδοχικά προηγήθηκαν σε μια συγκεκριμένη σκέψη ή κρίση, για να φανεί μάλιστα επιπλέον και η αλληλεξάρτηση μεταξύ τους.

iii. Τα επίπεδα της μελέτης

Όπως μπορεί πολύ εύκολα να παρατηρήσει ο αναγνώστης, η μελέτη είναι γραμμένη κατά κάποιον τρόπο σε τρία επίπεδα: η κύρια έκθεση —με τα κανονικά τυπογραφικά στοιχεία— έχει έναν κάπως αφηγηματικών χαρακτήρα και περιορίζεται στην γενική τοποθέτηση του θέματος και των λύσεων που προτείνονται για τα προβλήματά του· η λογική επιχειρηματολογία και τα βοηθητικά —δευτερότερα— θέματα έχουν ενσωματωθεί στο κείμενο αλλά με μικρότερα στοιχεία, κάτι σαν σημειώσεις μέσα σ' αυτό· οι υποσημειώσεις περιορίζονται κυρίως στην τεκμηρίωση με τις πηγές και την βιβλιογραφία και επεκτείνονται κάπου-κάπου σε μια μικρή κριτική. Έτσι ο κάθε αναγνώστης μπορεί —ανάλογα με τα ενδιαφέροντα ή την υπομονή του— να παραλείψει όποιο επόμενο επίπεδο θέλει, χωρίς να χάσει τίποτε από την γενική εικόνα.

πηγές, επειδή μου είναι αδιάφορο αν αυτό που έχω σκεφτεί το έχει κιόλας σκεφτεί πριν από μένα κάποιος άλλος», όταν μάλιστα ακολουθεί η διαβεβαίωση, 44: «... η αλήθεια των σκέψεων που εκφράζονται εδώ μου φαίνεται απρόσβλητη και οριστική. Είμαι δηλαδή της γνώμης πως στα κύρια σημεία έχω λύσει οριστικά τα προβλήματα». Είναι αλήθεια ότι αργότερα είχαμε παλινοδία εις L. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές έρευνες*, εισ. -μετφρ.- σχόλ. Π. Χριστοδουλίδη (Αθήνα 1977 [*1953], Παπαζήση [:Φιλοσοφία - Πηγές, αρ. 21]), 22: «... αναγκάστηκα να αναγνωρίσω τα σοβαρά λάθη που είχα κάνει σ' εκείνο το πρώτο μου βιβλίο» και «Αν οι παρατηρήσεις μου δεν έχουν πάνω τους καμιά σφραγίδα, που να τις κάνει να ξεχωρίζουν για δικές μου, δεν έχω την πρόθεση να προβάλω παραπέρα αξίωση να θεωρηθούν ιδιοκτησία μου»· κι όμως οι «διανοούμενοι» της εποχής μας —και όχι μόνο οι Έλληνες— εξακολουθούν να εκστασιάζονται με τις κοινοτοπίες του Tractatus, ασφαλώς γιατί είναι γραμμένες σε μια «τεχνική» γλώσσα που δεν καταλαβαίνουν και γι' αυτό και θαυμάζουν!

I. TO KEIMENO

§2. ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

α) Οι δυο θεωρήσεις και τα ερωτήματα

Το *α έλασσον*, το μικρό βιβλίο ανάμεσα στο Α και το Β των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη, δεν έχει προσεχτεί όσο του αξίζει —για να μην πούμε καθόλου— από τους ερευνητές. Αυτή η κάπως υποτιμητική παραμέληση δεν είναι βέβαια ολότελα ακαιολόγητη, αν σκεφτούμε ότι το περιεχόμενό του —σε μια πρώτη πρόχειρη θεώρηση τουλάχιστον— δεν πείθει ότι το βιβλίο αποτελεί ολοκληρωμένη ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης θεωρίας ή ερευνητικά συμπεράσματα για κάποιο γενικό ή ειδικό θέμα, αλλά το εμφανίζει μάλλον ως συμπλήμα από διάφορες και άσχετες ίσως μεταξύ τους σκέψεις.

Η βαθύτερη ανάλυση του κειμένου δεν επιβεβαιώνει τις πρώτες εντυπώσεις, και αυτή η διάσταση των δυο θεωρήσεων γεννά ένα σμήνος από ερωτήματα: Είναι γνήσιο έργο; Είναι βιβλίο ολοκληρωμένο και με ενότητα; Ανήκει στα *Μεταφυσικά*; Είναι παραγωγή νεανική ή ώριμη; Σε ποιον κύκλο μαθητών απευθύνεται; Είναι σημειώσεις του δασκάλου ή καταγραφή κάποιου μαθητή; Μπορούμε άραγε να προσδιορίσουμε πότε έγινε η παράδοση;

β) Η έκταση του ελέγχου

Οι απαντήσεις προϋποθέτουν ευρύτερο και πολλαπλό έλεγχο. Πρώτα-πρώτα απαιτείται γνώση του κειμένου, και γι' αυτόν τον λόγο μπορεί να συγχωρηθεί μια καινούργια μεταφραστική προσπάθεια¹. Έπειτα απαιτείται γνώση της ζωής του Αριστοτέλη,

1. Ως κείμενο χρησιμοποιήθηκε (με κάποια διόρθωση σ' ένα σημείο) η έκδοση του W. Jaeger στα Oxford Classical Texts, από την οποία όμως

ώστε και πάλι μπορεί να συγχωρεθεί μια συνοπτική επισκόπηση των κύριων σταθμών της, και μάλιστα με ανάστροφη κατεύθυνση, όπως θα τους αναπολούσε ο ίδιος την εποχή που έγραφε τις τελευταίες του θελήσεις². Πέρα απ' αυτά όμως είναι απαραίτητη —επειδή οι απαντήσεις βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από το περιεχόμενο του βιβλίου— μια μικρή ανάλυση του κειμένου³ σε συσχέτισμό με τα άλλα έργα του Σταγίριτη, ώστε να διαπιστωθεί αν το *α έλασσον* περιέχει πραγματικά καινούργιες σκέψεις ή είναι απλή επανάληψη —ή περίληψη— θέσεων που έχουν εκτεθεί αλλού· ο ίδιος λόγος οδήγησε και στην υπόμνηση —μάλλον, παρά έκθεση— μερικών γενικών σκέψεων για τα *Μεταφυσικά* και για τις εισαγωγές και τους προλόγους σε άλλες πραγματείες του Αριστοτέλη.

αγνοήθηκαν (γιατί και δεν προσθέτουν τίποτε στην ανάλυση) στις περισσότερες περιπτώσεις οι *variae lectiones*. Ίσως η απόδοση στα νεοελληνικά χρειάζεται διόρθωση σε κάποια σημεία· διατηρείται όμως η ελπίδα ότι δεν πρόδωσε την σκέψη του Αριστοτέλη, όπως —πιστεύεται— δεν πρόδωσε το πυκνό και κάποτε στριφνό ύφος του, παρόλο που κρίθηκε απαραίτητη η προσθήκη κάπου-κάπου λέξεων (τοποθετημένων μόνιμα σε γωνιακές αγκύλες) που δεν περιέχονται στο πρωτότυπο, αλλά απαιτούνται για να προβάλλει με περισσότερη ενάργεια το νόημα. Με την ευκαιρία πρέπει να σημειωθεί ότι η μετάφραση του Κ. Δ. Γεωργούλη (της εποχής του πρώιμου —εφηβικού θα μπορούσαμε να πούμε— ακόμα δημοτικισμού) είναι κάπως πλατειαστική και μοιάζει περισσότερο με παράφραση, χωρίς μάλιστα ν' αποφεύγονται κάποτε και οι παρανοήσεις.

2. Βλ. και παρακ. §12 για το περιεχόμενο της διαθήκης του.

3. Η ανάλυση απέχει πολύ από την πλήρη έκθεση των αριστοτελικών θεωριών που αναφέρονται ή θίγονται στο *α έλασσον* για καθεμιά τους δίνονται τόσα μόνο στοιχεία, όσα χρειάζονται για να στηρίξουν ως επιχειρήματα τα συμπεράσματα της έρευνας.

§3. Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

α) Κεφ. 1, 993α30-β19

(993α30-β5). <Πρέπει να δεχτούμε> ότι η θεώρηση της αλήθειας είναι από μίαν άποψη δύσκολη κι από άλλην εύκολη. Και ένδειξη <γι' αυτό είναι> το ότι ούτε κανένας μπορεί να την επιτύχει με αξιώσεις ούτε όλοι ν' αποτυγχάνουν, αλλά ο καθένας λέει κάτι για την Φύση, και ένας-ένας βέβαια προσθέτει ή τίποτε ή κάτι λίγο στην γνώση της, από όλα όμως όταν τα αθροίσουμε γίνεται κάποιος όγκος <γνώσεων>· ώστε αν <το πράγμα> μοιάζει να είναι όπως συμβαίνει να λέμε με την παροιμία, ποιος μπορεί ν' αστοχήσει στην πόρτα;

(993β5-11). Απ' αυτή την πλευρά λοιπόν μπορεί να είναι εύκολη, αλλά το να έχουμε <αποκτήσει> κάποιο σύνολο και να μην μπορούμε <να φτάσουμε σ>τα επιμέρους φανερώνει την δυσκολία της. Ίσως όμως επειδή και η δυσκολία υπάρχει κατά δυο τρόπους, το αίτιό της να μην βρίσκεται στα πράγματα αλλά σ' εμάς· γιατί όποια σχέση έχουν τα μάτια της νυχτερίδας με το φως του δειλινού, την ίδια <έχει> και της ψυχής μας ο νους μ' εκείνα που είναι για την Φύση φανερότερα απ' όλα.

(993β11-19). Και είναι δίκαιο να χρωστούμε χάρη όχι μόνο σ' εκείνους με τους οποίους μπορεί κανείς να έχει κοινές απόψεις, αλλά και σ' όσους διατύπωσαν πιο επιφανειακές <[=λιγότερο βαθιές] απόψεις>· γιατί κι αυτοί είχαν κάποια συμβολή· γιατί μας προετοίμασαν ν' αποδεχτούμε <το πιο σωστό>· γιατί βέβαια αν δεν είχε γεννηθεί ο Τιμόθεος, δεν θα είχαμε πολλές μελωδίες· αν όμως δεν προϋπήρχε ο Φρύνης, ο Τιμόθεος δεν θα μπορούσε να υπάρχει. Και με τον ίδιο τρόπο <πρέπει να σκεφτούμε> για όσους μίλησαν για την αλήθεια· γιατί από μερικούς έχουμε παραλάβει κάποιες απόψεις, οι άλλοι όμως ήταν αίτιοι που υπήρξαν αυτοί.

β) Κεφ. 1, 993β19-31

(993β19-23). Και είναι σωστό και το να αποκαλείται η φιλοσοφία επιστήμη της αλήθειας. Γιατί βέβαια σκοπός της θεωρητικής <γνώσης> είναι η αλήθεια και της πρακτικής το έργο· γιατί οι πρακτικοί κι αν εξετάζουν το πώς είναι <κάτι>, δεν εξετάζουν το αίτιο καθαυτό, αλλά τη σχέση του <με κάτι άλλο> και το παρόν <[=συγκεκριμένο]>.

(993β23-31). Την αλήθεια όμως δεν την ξέρουμε χωρίς <να ξέρουμε> την αιτία· και καθετί έχει περισσότερο απ' όλα το ίδιο την ιδιότητα που εξαιτίας του υπάρχει και στα άλλα (όπως π.χ. η φωτιά <είναι> θερμότερη· γιατί αυτή είναι και για τα άλλα το αίτιο της θερμότητας)· ώστε και περισσότερο αληθινό είναι πάντοτε¹ εκείνο που για όσα ακολουθούν είναι αίτιο να είναι αληθινά. Γι' αυτό και οι αρχές των αιώνιων <πραγμάτων> είναι [πάντοτε] αναγκαστικά αληθινότητες (γιατί δεν είναι <μόνο> κάποτε αληθινές <αλλά πάντοτε>, κι ούτε υπάρχει για εκείνες κάποιο αίτιο της ύπαρξής τους, αλλά εκείνες <είναι αίτιο> για τα άλλα), ώστε καθετί όποια σχέση έχει με την ύπαρξη, την ίδια <έχει> και με την αλήθεια.

γ) Κεφ. 2, 994α1-19

(994α1-11). Αλλά είναι βέβαια φανερό ότι υπάρχει τουλάχιστον κάποια αρχή και δεν είναι άπειρα τα αίτια των όντων ούτε θεωρημένα σε ευθεία γραμμή ούτε κατά το είδος. Γιατί δεν είναι δυνατό να προχωρεί στο άπειρο η υλική παραγωγή <[=υλικό αίτιο]> αυτού από εκείνο (όπως π.χ. της σάρκας από την γη, και της γης από τον αέρα, και του αέρα από την φωτιά, και αυτό να μην σταματά), ούτε η αφετηρία της κίνησης <[=ποιητικό —ή κινητικό— αίτιο]> (όπως π.χ. να κινηθεί ο άνθρωπος από τον αέρα, και αυτός από τον ήλιο, και ο ήλιος από την αντίμαχη τάση <[=νείκος]>), και να μην υπάρχει τέλος

1. Εδώ (993β27) το *αεί* είναι απαραίτητο, ενώ παρακάτω (993β28) δεν χρειάζεται· εις Αλέξ. Αφροδ. (Hayduck), 149.2 και 5, και τα δυο *αεί* διατηρούνται στην παράθεση του αριστοτελικού κειμένου, ενώ στην ερμηνεία καταργείται το δεύτερο (και το *αναγκαίον*).

σ' αυτή <την διαδικασία>· και όμοια δεν είναι δυνατό να προχωρεί στο άπειρο αυτό για το οποίο <υπάρχει το άλλο> < [=τελικό αίτιο, ή παραγωγική σκοπιμότητα]>, <δηλ.> το περπάτημα για την υγεία, και αυτή για την ευτυχία, και η ευτυχία για <κάτι> άλλο, και έτσι διαρκώς το ένα υπάρχει εξ αιτίας του άλλου· και πάλι κατά τον ίδιο τρόπο για το τι ήταν <από τον προορισμό του> να είναι <[=ειδικό —ή μορφικό— αίτιο, ή λειτουργική υφή]>.

(994α11-16). Γιατί στα μεσαία, από τα οποία κάποιος είναι τελευταίο <[=έσχατο]> και <κάποιος> προηγούμενο <[=πρότερον]>, το προηγούμενο είναι αναγκαστικά αίτιο γι' αυτά που το ακολουθούν. Γιατί αν πρέπει να πούμε ποιο από τα τρία είναι αίτιο, θα πούμε το πρώτο. Και όχι βέβαια το τελευταίο, γιατί το τελευταίο <που κλείνει την σειρά> <δεν είναι αίτιο> κανενός· αλλά βέβαια ούτε το μεσαίο, γιατί <είναι αίτιο μόνο> για ένα (και σε τίποτε δεν διαφέρει αν <τα μεσαία> είναι ένα ή περισσότερα, ούτε <αν είναι> άπειρα ή πεπερασμένα).

(994α16-19). Και εκείνων που είναι άπειρα μ' αυτόν τον τρόπο και γενικά του απείρου όλα τα μέρη <[=μόρια]> είναι επίσης μεσαία ως το τωρινό <[=παρόν]>· ώστε αν κανένα δεν είναι πρώτο, γενικά κανένα δεν είναι αίτιο.

δ) Κεφ. 2, 994α19-β9

(994α19-22). Αλλά βέβαια ούτε προς τα κάτω είναι δυνατό να προχωρούμε στο άπειρο όταν <η σειρά> έχει αρχή το επάνω, ώστε να γίνεται από την φωτιά νερό, και απ' αυτό <να γίνεται> γη, και έτσι ολοένα κάποιος άλλο γένος.

(994α22-β3). Γιατί κατά δυο τρόπους γίνεται αυτό από εκείνο [ή όπως λέγεται αυτό έπειτα από εκείνο, όπως π.χ. οι Ολυμπιακοί <αγώνες> έπειτα από τους Ισθμιακούς]², ή όπως ο

2. Η παρενθετική πρόταση εις 994α22-23: *ἢ ὡς τότε λέγεται μετὰ τότε, οἶον ἐξ Ἰσθμίων Ὀλύμπια* είναι προφανώς μεταγενέστερο παρέμβλημα και πρέπει να οβελιστεί.

Είναι αλήθεια ότι οι Σχολιαστές δεν αμφισβήτησαν την φράση, οι σκέψεις τους όμως δείχνουν μια κάποια αμηχανία. Εις Αλέξ. Αφροδ. (Hayduck), 154.9-15 (βλ. και alt. rec.), πρβ. 157.11-13, η παρατήρηση: *ταῦτα δέ μόνον χρόνου τάξιν τινά σημαίνει*, δείχνει κιόλας ότι η φράση δεν συνδέεται με την

άντρας <γίνεται> από το παιδί που μεταβάλλεται ή όπως ο αέρας από το νερό. Όταν λοιπόν βέβαια λέμε ότι από το παιδί γίνεται ο άντρας, <εννοούμε> ότι το γεγονός προκύπτει απ' αυτό που γίνεται ή το αποτέλεσμα απ' αυτό που συντελείται (γιατί πάντοτε υπάρχει <κάτι> ανάμεσα, όπως βέβαια η γένεση <ανάμεσα> στο είναι και το μη είναι, έτσι και εκείνο που γίνεται <ανάμεσα> στο ον και το μη ον· γιατί ο μαθητευόμενος είναι επιστήμονας που γίνεται, και αυτό είναι που λέγεται ότι γίνεται από τον μαθητευόμενο <ο> επιστήμονας)· και <όταν λέμε> ότι από τον αέρα <γίνεται> το νερό, <εννοούμε> με την

θεωρία των αιτίων που αναπτύσσεται εδώ. Πολύ πιο αντισυγχρονόμενες μεταξύ τους είναι οι σκέψεις εις Ασκληπ. (Hayduck), 121.34: *κατά χρόνον μὲν ὡς ἔαν εἶπω διτι μετὰ τὰ Ὀλύμπια γέγονε τὰ Ἴσθμια, καὶ πάλιν ἐκ τῶν Ἴσθμίων τὰ Νέμεα*, 122.2: *Ἰστέον οὖν διτι τῷ πρώτῳ σημαιομένῳ οὐ κέχρηται τῷ κατὰ τὸν χρόνον, διότι οὐ κυρίως φαιμέν ἐπὶ τοῦ χρόνου τότε ἐκ τοῦδε γίνεσθαι ἀλλὰ τότε μετὰ τότε, ὅλον Ὀλύμπια, ἔπειτα Ἴσθμια· ταῦτα γὰρ πάντα ὑπάρχουσι. δυνατὸν γάρ καὶ ἐξ Ἴσθμίων Ὀλύμπια γενέσθαι καὶ πάλιν ἐξ Ὀλυμπίων Ἴσθμια· ὡς γὰρ εἴρηται, οὐκ ἔστι τοῦτο πραγματειῶδες ἀλλὰ θέσει, 123.33: *κυρίως διχῶς λέγεται γίνεσθαι τότε ἐκ τοῦδε, ὕλικῶς καὶ πραγματειωδῶς· οὔτε γὰρ κυρίως λέγεται τότε ἐκ τοῦδε ἐπὶ τοῦ χρόνου, ὅλον ἐξ Ἴσθμίων Ὀλύμπια, καὶ διὰ τοῦ εἰπεῖν μὴ ὡς τότε ἐδήλωσεν διτι οὐ κυρίως λέγεται ἐπ' αὐτῶν τότε ἐκ τοῦδε. ὡς γὰρ εἴρηται ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἐπὶ τούτων τότε μετὰ τότε ἐστὶ· θέσει γὰρ ἔστι, καὶ δυνατόν τὸ αὐτὸ πρότερον καὶ ὕστερον γίνεσθαι. ἀλλὰ κυρίως τότε ἐκ τοῦδε γίνεσθαι λέγεται καὶ πραγματειωδῶς, 126.30: οὔτε δέ συντελεῖ τὰ Ἴσθμια εἰς τὰ Ὀλύμπια.**

Η επιμονή των Σχολιαστών στην επίμαχη φράση μπορεί να δικαιολογηθεί από το ότι το παρέμβλημα έγινε πολύ νωρίς και αυτοί το αποδέχτηκαν χωρίς ν' ασχοληθούν με την γνησιότητά του, επισημαίνοντας πάντως ότι αποτελεί απλή χρονική διαδοχή και όχι αιτιακή σχέση· η γνησιότητά του όμως καταλύεται από την αριστοτελική σκέψη και έκφραση που περιέχεται στα συμφραζόμενα. Πρώτα-πρώτα γιατί η φράση είναι αντιφατική προς το προηγούμενο διχῶς (994a22) και το επόμενο αμφοτέρως (994b3), που δείχνουν ότι χρησιμοποιούνται μόνο δυο παραδείγματα. Ἐπειτα γιατί προβάλλεται -παρόλο που είναι απλή χρονική διαδοχή- ως παράδειγμα αναντιστρέψιμης διαδικασίας μεταβολής, ενώ αμέσως ἔπειτα προβάλλεται επίσης ως παράδειγμα της ίδιας διαδικασίας (και αυτή την φορά συνδυασμένης με αιτιότητα) η σχέση ανάμεσα στο παιδί και τον άντρα, ώστε έχουμε περιττή επανάληψη του ίδιου θέματος. Και τέλος γιατί ο Αριστοτέλης, που ειρωνεύεται την σύγχυση χρονικής διαδοχής και αιτιακής σχέσης, βλ. Φυσ. Β 2, 194a 30: *διὸ καὶ ὁ ποιητὴς γελοῖως προήχθη εἰπεῖν "ἔχει τελευτήν, ἥσπερ οὐνεκ" ἐγένετο"*· βούλεται γὰρ οὐ πᾶν εἶναι τὸ ἔσχατον τέλος, ἀλλὰ τὸ βέλτιστον, εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει αὐτὸ τὸ ἄτυχο παράδειγμα.

φθορά του άλλου. Γι' αυτό και εκείνα βέβαια δεν αντιστρέφονται μεταξύ τους, ούτε γίνεται από τον άντρα το παιδί (γιατί από την γένεση δεν προκύπτει αυτό που γίνεται αλλά <αυτό>³ που υπάρχει μετά την γένεση· γιατί έτσι <γίνεται> και η μέρα από το πρωί, επειδή <υπάρχει> έπειτα απ' αυτό· γι' αυτό και ούτε <γίνεται> το πρωί από την μέρα)· τα άλλα όμως αντιστρέφονται.

(994β3-6). Και είναι αδύνατο και με τους δυο τρόπους να προχωρούμε στο άπειρο· γιατί σ' εκείνα που είναι ενδιάμεσα <[=μεσαία]> αναγκαστικά υπάρχει κάποιο όριο <[=τέλος]>, ενώ τα άλλα αντιστρέφονται μεταξύ τους· γιατί η φθορά του ενός είναι γένεση του άλλου.

(994β6-9). Και είναι επίσης αδύνατο να φθαρεί το πρώτο που είναι αιώνιο· γιατί αφού η γένεση δεν είναι άπειρη προς τα επάνω, αναγκαστικά αν απ' αυτό το πρώτο που θα φθαρεί <μπορούσε να> γίνει κάτι, αυτό <το πρώτο> δεν θα είναι αιώνιο.

ε) Κεφ. 2, 994β9-31

(994β9-16). Και αφού το τελικό αίτιο είναι σκοπός, και μάλιστα τέτοιος ώστε να μην <υπάρχει> αυτό για <κάποιο> άλλο αλλά τα άλλα για εκείνο, <έπεται ότι> αν βέβαια υπάρχει κάποιο τέτοιο έσχατο, δεν θα υπάρχει άπειρο, κι αν δεν <υπάρχει> κανένα τέτοιο <έσχατο>, δεν θα υπάρχει το τελικό αίτιο, αλλά χωρίς να το αντιλαμβάνονται αυτοί που δέχονται το <ενεργό> άπειρο εξαιρούν την φύση του αγαθού (και βέβαια κανείς δεν θα επιχειρούσε να κάνει τίποτε αν δεν σκόπευε να φτάσει σε <κάποιο> τέλος)· και δεν θα υπήρχε νους <[=λογική]> στα όντα· γιατί βέβαια εκείνος που έχει λογική ενεργεί πάντοτε για κάτι <[=κάποιο σκοπό]>, και αυτό είναι τέλος <[=όριο]>· γιατί ο σκοπός είναι τέλος.

3. Εις 994β1 ο Jaeger ακολουθώντας τους Christ και Ross· έχει σωστά προσθέσει το *δ* πριν από την φράση *έστι μετά τήν γένεσιν*, γιατί είναι απαραίτητο για την διαστολή *γινομένου* και *δντος* στις αναφορές των Σχολιαστών. Αλέξ. Αφροδ., 156.33, Ασκληπ., 124.31 κε. και 126.9-10, η αντωνυμία λείπει, αλλά μαζί με το ρήμα (*έστι*).

(994β16-23). Αλλά βέβαια ούτε το ειδικό αίτιο μπορεί να αναχθεί σε άλλον ορισμό με περισσευούμενα λόγια· γιατί βέβαια πάντοτε ο προηγούμενος <ορισμός> είναι περισσότερο <σωστός>, και ο επόμενος δεν είναι, και σ' εκείνα που δεν είναι το πρώτο <σωστό>, ούτε το επόμενο <μπορεί να είναι σωστό>· έπειτα αυτοί που τα λένε αυτά καταλύουν την γνώση, γιατί δεν είναι δυνατό να γνωρίσουμε πριν φτάσουμε στα άτομα <[=αδιαίρετα έσχατα —ή πρώτα— στοιχεία]>· και <έτσι> δεν υπάρχει γνώση, γιατί πώς μπορούμε να εννοήσουμε <εκείνα που είναι> άπειρα μ' αυτόν τον τρόπο;

(994β23-26). Γιατί δεν είναι όπως με την γραμμή, που βέβαια δεν σταματά να διαιρείται <[=οι διαιρέσεις της μπορούν να είναι άπειρες]>, δεν μπορούμε όμως να την εννοήσουμε χωρίς να σταματήσουμε <τις διαιρέσεις> (γι' αυτό και δεν θα αριθμήσει <[=μετρήσει, υπολογίσει]> τις τομές αυτός που διασχίζει την άπειρη <[=άπειρα διαιρετή γραμμή]>), αλλά και την ύλη αναγκαστικά πρέπει να την εννοούμε σε κάτι που κινείται.

(994β26-27). Και δεν μπορεί να υπάρχει κανένα <ενεργό> άπειρο· κι αν όχι <[=κι αφού δεν μπορεί]>, δεν είναι βέβαια άπειρη η απειρότητα.

(994β27-30). Αλλά βέβαια κι αν ήταν άπειρα κατά το πλήθος τα είδη των αιτίων, και έτσι πάλι δεν θα υπήρχε η γνώση· γιατί τότε νομίζουμε ότι ξέρουμε όταν γνωρίσουμε τα αίτια.

(994β30-31). Και δεν είναι δυνατό σε πεπερασμένο <χρόνο> να διασχίσουμε το άπειρο <που σχηματίζεται> με πρόσθεση.

στ) Κεφ. 3, 994β32-5α14

(994β32-5α6). Και τα <προφορικά> μαθήματα γίνονται σύμφωνα με τις συνήθειες· γιατί όπως συνηθίσαμε, έτσι έχουμε την αξίωση να λέγονται, και τα <όσα γίνονται> αλλιώς φαίνονται όχι όμοια αλλά επειδή είναι ασυνήθιστα <φαίνονται> πιο άγνωστα και <παρά->ξενα· γιατί το συνηθισμένο είναι γνώριμο. Και πόσην δύναμη έχει το συνηθισμένο φανερώνουν οι νόμοι, στους οποίους τα παραμυθένια και τα παιδιάστικα <στοιχεία> έχουν επειδή τα συνηθίσαμε μεγαλύτερη δύναμη από την γνώση.

(995α6-12). Κάποιοι λοιπόν δεν παραδέχονται τον ομιλητή αν

δεν τα λέει με μαθηματικόν τρόπο, κι άλλοι αν δεν <τα λέει> με παραδείγματα, και άλλοι <πάλι> αξιώνουν να φέρει μάρτυρα <ο ομιλητής> <κάποιον> ποιητή. Και άλλοι <θέλουν> παντού ακριβολογία, ενώ άλλους τους στενοχωρεί η ακριβολογία ή επειδή δεν μπορούν να συναρμολογήσουν <τις έννοιες> ή επειδή φτάνει σε ασημαντότητες <[=μικρολεπτομέρειες]>· γιατί η ακριβολογία έχει κάτι τέτοιο ώστε, όπως βέβαια και στις συμβάσεις, και στον λόγο φαίνεται σε μερικούς ανελεύθερη <[=υπερβολικά δεσμευτική]>.

(995α12-14). Γι' αυτό πρέπει να είναι κανείς <ειδικά> εκπαιδευμένος πώς πρέπει να γίνεται το καθετί αποδεκτό, γιατί οδηγεί σε αδιέξοδο το να επιζητεί μαζί με την επιστήμη και τον τρόπο <[=μέθοδο]> της· γιατί δεν είναι εύκολο να κατακτήσει ούτε το ένα ούτε το άλλο.

ξ) Κεφ. 3, 995α14-20

(995α14-17). Και την μαθηματική ακριβολογία δεν πρέπει να την απαιτούμε σ' όλα, αλλά <μόνο> σ' όσα δεν έχουν ύλη. Γι' αυτό ο τρόπος <αυτός> δεν είναι φυσικός <[=η μέθοδος αυτή δεν ταιριάζει στην φυσική επιστήμη]>· γιατί ίσως όλη η Φύση <να> έχει ύλη.

(995α17-20). Γι' αυτό πρέπει πρώτα να σκεφτούμε τι είναι η Φύση· γιατί έτσι θα γίνει φανερό και με ποια <θέματα ασχολείται> η Φυσική [και αν τα αίτια και οι αρχές είναι αντικείμενο θεώρησης μιας ή περισσότερων επιστημών]⁴.

4. Για την τελική φράση εις 995α19-20 βλ. παρακ. §28.

II. Η ΑΠΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

§4. Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

α) Πατρίδα και καταγωγή

Ο Αριστοτέλης¹ γεννήθηκε στα Στάγिरα² της Χαλκιδικής³ στα 384⁴. Η γενέτειρά του ήταν αποικία των Ανδρίων⁵ και οι οικιστές της Ίωνες· σ' αυτούς ανήκε και η οικογένεια της μητέρας του Φαιστίδας, που είχε κτήματα πατρικά⁶ στην Χαλκίδα⁷. Στον πληθυσμό της όμως περιλαμβάνονταν και γηγενείς Μακεδόνες, όπως ο πατέρας του Νικόμαχος⁸, προσωπικός γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Γ'⁹, πατέρα του Φίλιππου Β'· η κάπως εμπιστευτική αυτή θέση συνηγορεί γι' αυτή την αντίληψη, γιατί θα ήταν απίθανο να μην

1. Για την σωματική εμφάνιση και περιβολή του βλ. Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 8 κε.

2. Ο προσδιορισμός σήμερα της θέσης τους είναι -λέγεται- προβληματικός· βλ. όμως Σ. Κότσιανου, *Παραλείψεις ουσιώδεις στο θέμα: Αριστοτέλης*, εις «Χρονικά της Χαλκιδικής» 35 (1979) 129-134, ιδίως 131 κε., και Ι.Α. Παπαγγέλου, *Τοπογραφικά παρατηρήσεις στα αρχαία Στάγिरα*, εις «Χρονικά της Χαλκιδικής» 35 (1979) 135-158, όπου δίνονται άφθονα ενδιαφέροντα στοιχεία για αρχαία ερείπια στην περιοχή της σημερινής Ολυμπιάδας, που πρέπει να ταυτίζονται πραγματικά με τα αρχαία Στάγिरα.

3. Η Χαλκιδική θεωρούνταν τότε περιοχή της Θράκης, γι' αυτό και ο Hegel, Π 134, αποκαλεί τα Στάγिरα θρακική πόλη (έτσι και ο Astmou, 9) στις εκβολές του Στρυμόνα· ο Mogaux, *Listes* 323, τα χαρακτηρίζει μικρή κωμόπολη της Χαλκιδικής, ο Allan, I, μιλά γενικά για Βόρεια Ελλάδα, ο Λυπουρλής, *Βίος* 12, για μακεδονική πόλη.

4. Διογ. Λαερτ., V 9: *γεννηθῆναι αὐτόν τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἐνάτης καὶ ἐνενηκοστῆς Ὀλυμπιάδος*· βλ. και Hegel, *αὐτ.*, Mogaux, *αὐτ.*, Lloyd, 3, Allan, *αὐτ.*, Λυπουρλή, *αὐτ.*

5. Θουκυδ., IV 88.2.

6. Έτσι Jaeger, *Aristotle* 319.

7. Λυπουρλή, *ό.π.* 26.

8. Σούδ. (Bekker), 743, λ. «Νικόμαχος (d)», βλ. και Λυπουρλή, *ό.π.* 13.

9. Lloyd, *αὐτ.*

έχει ο βασιλιάς της Μακεδονίας γιατρό έναν συμπατριώτη του¹⁰. Σ' αυτή την αντίληψη άλλωστε οδηγεί και ο ισχυρισμός¹¹ ότι δεν ήταν Έλληνας¹², ισχυρισμός που δεν θα μπορούσε να ειπωθεί για έναν Ευβοέα ή Κυκλαδίτη, ενώ τα πάθη της εποχής θα μπορούσαν να τον προσάψουν σ' έναν Μακεδόνα.

ι. Καταστροφή και ανοικοδόμηση των Σταγίων

Είναι γνωστό ότι ο Φίλιππος είχε καταλάβει και καταστρέψει τα Στάγια στα 348/7¹³. Ο Αριστοτέλης, που διατήρησε ως την τελευταία του στιγμή την αγάπη του για την πατρική του γη¹⁴, επωφελήθηκε από το ότι είχε διαλεχτεί για δάσκαλος του Αλέξανδρου¹⁵ και έπεισε τον Φίλιππο να συναινέσει και να βοηθήσει ν' αναστηλωθεί η πατρική του κωμόπολη, που εννιά χρόνια νωρίτερα είχαν κυριολεκτικά ξυρίσει οι Μακεδόνες¹⁶. Σ' αυτή την περίπτωση ο βασιλικός οίκος της Μακεδονίας εκδήλωσε την εύνοιά του προς τον Σταγιρίτη¹⁷, και παρόλο που το τολμηρό εγχείρημα συνάντησε πολλές δυσκολίες ο φιλόσοφος δεν απογοητεύθηκε και έπειτα από πολλές προσπάθειες μπόρεσε ν' αναστήσει την πατρίδα του, να της δώσει νόμους και να θε-

10. Είναι κάπως παράξενος ο συλλογισμός του Robin, *Pensée* 275, ότι ο Αριστοτέλης δεν ήταν Μακεδόνας παρόλο που ο πατέρας του ήταν ο προσωπικός γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας.

11. Σωστά τον αποκρούει ο Düring, *Tradition* 226, βλ. και Gigon, *Viten* 149⁴.

12. Αυτό ήταν βέβαια προέκταση της αντιμακεδονικής πολιτικής των μωπικών τοπικιστών της Αθήνας, που μονοπωλούσαν το προνόμιο να είναι Έλληνες.

13. Jaeger, ό.π. 105· ο Mogaux, ό.π. 134⁵, και ο Γεωργούλης, *Αριστοτέλης*, 3, τοποθετούν την καταστροφή στα 349.

14. Γεωργούλη, αυτ.

15. Asmous, 10.

16. Mogaux, ό.π. 341.

17. Jaeger, ό.π. 123· κατά τον Mogaux, ό.π. 134⁵, η παρέμβαση του Αριστοτέλη για την ανοικοδόμηση των Σταγίων φαίνεται βέβαιη, και η ανοικοδόμησή τους έγινε ενόσω ακόμα ζούσε, σύμφωνα με κάποια ένδειξη από την διαθήκη του, Διογ. Λαερτ., V 16, και το μόνο σημείο όπου οι συγγραφείς διατάζουν είναι αν έγινε από τον Φίλιππο ή τον Αλέξανδρο.

ωρηθεί δεύτερος ιδρυτής της¹⁸. Οι Σταγιρίτες είχαν ανεγείρει βωμό πάνω στον τάφο όπου είχαν εναποθέσει την στάχτη του μεγάλου συμπατριώτη τους, και σ' αυτόν τον χώρο —που τον αποκαλούσαν *Αριστοτέλειον*— συγκαλούσαν την βουλή τους¹⁹.

β) Γονείς, αδερφοί και κηδεμόνες

Η οικογενειακή ζωή του Αριστοτέλη²⁰ δεν μπορεί βέβαια να χαρακτηριστεί ευτυχισμένη. Ήταν ακόμα ανήλικος όταν πέθανε ο πατέρας του²¹, και μπορούσε να περιγράψει την μητέρα του Φαιστίδα²² όπως την έβλεπε μόνο παιδί ο ίδιος²³. Ο μοναδικός αδερφός του Αρίμνηστος χάθηκε επίσης νωρίς²⁴, και η ύπαρξη της αδερφής Αρμνήστης είναι κάπως αμφίβολη²⁵.

ι. Η οικογένεια του κηδεμόνα του

Ο κηδεμόνας του²⁶ Πρόξενος, από τον Αταρνέα, και η γυναίκα του²⁷ ήταν επίσης πεθαμένοι από καιρόν· ο γυιος τους Νικάνωρ, αξιωματικός στο επιτελείο του Μεγάλου Αλεξάνδρου²⁸,

18. Moraux, ό.π. 341.

19. Düring, ό.π. 200, Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 17, *Βίος* 11 κε.

20. Λεπτομέρειες γι' αυτήν βλ. εις Düring, ό.π. 263 κε· βλ. και 164, ότι οι μεσαιωνικές βιογραφίες του είναι μάλλον ασήμαντες (βλ. ιδιαίτερα 179, ότι τα σχόλια του J.J. Beuger είναι «απίστευτα κουτά!»), και 465 ότι η προσπάθεια ν' ανασυγκροτηθεί η αρχική βιογραφία του (έργο του Έρμυπου) στηρίζεται μόνο σε υποθέσεις. Βλ. επίσης Lesky, 760.

21. Robin, αυτ.

22. Βλ. γι' αυτήν Düring, ό.π. 267.

23. Έτσι Jaeger, ό.π. 320.

24. Jaeger, αυτ.

25. Αναφέρεται μόνο -κατά τον Düring, ό.π. 107- εις Ησυχ. Ονοματολ. [=Vit. Meneg.] 2, Vit. Marc. 2, Vit. Lat. 2· βλ. Gigon, ό.π. 150, ότι την είχαν θεωρήσει και μητέρα του Θεόφραστου.

26. Ο Düring, αυτ., τον αποκαλεί «θείο» του, αλλά χωρίς καμιά αναφορά σε πηγές.

27. Ο Jaeger, αυτ., την θεωρεί θετή μητέρα του, ενώ ο Düring, ό.π. 62, 264, 271, υποστηρίζει ότι ήταν η αδερφή του Αρίμνηστη.

28. Έτσι Jaeger, αυτ., αντίθετα Düring, ό.π. 271· βλ. και Gigon, αυτ.

είχε υιοθετηθεί από τον άλλοτε δικό τους θετό γυιο²⁹, ο οποίος μάλιστα τον προόριζε για άντρα της κόρης του³⁰.

γ) Σύζυγοι και θυγατέρα

Η γυναίκα του Πυθιάς ήταν αδερφή και θετή θυγατέρα του Ερμία³¹, τυράννου του Αταρνέα. Οι κακοήθειες του Αριστιππου ότι ήταν παλλακίδα του Ερμία και την ερωτεύτηκε και την πήρε ο Αριστοτέλης³² είναι αστήριχτες, αν σκεφτεί κανείς ότι αντικειμενικά ο ευνούχος δεν μπορεί να έχει παλλακίδα³³. είναι πάντως γεγονός ότι ο Αριστοτέλης σ' ένα γράμμα του — που θεωρείται γνήσιο³⁴ — προς τον Αντίπατρο αναγκάζεται ν' αποκρούσει τις συκοφαντίες³⁵. Η Πυθιάς είχε πεθάνει λίγον καιρό μετά τον γάμο τους³⁶, στην γέννηση της ομώνυμής της

29. Για όλα αυτά βλ. Dürring, ό.π. 62 κε., 264, και Gigon, ό.π. 149 κε., 186.

30. Διογ. Λαερτ., V 12. Vit. Meneg. 3, Vit. Vulg. 2, Vit. Lat. 3· βλ. και Dürring, ό.π. 263.

31. Απ. 663 (Rose): *φύσει μὲν ἀδελφὴν, θετὴν δὲ θυγατέρα·* ο Jaeger, ό.π. 116, την θεωρεί ανεψιά και θετήν θυγατέρα του, με την προσθήκη ότι γι' αυτόν τον γάμο δεν ξέρουμε τίποτε άλλο εκτός από την γέννηση μιας κόρης, ενώ ο Lloyd, 6, παρατηρεί ότι αναφέρεται ως ανεψιά, θετή θυγατέρα ή αδερφή του Ερμία.

32. Διογ. Λαερτ., V 3-4.

33. Αντίθετα εις Vit. Meneg. αυτ· βλ. Dürring, ό.π. 276, ότι —κατά τον Mulvanv— οι βιογράφοι του Αριστοτέλη μεταφέρανε στον Ερμία την ιστορία του Ερμότιμου, Ηροδ., Θ 104-6, που η εκδίκησή του πραγματοποιείται στον Αταρνέα, και 349, ότι έχουμε άλλη μια μεταφορά, στον Αριστοτέλη, από έναν αρχαίο βασιλιά της Λιβύης, Ηροδ., Δ 155-9, πρβ. Πινδ., Πυθ. V 87.

34. Βλ. Moraux, ό.π. 136.

35. Απ. 663: *περὶ δὲ τοῦ γάμου τῆς Πυθιάδος ἀποχρώντως αὐτὸς ἐν ταῖς πρὸς Ἀντίπατρον ἐπιστολαῖς ἀπολελόγηται·* τεθνεώτος γάρ Ἐρμείου διὰ τὴν πρὸς ἐκείνον εὐνοίαν ἔγημεν αὐτὴν ἄλλως μὲν σώφρονα καὶ ἀγαθὴν οὔσαν, ἀτυχοῦσαν μέντοι διὰ τὰς καταλαβούσας συμφορὰς τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς.

36. Βλ. γενικά για τον θάνατό της Dürring, ό.π. 267 κε. (και 391, για την πολυτελή κηδεία της), Gigon, ό.π. 174 κε., Lloyd, 9· από την ρήτρα της διαθήκης του Αριστοτέλη, Διογ. Λαερτ., V 16: *ὅπου δ' ἂν ποιῶνται τὴν ταφὴν, ἐνταῦθα καὶ τὰ Πυθιάδος ὅσα ἀνελόντες θείναι, ὥσπερ αὐτὴ προσέταξεν,* μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είχε πεθάνει νέα και πολύ ερωτευμένη με τον άντρα της και ότι η ανάμνησή της, αντίστοιχα, του έμεινε έντονη ως το τέλος της ζωής του.

μονάκριβής τους κόρης, που κι αυτή ήταν μικρή όταν πέθανε ο πατέρας της³⁷.

i. Η προέλευση της σκέψης για θετή θυγατέρα του Ερμία

Ο χαρακτηρισμός της Πυθιάδας ως θετής θυγατέρας του Ερμία οφείλεται πιθανότατα στο ότι στην αρχαία Ελλάδα όταν έλειπε ο πατέρας, έδινε ο αδερφός σε γάμο την αδερφή³⁸, κι αν ακόμα δεχτούμε ότι ο Ερμίας ήταν πεθαμένος όταν παντρεύτηκε η Πυθιάς³⁹, είναι βέβαιο ότι τα πράγματα είχαν διευθετηθεί ενόσω ακόμα ζούσε, ώστε εξακολουθεί να υφίσταται το ίδιο νομικό υπόβαθρο.

ii. Χρονολογίες γάμου Πυθιάδας και γέννησης της θυγατέρας της

Παρόλο που δεν έχουμε καμιά ευθεία πληροφορία για το πότε έγινε ο γάμος της Πυθιάδας⁴⁰ και πότε γέννησε την κόρη της⁴¹, μπορούμε έμμεσα να προσδιορίσουμε με κάποια προσέγγιση τις χρονολογίες. Στην αρχαία Ελλάδα οι γυναίκες παντρεύονταν γύρω στα δεκαέξι χρόνια τους⁴², αφού η (νεότερη) Πυθιάς ήταν ακόμα ανήλικη όταν πέθανε ο πατέρας της⁴³, πρέπει να τοποθετήσουμε την γέννησή της στα

37. Πρβ. Διογ. Λαερτ., V 12: *καί όταν ώρα ή τη παιδί*. βλ. και Düring, ό.π. 263, 268 κε. η πληροφορία εις Vit. Meneg. αυτ., ότι πέθανε πριν από τον πατέρα της είναι βέβαια λαθεμένη.

38. E. Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechts*, I-II (Erlangen/Leipzig 1892/4, Deichert), I 49 κε.

39. Βλ. Düring, ό.π. 268, ότι κατά τον Απελλικώνα ο γάμος έγινε μετά τον θάνατο του Ερμία (που σκοτώθηκε στα 341, Jaeger, ό.π. 117, 117¹): έτσι και Απ. 663.

40. Εις Διογ. Λαερτ., V 3, ο γάμος τοποθετείται μετά την πρώτη αναχώρηση του Αριστοτέλη από την Αθήνα, δηλ. στα 347-5.

41. Έτσι Düring, ό.π. 391.

42. Βλ. W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland* (München 1934, Beck; Münchener Beiträge, H. 20), 162 κε., Μ.Ι. Τσιτσικλή, *Οδυσσέας και Ναυσιικά (Το ερωτικό στοιχείο στον Όμηρο)*, εις «Φίλτρα Καψωμένου» (Θεσσαλονίκη 1975), 171-182, 172.

43. Βλ. παραρτ. 4³⁷. η υπόθεση του Düring, ό.π. 268, ότι μετά τον θάνατο του πατέρα της η κόρη ήταν 18-20 ετών, πρέπει ν' απορριφθεί.

335, λίγο πριν η οικογένεια εγκατασταθεί στην Αθήνα⁴⁴. Αν δεν δεχτούμε —και δεν έχουμε στοιχεία γι' αυτό— ότι ο γάμος τους είχε μείνει αρκετά χρόνια άγονος, και συνδυάσουμε το γεγονός αυτό με τον θάνατο του Ερμία, πρέπει να τοποθετήσουμε τον γάμο στα 338· αυτή την εποχή ο Αριστοτέλης διέμενε στην Πέλλα, ταξιδεύοντας κάπου-κάπου και αλλού —ιδιαίτερα στα Στάγιρα—, και η Πυθιάς φεύγοντας από τον Αταρνέα είχε εγκατασταθεί στην Μυτιλήνη, ώστε ο γάμος τους πρέπει να έγινε εκεί.

iii. Ομωνυμία μητέρας και κόρης

Η ομωνυμία μητέρας και θυγατέρας οδηγεί στην σκέψη ότι η Πυθιάς πέθανε στην γέννα της κόρης της. Από την ηρωική εποχή κιόλας οι Έλληνες έδιναν στα πρώτα παιδιά το όνομα του πατρικού ή μητρικού —διαδοχικά— παππού ή γιαγιάς⁴⁵. εξαιρεση γινόταν αν πριν από την γέννηση του παιδιού είχε πεθάνει ο πατέρας του, οπότε έδιναν στο νεογέννητο το ίδιο όνομα⁴⁶, ή ένα μεγαλύτερο αδερφάκι, οπότε ξαναδίνανε το ίδιο όνομα στο επόμενο παιδί⁴⁷. Μ' αυτά τα δεδομένα πρέ-

44. Θα πρέπει να σκεφτούμε μήπως ο θάνατος της γυναίκας του ήταν μια ακόμα αιτία για το ξαναγύρισμα του Αριστοτέλη στην Αθήνα

45. Γι' αυτό το θέμα βλ. Μ.Ι. Τσιτσικλή, *Η ονοματοδοσία εις τους αρχαίους Έλληνας*, εις «Θέμις» 65 (1954) 1129-1134, 1133, Μ.Ι. Τσιτσικλή, «*Επιχειρήματα*» εκ της ονοματοδοσίας, εις «Ελληνικά» 14 (1955/6) 452-453, Α.Γ. Τσοπανακίς, *Onomatologia omerica: Αϊας - Αϊαξ - Αϊακός*, εις «Quaderni Urbinate di Cultura Classica» N.S. I [=30] (1979) 83-90, 86 κε. Κατά την διαθήκη του Θεόφραστου, Διογ. Λαερτ., V 53, ο γιος της (νεότερης) Πυθιάδας και του τρίτου άντρα της Μητροδώρου λεγόταν Αριστοτέλης· αν δεν ήταν ο δεύτερος γιος τους (και δεν ξέρουμε άλλο παιδί απ' αυτόν τον γάμο, γιατί τ' άλλα δυο παιδιά της Πυθιάδας ήταν από τον δεύτερο γάμο της, βλ. Allan, 6), πρέπει να θεωρήσουμε την ονοματοδοσία του εξαιρεση προς τιμή του διάσημου παππού του.

46. Πασίγνωστη είναι η περίπτωση του αττικού ρήτορα: *Δημοσθένης Δημοσθένους*: η αντίστοιχη διευθέτηση σε βασιλικές οικογένειες είναι βέβαια νομικά διαφορετική, πρβ. και Κλεαρχ. (Wehrli II), απ. 47, για τον τύραννο των Συρακουσών *Διονύσιον Διονυσίου*.

47. R. Hirzel, *Der Name; ein Beitrag zu seiner Geschichte im Altertum und besonders bei den Griechen* (Leipzig² 1927, Hirzel: Des XXXVI. Bandes der Abhandlungen der Philologisch - Historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, No. II), 35· τα παραδείγματα ομωνυμίας γονιών και παιδιών ή αδερφών μεταξύ τους, εις 30 κε., είναι ιδιόρρυθμες εξαιρέσεις μιας μεταβατικής εποχής. Βλ. και Διογ. Λαερτ., V 69 κε., για τον Λύκωνα, ανεψιό του ομωνύμου σχολάρχη των Περιπατητικών: *δίδωμι Λύκωνι διά τό καί τοῦνομα*

πει να συμπεράνουμε ότι η Πυθιάς πέθανε μόλις γεννήθηκε — και οπωσδήποτε πριν ονοματοδοτηθεί— η κόρη της⁴⁸. το γεγονός αυτό συνεπάγεται επιπλέον ότι ο Νικόμαχος, που γεννήθηκε μετά την (νεότερη) Πυθιάδα, δεν μπορεί να ήταν γιος της (πρεσβύτερης) Πυθιάδας.

iv. Δεύτερη γυναίκα και γιος

Την Ερπυλλίδα, που συνδέθηκε μαζί του —και βέβαια και αυτός μαζί της— με πολλήν συμπάθεια⁴⁹, δεν μπόρεσε —παρά την ιδιαίτερη εκτίμηση που της είχε⁵⁰— να την πάρει γυναίκα του⁵¹. Του είχε χαρίσει έναν γιο⁵², πολύ μικρόν ακόμα όταν πέθανε ο πατέρας του⁵³, στον οποίο —θεωρώντας τον ουσιαστικά γνήσιο⁵⁴— είχε δώσει το όνομα του πατέρα του Νικόμαχου⁵⁵.

φέρειν ἡμῶν (...) τὸν υἱοῦ του τάξιν ἐσχηκότα· η αναφορά εις 69: ἀδελφοῖς Ἀστυνάκτα καὶ Λύκωνι αφορά την δική τους συγγένεια, όπως διευκρινίζεται εις 70: Λύκωνι τῷ ἀδελφῶδῳ.

48. Δεν μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε την άποψη του Allan, 5 κε., ότι η (πρεσβύτερη) Πυθιάς πέθανε μόλις λίγα χρόνια πριν από τον Αριστοτέλη.

49. Διογ. Λαερτ., V 13: *μνησθέντες ἑμοῦ καὶ Ἐρπυλλίδος ὅτι σπουδαία περὶ ἐμέ ἐγένετο*· βλ. και Lloyd, 8 κε., ότι μιλά γι' αυτήν με ευγνωμοσύνη και συμπάθεια, και Düring, ό.π. 219 και 238 κε., ότι το κείμενο του Ibn Abi Usai'bi'a, I I e, είναι σ' αυτό το θέμα περισσότερο αναλυτικό.

50. Βλ. χαρακτηριστικά Διογ. Λαερτ., αυτ.: *καὶ ἐάν βούληται ἄνδρα λαμβάνειν, ὅπως μὴ ἀναξίως ἡμῶν δοθῆ, και Düring, ό.π. 64, πρβ. Διογ. Λαερτ., V 13 κε.: δοῦναι δ' αὐτῇ (...) ἐάν βούληται οἰκεῖν (...) ἐάν δέ ἐν Σταγειροῦς, τὴν πατρῶαν οἰκίαν.*

51. Βλ. Düring, ό.π. 264 και 270, ότι από την σειρά εις Διογ. Λαερτ., V 12: *τῶν τε παιδίων καὶ Ἐρπυλλίδος καὶ τῶν καταλειμμένων ἔχουν συναγάγει ἰδιαιτέρα* ο Bruns· ότι ήταν νόμιμη σύζυγός του, βλ. όμως Gigon, ό.π. 155, Allan, 6.

52. Lloyd, 8.

53. Διογ. Λαερτ., V 12 κε., Moraux, ό.π. 100²⁴. κατά την Σούδ., ό.π. λ. «Νικόμαχος (ο)», αργότερα έγινε μαθητής του Θεόφραστου, βλ. όμως Düring, ό.π. 272, ότι πέθανε παιδί, καθώς και Gigon, αυτ.

54. Βλ. τις σωστές αντιρρήσεις του Gigon, αυτ., για την υπόθεση του Düring, ό.π. 239, 263, 266, ότι ήταν παιδί της Πυθιάδας.

55. Βέβαια δεν είναι ο συγγραφέας των *Ηθικῶν Νικομαχείων* ο Moraux, ό.π. 100, τον θεωρεῖ εκδότη τους μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη, ενώ ο Astmou, 167, πιστεύει ότι το έργο προοριζόταν γι' αυτόν. Για όλο το πρόβλημα βλ. Gigon, ό.π. 155¹⁷.

ν. Η κατάσταση της Ερπυλλίδας

Η νομική κατάσταση της Ερπυλλίδας ήταν περιεργη⁵⁶. ασφαλώς ήταν σε κατάσταση υποταγής απέναντι στον Αριστοτέλη⁵⁷, δύσκολα όμως μπορεί να πιστέψει κανείς ότι ήταν υπηρέτριά του⁵⁸, ιδιαίτερα αν σκεφτεί ότι ενόσω ζούσε ο Αριστοτέλης είχε μια μικρή δούλα και με την διαθήκη του της άφησε τρεις υπηρέτριες και έναν υπηρετάκο⁵⁹. Και βέβαια είναι ολοφάνερη η εναντίον της κακοπροαίρετη διάθεση όταν την χαρακτηρίζουν *εταίρα*⁶⁰, ή *παλλακή*⁶¹, την οποία μάλιστα έδωσε (κι αυτήν!) στον Αριστοτέλη ο Ερμίας.

Η πιθανότερη λύση είναι ότι επειδή και ο Αριστοτέλης και η Ερπυλλίδα δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες, η οποιαδήποτε ένωσή τους δεν μπορούσε να θεωρηθεί γάμος κατά το Αττικό δίκαιο. Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό το καθαρά νομικό πρόβλημα, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι επειδή η Πυθιάς ήταν μωρό όταν πέθανε η μητέρα της, η Ερπυλλίς ήταν τροφός της και την έφερε μαζί του στην Αθήνα ο Αριστοτέλης, όταν εγκαταστάθηκε εκεί για δεύτερη φορά. Να προχωρήσει κανείς στην υπόθεση —πάντοτε χωρίς πληροφορίες από τις πηγές— ότι ήταν κάπως μακρινή συγγενής της (πρεσβύτερης) Πυθιάδας ή του Αριστοτέλη και γι' αυτό είχε αναλάβει το μωρό; Η καταγωγή της θα συνηγορούσε σ' αυτή την υπόθεση.

δ) Τα συναισθήματα από την αναδρομική θεώρηση της ζωής του

Καθώς λοιπόν ο Αριστοτέλης —και μαζί του κι εμείς— ξανακοιτάζει πίσω του, περνώντας τον τελευταίο χειμώνα της ζωής του στην Χαλκίδα, βλέπει στην οικογένειά του όλο πρόωρους θανάτους και δίπλα του μόνο δυο μικρά παιδιά και μια σύντροφο αδύναμη από κάθε άποψη· και ακόμα ξέρει —ή προαισθάνεται— ότι και ο δικός του θάνατος επέρχεται γρήγορος⁶². Όσο φιλοσοφημένος κι αν είναι κανείς, αυτή η εικόνα δεν μπορεί ν' αποτελέσει υπόβαθρο αισιοδοξίας.

56. Βλ. Düring, ό.π. 269 κε.

57. Gigon, ό.π. 155.

58. Έτσι την αποκαλεί ο Düring, ό.π. 63, χωρίς όμως ν' αναφέρει πού στήριζεται σ' αυτή του την εκτίμηση.

59. Διογ. Λαερτ., V 13: *δοῦναι δ' αὐτῇ (...) καὶ θεραπαίνας τρεῖς, ἑάν βούληται, καὶ τὴν παιδίσκην ἣν ἔχει καὶ παῖδα τὸν Πυρραῖον.*

60. Ερμμπ. (Wehrli, Suppl. I), σπ. 46.

61. Vit. Meneg. 4.

62. Αυτές τις ώρες πρέπει να θυμήθηκε και τον Σωκράτη, Πλατ., Απολ. 38c: *πόρρω ἤδη ἐστὶ τοῦ βίου θανάτου δέ ἐγγύς.*

§5. Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

α) Η έλλειψη πολιτικών ενδιαφερόντων

Ο Αριστοτέλης δεν είχε επηρεαστεί από την πολιτική ιδεολογία του Πλάτωνα¹, που πίστευε ότι μπορεί ν' αναμορφώσει τον κόσμο προκατασκευάζοντας μίαν ιδανική —και ανεφάρμοστη και απάνθρωπη²— πολιτεία, που μάλιστα προσπάθησε και να εφαρμόσει³. ο μαθητής δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ του για πολιτική δραστηριότητα⁴, παρόλο που διατηρούσε προσωπικούς —πολύ στενούς, είναι αλήθεια— δεσμούς με τους ισχυρούς της εποχής του⁵. Αλλά και αυτοί οι πολιτικοί του φίλοι είχαν χαθεί πριν από τον ίδιο ή βρίσκονταν πολύ μακριά και αντιμετώπιζαν και αυτοί δύσκολες στιγμές.

β) Ερμίας, Φίλιππος και Αλέξανδρος

Ο πρώτος μεγάλος προστάτης, φίλος και συγγενής του Ερ-

1. Δεν έχει και τόσο άδικο στις οξύτερες επικρίσεις του ο K.R. Popper, *The Open Society and its Enemies*, I-II (London ⁵1974 [=⁵1966]), Routledge & Kegan Paul), που αφιερώνει όλον τον πρώτο τόμο στις πολιτικοκοινωνικές θεωρίες του Πλάτωνα (ο δεύτερος αναφέρεται στις όμοιες φαντασιώσεις του Hegel και του Marx): ο Düring, *Tradition* 366, θεωρεί παρανόηση την ερμηνεία του Popper, βλ. και Lesky, 733².

2. Ο Λυπουρλής, *Διηγήσεις* 4, θεωρεί —με κάπως υπερβολικόν πολιτικό ρομαντισμό— την πλατωνική πρόθεση «όμορφο χμαιορικό όνειρο».

3. Για τις απόπειρές του βλ. Lesky, 710 κε.

4. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια, βλ. και Lesky, 784 κε., ότι δεν ενδιαφέρθηκε για την έρευνα του πολιτικού φαινομένου, που άλλωστε το εξετάζει παράλληλα προς το ηθικό (κοινότητα προς άτομο) για το αν ο Αριστοτέλης σχεδίασε ποτέ μίαν ιδανική πολιτεία, βλ. παρακ. §6.

5. Ο Jaeger, *Aristotle* 125, θεωρεί ότι —όπως και ο Πλάτων— ο Αριστοτέλης είχε συμμετοχή σε πολιτικές υποθέσεις και επιρροή στην αυλή των περισσότερων ισχυρών κυβερνητών της εποχής του, και συγκαταριθμούσε πολιτικές προσωπικότητες ανάμεσα στους μαθητές του.

μίας⁶ είχε θανατωθεί πριν πολλά χρόνια⁷.

Δεν ξέρουμε ποιες ακριβώς ήταν οι σχέσεις του Αριστοτέλη με τον Φίλιππο⁸. Ο Paul Moraux⁹, ξεκινώντας από το δεδομένο ότι είμαστε άσχημα πληροφορημένοι για τα αίτια που ώθησαν τον Φίλιππο να καλέσει στην αυλή του τον Σταγίριτη, διατυπώνει διάφορες υποθέσεις: μήπως ο Φίλιππος και ο Αριστοτέλης γνωρίζονταν από την νεανική τους ηλικία, χάρη στην σχέση του Νικόμαχου με την αυλή της Μακεδονίας¹⁰; μήπως η προσοχή του βασιλιά —που λέγεται ότι ήταν καλά πληροφορημένος για τα αθηναϊκά πράγματα— είχε ελκυστεί προς τον φιλόσοφο από τότε που δίδασκε στην Ακαδημία, πριν από τον θάνατο του Πλάτωνα; μήπως ο Ερμίας είχε χρησιμεύσει ως σύνδεσμος ανάμεσα στους δυο άντρες, επισημαίνοντας στον πολιτικό φίλο του την εξαιρετική ποιότητα του φίλου του φιλοσόφου. Και καταλήγοντας στην διαπίστωση ότι η απουσία μαρτυριών επιτρέπει πολλές υποθέσεις¹¹, περιορίζεται στο ότι το μόνο βέβαιο είναι ότι ο Αριστοτέλης έφυγε για την Πέλλα στα 343/2 και έμεινε εκεί τουλάχιστον ως τα 340, και ίσως ακόμα ως την δολοφονία του Φίλιππου στα 336. Οπωσδήποτε ο σχεδόν συνομήλικός του Φίλιππος είχε πεθάνει —κι αυτός— πολύ νωρίτερα.

Ο παλιός μαθητής του, ο Μέγας Αλέξανδρος¹², είχε ξεκινήσει

6. Για την προσωπικότητά του βλ. Jaeger, ό.π. 112 κε., Düring, ό.π. 272 κε.· Gigon, *Viten* 171 κε· βλ. και την εχθρική απέναντί του στάση εις Θεόπομπ. (Grenfell - Hunt), απ. 210.

7. Lesky, 761· βλ. και Jaeger, ό.π. 119 κε., ότι για την τραγική του τύχη έχει κάποιαν ευθύνη και ο Δημοσθένης.

8. Γι' αυτές βλ. Düring, ό.π. 284 κε., Gigon, *Viten* 162 κε· βλ. πάλι την εχθρική διάθεση εις Θεόπομπ., απ. 217.

9. Moraux, *Listes* 133 κε.

10. Το πράγμα δεν φαίνεται πολύ πιθανό, αν αναλογιστούμε ότι ο Φίλιππος ήταν όμηρος στην Θήβα από τα 15 ως τα 17 χρόνια του, βλ. H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in den römischen Kaiserzeit* (München 31965, Beck Sonderausgabe), 281, στην ηλικία δηλ. που γεννιούνται οι παιδικές φίλες που διατηρούνται συνήθως ως το τέλος της ζωής, ανεξάρτητα από την προσωπική εξέλιξη των φίλων.

11. Βλ. Moraux, ό.π. 134³, ότι ο Robin επικαλείται —ως εξήγηση για την πρόσκληση του Φίλιππου— την σημαντική προσωπικότητα του Αριστοτέλη, αλλά και την διατήρηση παλιών σχέσεων με την αυλή της Πέλλας.

12. Για την εκλογή του Αριστοτέλη ως δασκάλου του και για το περιεχόμενο και την επίδραση της διδασκαλίας του βλ. Jaeger, ό.π. 120 κε., Düring, *Darstellung* 12, Λυπουρλή, *Βίος* 24.

για την Ασία στα 335/4, λίγο πριν ο Αριστοτέλης ξαναγυρίσει, έπειτα από απουσία δέκα τριών χρόνων, στην Αθήνα¹³. Μετά τα μαθήματα στην Μιέζα ίσως να μην είχαν ξαναϊδωθεί¹⁴. οι σχέσεις τους¹⁵ ήταν για πολύν καιρό εξαιρετες¹⁶, ψυχράθηκαν όμως και δηλητηριάστηκαν όταν ο Αλέξανδρος διακήρυξε την πολιτική του για την εξίσωση ανάμεσα σε Έλληνες και Πέρσες¹⁷, και η απαίτηση —στα 327— για προσκύνηση και έπειτα η σύλληψη και η εκτέλεση του Καλλισθένη¹⁸, (μικρ-)ανεπιού του Αριστοτέλη¹⁹, έφεραν την οριστική ρήξη²⁰. Υποστηρίχτηκε ακόμα ότι η διάσταση είχε θεωρητική πολιτική διαφορά, ότι δηλ. ο Αριστοτέλης δεν έδειξε κατανόηση για τις βασικές μεταβολές που έφεραν στον Ελληνικό κόσμο οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και αναμφισβήτητα θα θεωρούσε μεταβολή προς το χειρότερο οποιαδήποτε πολιτική εξέλιξη που θα οδηγούσε σε μείωση της σημασίας της πόλης - κράτους, και ότι αν ήξερε την πολιτική του Αλέξανδρου να ενώσει τους ελληνικούς και μη ελληνικούς λαούς της αυτοκρατορίας του θα την απέριπτε από αντίθεση προς αυτήν²¹. Η θέση αυτή είναι ίσως απόρροια της ανάλυσης του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*, όπου βάση είναι η πόλη - κράτος· δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε ότι ο Σταγιρίτης μελετά το πολιτικό φαινόμενο της εποχής του και δεν μπορεί να

13. Jaeger, ό.π. 311 κε., Moraux, ό.π. 135, Lloyd, 7.

14. Για τις επαφές τους βλ. Jaeger, αυτ.· ο Allan, 4 κε., πιστεύει ότι είναι δύσκολος ο προσδιορισμός της σχέσης τους, γιατί όλες οι πληροφορίες προέρχονται από θρύλους που δημιουργήθηκαν όταν και οι δυο τους είχαν γίνει παγκόσμια διάσημες προσωπικότητες.

15. Βλ. γι' αυτές, Gigon, ό.π. 182 κε.· ο Lloyd, 6 κε., θεωρεί ότι η επιρροή του Αριστοτέλη στον Αλέξανδρο ήταν ασήμαντη και βρίσκει ότι στα θέματα της πολιτικής ιδεολογίας ένα χάσμα χώριζε τους δυο άντρες.

16. Moraux, αυτ.· βλ. και Jaeger, ό.π. 311, ότι ο νέος βασιλιάς πρέπει πραγματικά να του είχε προσφέρει μια τιμητική πρόσδοδο μαζί με τα μέσα για την προώθηση των ερευνών του.

17. Πλουτάρχ., Αλέξ. 8, Π.τ. Αλεξ. αρετ. I 6. 329.

18. Πλουτάρχ., Αλέξ. 5.

19. Γι' αυτό το θέμα βλ. Διογ. Λαερτ., V 4-5 και 10, καθώς και Πλουτάρχ., Αλέξ. 55, Jaeger, ό.π. 318 κε., Lesky, 762 κε., Allan, 5, Moraux, αυτ., και 344 κε.

20. Moraux, ό.π. 135, 138, Lloyd, αυτ.· βλ. όμως Jaeger, ό.π. 318, ότι οι σχέσεις του Αριστοτέλη με τον Αλέξανδρο παρέμειναν σχετικά καλές.

21. Moraux, ό.π., 345, Lloyd, 7.

προβλέπει πού θα οδηγούσε πολιτικά η εκστρατεία του μαθητή του ως την Ινδία, ούτε ότι η αυτοκρατορία του θα κατατέμνονταν (μετά τον θάνατο και των δυο τους!) σε μεγάλα κράτη, άγνωστα ουσιαστικά στην εποχή τους. Δεν μπορεί συνεπώς ούτε να υποστηριχτεί, ούτε ν' αποριφθεί. Το γεγονός είναι ότι ο μαθητής πέθανε λίγο πριν από τον δάσκαλό του²², και ότι ο θάνατός του ήταν αφορμή να κινδυνεύσει ο τελευταίος²³.

γ) Οι σχέσεις του με τον Αντίπατρο

Η φιλία του Αντίπατρου²⁴ είναι ένα από τα πιο πολύτιμα πράγματα που ο Αριστοτέλης αποκόμισε από την παραμονή του στην Μακεδονική αυλή· παρά τις θύελλες που επακολούθησαν, οι εξαιρετικές σχέσεις που ένωναν τους δυο άντρες είχαν μείνει αμετάβλητες ως τον θάνατο του Αριστοτέλη²⁵, και συμφωνεί κανείς με την σκέψη²⁶ ότι πρέπει να λυπούμαστε που χάσαμε την αλληλογραφία του μ' αυτόν τον ενδιαφέροντα άντρα, που φαίνεται να ήταν πολύ περισσότερο οικείος με τον Αριστοτέλη παρά οποιοσδήποτε άλλος μετά τον θάνατο του Ερμία, πράγμα που σημαίνει ότι η φιλία τους πρέπει να βασιζόταν σε κάποια βαθιά συγγένεια χαρακτήρων. Μερικά χρόνια μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου ο συκοφαντικός ψίθυρος ισχυριζόταν ότι ο Αριστοτέλης και ο Αντίπατρος —που οι δολοπλοκίες της Ολυμπιάδας είχαν κατορθώσει να καθαιρεθεί στα 324— είχαν συνεργαστεί για την δηλητηρίαση του Αλέξανδρου· αυτή η δυσφημιστική τάση δεν θα μπορούσε να σχηματιστεί και να διαδοθεί, αν οι σχέσεις των δυο ανδρών δεν είχαν παραμείνει εξαιρετικές²⁷.

22. Jaeger, ό.π., 318 κε. βλ. και R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexander-Romans* (München 1954, Beck: Zetemata, Heft 8), 121 κε., 151 κε.

23. Βλ. Lloyd, 3, ότι οι σχέσεις του με την Μακεδονία του δημιουργούσαν πάντοτε δυσχέρειες, και ότι μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου υπήρχε πια κίνδυνος και για την ζωή του.

24. Για την έναρξή της βλ. Jaeger, ό.π. 123.

25. Moraux, ό.π. 138.

26. Jaeger, ό.π. 313.

27. Moraux, αυτ.

Ο Αριστοτέλης ίδρυσε το διδακτήριό του²⁸ με την προστασία του παντοδύναμου Μακεδόνα φίλου του²⁹, τον οποίο ο Αλέξανδρος είχε αφήσει πίσω του αντιβασιλέα και αρχιστράτηγο στην Μακεδονία και την Ελλάδα³⁰. κατά την δεύτερη παραμονή του στην Αθήνα ο Σταγίριτης είχε σημαντική μακεδονική υποστήριξη, όχι μόνο με την απλή πολιτική κάλυψη, αλλά και με την βοήθεια για την οργάνωση των ερευνών του³¹. Ακόμα, ο Αντίπατρος είχε εμπιστευθεί στον φίλο του φιλόσοφο την παιδεία του γιου του Κάσσανδρου³², και ο Αριστοτέλης είχε ορίσει τον άρχοντα της Μακεδονίας και της Ελλάδας εκτελεστή της διαθήκης του³³. Αλλά μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου ο στρατηγός είχε περισπασμούς και βρισκόταν μακριά³⁴. δεν του ήταν εύκολο λοιπόν να προστατεύσει τον φιλόσοφο από την μανία των Αθηναίων.

δ) Ο «μέτοικος»

Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ο Αριστοτέλης το έζησε στην Αθήνα, δεν διέκοψε τους δεσμούς του με την Μακεδονία και δεν έγινε ποτέ Αθηναίος πολίτης³⁵. ήρθε από τα Στάγिरα, απ' όπου ήταν ο πατέρας του, η μητέρα του καταγόταν από την Χαλκίδα, η γυναίκα του από την Μικρασία, και ο ίδιος

28. Για τον τίτλο του σχολάρχου γενικά, βλ. Gigon, ό.π. 158 και 158²⁰.

29. Βλ. Jaeger, ό.π. 411, ότι όλοι σχεδόν οι ηγεμόνες της Ελληνιστικής εποχής ήταν προστάτες της φυσιοφίας και των επιστημών.

30. Jaeger, ό.π. 313.

31. Lloyd, ό. βλ. και Allan, αυτ., για ηθική και οικονομική υποστήριξη από την Μακεδονία. Ο Aspinous, 11, δεν θεωρεί πολύ αξιόπιστη την μαρτυρία για την τεράστια χρηματική ενίσχυση για την διεξαγωγή και οργάνωση της εκτεταμένης επιστημονικής έρευνάς του.

32. Πλουτάρχ., Αλέξ. 74, Moraux, αυτ., Allan, 5.

33. Διογ. Λαερτ., V II' γι' αυτή την ρήτρα της διαθήκης του βλ. Düring, Tradition 62, πρβ. Jaeger, αυτ.

34. Βλ. Jaeger, ό.π. 319, ότι είχε χάσει την εμπιστοσύνη του βασιλιά κατά τα τελευταία χρόνια, και ότι την ώρα του θανάτου του Αλεξάνδρου διέσχιζε την Μικρά Ασία, πηγαίνοντας προς την Βαβυλώνα.

35. Lloyd, 3, Λυπουρλή, ό.π. 13.

έμεινε πάντοτε μέτοικος³⁶. Μπορούμε να σκεφτούμε ότι ο Αριστοτέλης και ο κύκλος του ήταν σύμφωνοι με τις πολιτικές προθέσεις των Μακεδόνων, αφού από τα 334 ως τα 323 ο Αντίπατρος κυβερνούσε τις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας με πραγματικά απόλυτη εξουσία³⁷, αλλά οι σχέσεις με την αυλή της Μακεδονίας δεν διευκόλυναν τα πράγματα σε τόσο ταραγμένους καιρούς³⁸.

ε) Η δίωξη και η φυγή

Ο Λυκούργος και ο Δημοσθένης³⁹ δεν μπορούσαν να κατηγορήσουν για προδοσία ή διαφθορά ανθρώπους που δεν ήταν Αθηναίοι· άλλωστε ο Αριστοτέλης, με την λεπτή του αίσθηση γι' αυτά τα πράγματα, απέφευγε πάντοτε να θίξει ό,τι ήταν ενοχλητικό για την αθηναϊκή υπερηφάνεια ή ν' αφήσει να εκδηλωθεί οποιαδήποτε οξεία παρατήρηση για τον Δημοσθένη και το κόμμα του, που ήταν αναμφισβήτητα αντίθετοί του⁴⁰. Όταν όμως στα 323 έφτασαν στην Αθήνα τα νέα για τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁴¹, ξέσπασε αντιμακεδονική επανάσταση και δια-

36. Για την πολιτική κατάστασή του στην Αθήνα βλ. Düring, ό.π. 62, 129 (όπου χαρακτηρίζεται μέτοικος), 236, Gigon, *Viten* 163 κε. Για την θέση των μετοίκων στην Αθήνα βλ. M. Glorc, *Les métèques Athéniens; Étude sur la condition légale, la situation morale et économique des étrangers domiciliés à Athènes* (New York 1979, Arno [=Paris 1893, Thorin & Fils]), 193 κε., C. Phillipson, *International Law and Custom of ancient Greece and Rome*, I (New York 1979, Arno [=London 1911, MacMillan]), 157 κε.

37. Jaeger, ό.π. 313.

38. Ο Düring, *Darstellung* 9 κε., βλ. και Λυπουρλή, ό.π. 21, υποστηρίζει ότι και την πρώτη φορά τον Αριστοτέλη τον έδιωξε από την Αθήνα ο υψηλός αντιμακεδονικός πυρετός, που συνδεόταν με την πολιτική άνοδο του Δημοσθένη μετά την κατάληψη, στα 349, της Ολύθνου από τον Φίλιππο.

39. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αριστοτέλης και ο Δημοσθένης έζησαν παράλληλα, γιατί γεννήθηκαν και πέθαναν στις ίδιες χρονολογίες, είναι όμως βέβαιο ότι δεν είχαν καμιά ανθρωπίνη επαφή· κατά τον Düring, *Tradition* 250, 254, ο Δημοσθένης πέθανε τον Οκτώβριο του 322 και ο Αριστοτέλης λίγο πριν στο σπίτι του στην Χαλκίδα, στα 63 του χρόνια, δηλ. Σεπτέμβριο ή αρχές Οκτωβρίου· ο Λυπουρλής, *Βίος* 26, μιλά για Οκτώβριο, ενώ ο Mogaux, *Στοχαστής* 31, θεωρεί ότι πέθανε μερικές εβδομάδες μετά την φυγή του.

40. Jaeger, ό.π. 314.

41. Βλ. Jaeger, ό.π. 319, ότι ο Αριστοτέλης έμεινε στην Αθήνα στηριγμένος μόνο στον Αλέξανδρο.

τυπώθηκε εναντίον του Αριστοτέλη⁴², που οι δεσμοί του με την Μακεδονία τον καθιστούσαν οπωσδήποτε ύποπτο, κατηγορία με το εύκολο πρόσχημα της ασεβείας⁴³.

Η δίωξη⁴⁴ προετοιμάστηκε συστηματικά⁴⁵ από το αντιμακεδονικό κόμμα⁴⁶ και ο Αθηναϊκός λαός ήταν —με την γνωστή του επιπολαιότητα— έτοιμος ν' αποδεχτεί το κατηγορητήριο και να επαναλάβει το λάθος⁴⁷ της καταδίκης του Σωκράτη⁴⁸. Έτσι ο βαριά άρρωστος (από έλκος —ή καρκίνο;— στο στομάχι)⁴⁹ Σταγυρίτης φεύγει⁵⁰ αναπολόγητος⁵¹ βιαστικά στην Χαλκίδα⁵², όπου και πέθανε σε λίγο⁵³.

42. Lloyd, 8· βλ. και Düring, ό.π. 344, ότι δεν είναι βέβαιο τι περιείχε το κατηγορητήριο.

43. Moraux, *Listes* 343.

44. Ο Gigon, ό.π. 163, την τοποθετεί στο φθινόπωρο του 323.

45. Βλ. Gigon, ό.π. 162 κε., και για την καταστροφή μιας τιμητικής για τον Αριστοτέλη αθηναϊκής επιγραφής, που την αποκατέστησε αργότερα ο Αντίπατρος· ο Düring, ό.π. 236, θεωρεί ότι εδώ έχουμε μεταφορά των περιπετειών μιας τιμητικής επιγραφής για τον Αλέξανδρο και τον Αντίπατρο μετά την μάχη της Χαιρωνείας.

46. Διογ. Λαερτ., V 5: *Εὐρυμέδοντος αὐτόν τοῦ ἱεροφάντου δίκην ἀσεβείας γραψαμένου ἢ Δημοφίλου λεπτομέρειες* βλ. εις Düring, ό.π. 59 κε., Gigon, ό.π. 175, 175⁹, 188 κε., καθώς και Moraux, *Στοχαστής* 31, Λυπουρλή, ό.π. 25 κε.

47. Βλ. Απ. 667, Vit. Marc. 41, Vit. Vulg. 19, Vit. Lat. 43, και Ibn Abi Usaibi' a, 7-10 (εις Düring, ό.π. 214), καθώς και Moraux, *Listes* 137.

48. Lesky, 764, Lloyd, 8, Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 16 κε., *Βίος* 26 κε· κάπως παράξενη είναι η ανάπτυξη του θέματος εις Gigon, ό.π. 178 κε.

49. Διογ. Λαερτ., V 10: *τελευτήσαι (...) νόσω*, 16: *ἐνιοι δέ καί ἀσκιον θερμοῦ ἐλαίου ἐπιτιθέναι αὐτόν τῷ στομάχῳ φασί* > Jaeger, ό.π. 320· βλ. Gigon, ό.π. 180 κε., διαφορετικές αρχαίες πληροφορίες γι' αυτό το θέμα.

50. Βλ. Düring, ό.π. 118, ότι κατά τον Πτολεμαίο Χέννο (βλ. και Vit. Vulg. αυτ., Vit. Svt. I 3) έφυγε βιαστικά στα 322.

51. Η δήθεν απολογία του είναι βέβαια μεταγενέστερη κατασκευή, βλ. Düring, ό.π. 343 κε.

52. Διογ. Λαερτ., V 5: *ὑπέξῃλθεν εις Χαλκίδα*, 10: *εἶτ' ἀπάρας εις Χαλκίδα*· βλ. Moraux, αυτ., και 346, ότι η μακεδονική επιροή διατηρούνταν αρκετά ισχυρή εκεί.

53. Η πληροφορία του Ευμήλου, Διογ. Λαερτ., V 6: *ἐνταῦθα δὴ πίων ἀκόντιον ἐτελεύτησεν*, βλ. και Vit. Meneg. 6, είναι μεταφορά από τον θάνατο του Σωκράτη, Gigon, ό.π. 175 κε.

στ) Η απαισιοδοξία από την πολιτική του κατάσταση

Την ώρα που είχε φτάσει στην ύψιστη ωριμότητά του, και ο ίδιος και η σχολή του ετοιμάζονταν ν' αποδώσουν όσο ποτέ άλλοτε, ο Σταγίριτης αισθάνεται πως η ζωή του βρίσκεται σε μεγάλο κίνδυνο⁵⁴ και αναγκάζεται να αυτοεξοριστεί (και κάθε εξορία —έστω και εκούσια— είναι, ιδιαίτερα όταν είναι ανεπίστροφη, κάτι σαν θάνατος⁵⁵) μακριά από το Λύκειο —που του ήταν ίσως περισσότερο και από οικογένεια— χωρίς να ξέρει —ή ίσως ξέροντας το αντίθετο— αν θα ξαναγυρίσει σ' αυτό, καθώς μάλιστα είναι βαριά άρρωστος και έχει —αν έχει— πολύ λίγες ελπίδες να επιβιώσει από την νέα περιπέτεια.

Και απ' αυτή την όψη της λοιπόν η ζωή του Αριστοτέλη δεν ήταν ευτυχισμένη· ενώ αδιαφορούσε για τα εγκόσμια⁵⁶ και ήταν προσηλωμένος στον στοχασμό, αντικρύζει τον εαυτό του εξόριστο από την Αθήνα —την πνευματική του πατρίδα— δεύτερη φορά, για λόγους που δεν είχαν καμιά σχέση με την ατομική του δραστηριότητα. Και αν στην πρώτη φυγή μπορούσε να σκέφτεται ένα καινούργιο και αισιόδοξο ξεκίνημα για κάπου αλλού, τώρα ξέρει καλά ότι φεύγει για το τέλος, και δεν του απομένει, ασφαλώς, ούτε ίχνος πια αισιοδοξίας.

54. Βλ. Düring, ό.π. 462, Λυπουρλή, *Βίος* 25, ότι έφυγε μέσα από το κέντρο μιας πολιτικής θύελλας.

55. Μπορούμε να θυμηθούμε ότι στις αρχαϊκές κοινότητες η ποινή της εξορίας είναι εξίσου βαρεία με τον θάνατο, και ότι η αντίληψη αυτή συνεχιζόταν στους Έλληνες ακόμα και στον Β' μ.Χ. αιώνα, βλ. Μ.Ι. Τσιτωκλή, *Ίστωρ· συμβολή εις τήν έρευναν τής προϊστορίας του Έλληνικού Ποινικού Δικαίου*, εις ΕΝΘ 14/Υ (1969· «Χαρμόσυνον Καρανίκα»), 751-770, 756 και 756^{6,7}.

56. Το ψήφισμα των Δελφών να στεφανωθούν ο Αριστοτέλης και ο ανεπιός του Καλλισθένης για το έργο τους Πυθιονίκαι είχε επίσης ανακληθεί μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Μογαυκ, ό.π. 126, Düring, ό.π. 339 κε., Gigon, ό.π. 164 κε., αλλά ο Αριστοτέλης αντιμετώπισε την ανάκληση με φιλοσοφική απάθεια, Απ. 666: *μήτε μοι σφόδρα μέλλειν ύπερ αυτών μήτε μοι μηδέν μέλλειν*, βλ. Jaeger, αυτ., και 325 κε., Lesky, 791, Μογαυκ, ό.π. 136 κε., καθώς και 201, ότι το συμβούλιο των αμφικτυονιών στους Δελφούς είχε οργανώσει ένα είδος ιστορικού διαγωνισμού για την σύνταξη καταλόγου Πυθιονικών, όπου συναγωνίστηκαν ο Μένανυχμος και ο Αριστοτέλης, που πήρε το βραβείο, δηλ. -κατά το κείμενο του ψηφίσματος που υπάρχει- δημόσια συγχαρητήρια και από ένα στεφάνι ο Αριστοτέλης και ο Καλλισθένης, και 393 κε., ότι είχε αναλάβει την σύνταξη του καταλόγου των Πυθιονικών μαζί με τον Καλλισθένη αμέσως μετά τον γυρισμό του στην Αθήνα, δηλ. γύρω στα 335.

§6. ΟΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΙΔΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

α) Οι αντιλήψεις του Jaeger

Επιχειρώντας ν' ανακαλύψει τα αρχικά *Πολιτικά* στην πραγματεία που έχουμε σήμερα¹, ο Jaeger θεωρεί ότι τα βιβλία τους Η και Θ αποτελούν έκθεση ιδανικής πολιτείας κατά το πλατωνικό πρότυπο², και ότι τα βιβλία Β και Γ δεν είναι εισαγωγή σε μια γενική θεωρία του κράτους, αλλά εισαγωγή σε μιαν ιδανική πολιτεία κατά το πρότυπο του Πλάτωνα³. Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα αρχικά *Πολιτικά* συγγενεύουν απευθείας με τον ιδρυτή της Ακαδημίας ως προς τις προθέσεις για την έκθεση μιας ιδανικής πολιτείας⁴.

Ο ίδιος ο Jaeger όμως διαπιστώνει ότι το βιβλίο Β, που στην αρχική μορφή των *Πολιτικών* ήταν πρώτο⁵, αρχίζει με μιαν ιστορική επισκόπηση για τους παλιότερους θεωρητικούς -κι ανάμεσά τους τον Πλάτωνα- της ιδανικής πολιτείας και κριτική των ουτοπιών της⁶, και επιμένει έντονα ότι με την πρώτη ματιά είναι φανερό ότι σ' αυτό το βιβλίο έχουμε ιστορική και κριτική εισαγωγή στην θεωρία της ιδανικής πολιτείας⁷. Επιπλέον θεωρεί ότι και στα *Πολιτικά* το ενδιαφέρον του Αριστοτέλη είναι η ψυχολογική και κοινωνιολογική ανάλυση⁸. Είναι φα-

1. Βλ. Jaeger, *Aristotle* 262, ότι είναι απίθανο ότι τα *Πολιτικά*, όπως τα έχουμε σήμερα, σχεδιάστηκαν ως σύνολο ή ξεπήδησαν από μια μοναχική δημιουργική πράξη της αριστοτελικής σκέψης.

2. Jaeger, ό.π. 263.

3. Jaeger, ό.π. 267.

4. Jaeger, ό.π. 268 κε.

5. Βλ. Jaeger, ό.π. 269, ότι στην αρχική μορφή ήταν η αρχή των μαθημάτων, όπως η αρχή των *Μεταφυσικών*, του διαλόγου *Περί φιλοσοφίας* ή των βιβλίων *Περί ψυχής*, και 272 κε., ότι η υστερότερη τοποθέτηση του βιβλίου Α -που πάντως γράφηκε αργότερα- στην αρχή, οφείλεται σε άλλους λόγους.

6. Jaeger, ό.π. 269.

7. Jaeger, ό.π. 267¹.

8. Jaeger, ό.π. 245.

νερό ότι η δεύτερη αυτή θέση του Jaeger είναι αντιφατική προς την πρώτη, επιχειρεί όμως να άρει την αντίφαση με την σκέψη ότι η θεώρηση ενός απόλυτα ιδανικού και ο προσδιορισμός της καλύτερης δυνατής πολιτικής σε συγκεκριμένες συνθήκες είναι μέρη της ίδιας επιστήμης⁹.

β) Οι μικτές αντιλήψεις

Από ανάλογες σκέψεις ξεκινούν οι κρίσεις του V.F. Asmou¹⁰, αλλά τις νοθεύει κάπως με τον παραλληλισμό πλατωνικής και αριστοτελικής ιδανικής πολιτείας όταν γράφει ότι όπως ο Πλάτων έτσι και ο Αριστοτέλης σκιαγραφεί το σχέδιο μιας ιδανικής πολιτείας, στα πλαίσια της οποίας αναπτύσσονται οι σύμφωνες με την φύση των πραγμάτων οικονομικές σχέσεις, προσθέτει όμως ότι ο Αριστοτέλης κατάρτισε το σχέδιό του μελετώντας τις οικονομικές δομές και τους τύπους της κρατικής εξουσίας που υπήρχαν στην εποχή του και ότι η πολιτική του σκέψη ήταν ανεξάρτητη και διαμορφώθηκε με την κριτική των πολιτειών που υπήρχαν στην εποχή του και των θεωριών του πολιτειακού δικαίου¹¹. Η ίδια νόθευση παρουσιάζεται στην διαπίστωση του ότι το συνοπτικό σχέδιο ιδανικής πολιτείας που σκιαγράφησε ο Αριστοτέλης αποτελεί, όπως και κάθε άλλη ουτοπία, ένα κράμα από γνωρίσματα επινοημένα, διατυπωμένα σε αντίθεση με τις μορφές πολιτεύματος που ήξερε η εποχή του, και από γνωρίσματα που αντανάκλουν τις πραγματικές ιστορικές σχέσεις της κοινωνίας μέσα στην οποία καταστρώθηκε αυτό το σχέδιο¹², αλλά και ότι ιδιομορφία των

9. Jaeger, ό.π. 269.

10. Παρά την γενικά σωστή έκθεση της αριστοτελικής διδασκαλίας, ο Asmou θεωρεί τον εαυτό του κάπου-κάπου υποχρεωμένο να επικαλεστεί -για την στήριξη των απόψεών του- τις απλοϊκές σκέψεις ή τις πρόχειρες κρίσεις των «κλασικών» που έχει επιβάλει η ολοκληρωτική κρατική κοσμοθεωρία της πατρίδας του, αν και είναι διάφανα φανερό ότι προσπαθεί να καλύψει τον εαυτό του όταν αναλύει κάποιες αριστοτελικές θέσεις που αποδέχεται ο ίδιος, αλλά μπορούν να θεωρηθούν -αναδρομικά- αιρετικές για την Ιερή Εξέταση της εποχής μας με πολλήν θλιψη αντικρύζει κανείς αυτό το δείγμα της απαράδεκτης για την εποχή μας πνευματικής δουλείας.

11. Asmou, 197.

12. Ακολουθώντας τον U. v. Wilamowitz-Moellendorff, ο Asmou, 216, θεωρεί ότι το αριστοτελικό σχέδιο ιδανικής πολιτείας έχει χαρακτήρα ανολοκλήρωτο και σκιαγραφικό.

Πολιτικών είναι το ότι στο έργο αυτό τα υπαρκτά ιστορικά γνωρίσματα υπερισχύουν των ουτοπιών¹³.

Άλλωστε και οι θέσεις αυτές δεν συμβιβάζονται με την σωστή αποδοχή του ίδιου του Asmους¹⁴ ότι απορρίπτοντας μια σειρά θεωρίες πολιτειακών συστημάτων και καταδικάζοντας μια σειρά μορφές υπαρκτών πολιτειών της εποχής του ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει το δικό του σχέδιο για την ιδανική πολιτεία, για την δημιουργία της οποίας δεν χρειάζεται η επαναστατική καταστροφή της πολιτείας που υπάρχει και η μετάπλαση του υπαρκτού ανθρώπου, αφού καθήκον και του πολιτικού και του νομοθέτη δεν είναι να χτίζει στην θέση εκείνου που έχει καταστραφεί και η πολιτική δεν δημιουργεί ανθρώπους, αλλά τους παίρνει όπως τους δημιούργησε η φύση¹⁵. Είναι ανάγκη δηλ. —κατά τον Αριστοτέλη— να επιβληθεί ένα πολιτικό σύστημα που στα πλαίσια των δεδομένων περιστάσεων θα ήταν το περισσότερο αποδεκτό και ευλύγιστο¹⁶. ο καλός νομοθέτης και ο αληθινός πολιτικός δεν πρέπει να χάνει από το οπτικό του πεδίο όχι μόνο την απόλυτα καλύτερη μορφή, αλλά και την μορφή που είναι —ανάλογα με τις περιστάσεις— η σχετικά καλύτερη¹⁷.

γ) Η πραγματιστική θεώρηση

Πολύ πιο πραγματιστική είναι η αντιμετώπιση του προβλήματος από τον J.H. Randall¹⁸, που επιμένει ότι η βάση της αριστοτελικής στάσης στην κατεύθυνση της ανθρώπινης ζωής είναι η επιμονή ότι πρέπει ν'

13. Asmους, 220.

14. Asmους, 204.

15. Πολιτ. Α 10, 1258α21: ὡσπερ γάρ καί ἀνθρώπους οὐ ποιεῖ ἡ πολιτική, ἀλλά λαβοῦσα παρά τῆς φύσεως χρῆται αὐτοῖς· σκέπτεται κανείς αν και πόσο έχουμε εδώ απήχηση από την απαισιόδοξη διαπίστωση εις Θουκ., ΙΙΙ 82.2: γιγνώμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾖ.

16. Πολιτ. Δ Ι, 1289α1: χρῆ δέ τοιαύτην εἰσηγεῖσθαι τάξιν ἦν ῥαδίως ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν καὶ πεισθήσονται καὶ δυνήσονται καινίζειν.

17. Πολιτ. Δ Ι, 1288β25: τὴν κρατίστην τε ἀπλῶς καὶ τὴν ἐκ τῶν ὑποκειμένων ἀρίστην οὐ δεῖ λεληθέναι τὸν ἀγαθὸν νομοθέτην καὶ τὸν ὡς ἀληθῶς πολιτικόν.

18. Randall, 247 κε. Ο Lloyd, 316, καταμαρτυρεῖ στον Randall ότι παρουσιάζει τον Αριστοτέλη «πιο μοντέρνο απ' ό,τι είναι»· αν εννοεί τον χαρακτηρισμό του κάπου-κάπου με τίτλους συγχρόνων φιλοσοφικών τάσεων δεν έχει τόσο άδικο, η αλήθεια όμως είναι ότι ο Randall κατανοεί πολύ περισσότερο απ' όσο άλλοι ερευνητές την λειτουργικότητα των θέσεων του Αριστοτέλη.

αρχίζουμε με ό,τι έχουμε χειροπιαστό και να τελειοποιούμε τις πραγματικές κλίσεις που υπάρχουν, και προσθέτει ότι η σύγκριση με τον Πλάτωνα δίνει την εντύπωση ενός πολύ πιο περιορισμένου ορίζοντα, καταλήγοντας ότι στον Αριστοτέλη υπάρχει μια αίσθηση ορίων που θέτουν τα δεδομένα της εμπειρίας που συμπλέκονται με την έρευνα και μια αιχμαλωσία σ' αυτά.

δ) Τελικές παρατηρήσεις

Το πρόβλημα είναι βέβαια έξω από τα όρια της μελέτης, μπορούν όμως να σημειωθούν κάποιες γενικές παρατηρήσεις.

Η διαίρεση των *Πολιτικών* σε τρία χωριστά τμήματα¹⁹ (βιβλία ΑΒΓ=εισαγωγή, ΔΕΖ=εμπειρική σπουδή των μορφών εξουσίας, ΗΘ=περιγραφή ιδανικής πολιτείας) συνδυάζεται από τον Jaeger με την σκέψη ότι η πλατωνική στην καταγωγή της θεωρία της ιδανικής πολιτείας έχει προτεραιότητα απέναντι στα εμπειρικά βιβλία, που ανήκουν στην έσχατη φάση της αριστοτελικής εξέλιξης· υποστηρίζεται μάλιστα ότι ειδικά τα κεφάλαια 1-12 του βιβλίου Η αποτελούν ένα σύνολο που ο σύνδεσμός του με τον περίγυρό του φαίνεται αρκετά χαλαρός, έχουν επιμελημένο ύφος και θεωρούνται ότι αποτελούν τον πρώιμο διάλογο *Αλέξανδρος ή Περί αποικιών* με ελάχιστες μετατροπές²⁰. Ο Ε. ν. Ivànka όμως —ακολουθώντας τον Η. ν. Αππίη— θεωρεί ότι τα βιβλία ΗΘ έχουν γραφεί μετά τα ΔΕΖ, και ανήκουν στην τελευταία αριστοτελική περίοδο, γιατί προϋποθέτουν τα συμπεράσματα που έχουν συναχθεί στα εμπειρικά βιβλία²¹. Άλλωστε η διαίρεση του κειμένου σε δυο διαφορετικά χρονικά επίπεδα αντιμετωπίζεται με πολύν σκεπτικισμό²² και περιέχει μια κάποια λήψη του ζητούμενου.

Οι θέσεις του Asmous —που δείχνει περιέργη, και κάποτε λαθεμένη, επιμονή στις αριστοτελικές σκέψεις για την δουλεία²³— οφείλονται σε σύγχυση ανάμεσα στις έννοιες *βελτίστη πόλις*²⁴ και «ιδανική πολιτεία»²⁵.

Αν θυμηθούμε ότι για την αποτίμηση του πολιτεύματος είναι απα-

19. Βλ. Randall, 257³, ότι κατά τον Ross το έργο αποτελεί συναίρεση από πέντε διαφορετικές πραγματείες.

20. Moraux, *Listes* 37 κε.

21. Moraux, *αντ.*

22. Randall, 259· βλ. 258⁵ και την θέση του E. Barker.

23. Asmous, 194 κε., 205 κε., 209 κε.

24. Πολιτ. Γ 5, 1278α8.

25. Asmous, 213.

ραίτητο κάποιο μέτρο, ή πρότυπο, που όμως η επίκλησή του δεν σημαίνει αναφορά σε ουτοπική πολιτεία²⁶ και αποδοχή της²⁷, μπορούμε ασφαλώς να βρούμε την σωστή βάση για την αποτίμηση όλων αυτών των σκέψεων²⁸.

26. Πρβ. Jaeger, ό.π. 261², για την κριτική εις Πολιτ. Δ Ι, 1288β21-9α7.

27. Για την πολιτική δραστηριότητα των φιλοσόφων γενικά, βλ. Gigon, *Viten* 164.

28. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι και το φαινόμενο της πολιτείας ο Αριστοτέλης το αντιμετωπίζει τελολογικά, Ρητ. Α 8, 1366α2: *τό δέ τέλος έκάστης πολιτείας οὐ δεῖ λανθάνειν ἀιροῦνται γάρ τά πρὸς τό τέλος.*

§7. Ο ΜΑΘΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ

Η δημόσια ζωή του Αριστοτέλη περιορίστηκε στην πνευματική —συγγραφική και πολύ περισσότερο διδακτική— δραστηριότητά του· αλλά κι αυτή δεν είχε ούτε ομαλή εξέλιξη, ούτε ευτυχισμένη κατάληξη.

α) Η μαθητεία στην Ακαδημία. Οι πρώτες δημοσιεύσεις

Είχε πρωτοέρθει στην Αθήνα στα 367, έφηβος¹, και η μαγεία του πλατωνικού λόγου πρέπει να ήταν η αιτία που διάλεξε την Ακαδημία². την εποχή εκείνη ο Πλάτων³ έλειπε στην Σικελία⁴, τον συνάντησε όμως λίγο αργότερα⁵, σε ώρα που εκείνος βρισκόταν στην ύψιστη ωριμότητά του⁶, και έμεινε προσκολλημένος σ' αυτόν είκοσι ολόκληρα χρόνια⁷, ώς τον θάνατο του δασκάλου του⁸.

1. Ο Moraux, *Listes* 323, προσδιορίζει δεκαεπτά χρονών, βλ. και Lloyd, 4.

2. Έτσι Düring, *Darstellung* 3 κε., Λυπουρλή, *Βίος* 14.

3. Η πληροφορία ότι μαθήτευσε και στον Σωκράτη, Vit. Marc. 5, Vit. Vulg. 4, Vit. Lat. 5, είναι ασύμβατη με τις χρονολογίες, βλ. Jaeger, *Aristotle* 106· για την προέλευσή τους βλ. Düring, *Tradition* 108, 139, 151.

4. Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 4, *Βίος* 14 κε.

5. Για τις σχέσεις τους βλ. Düring, ό.π. 46 κε., 315 κε.

6. Οσοδήποτε κι αν διαφωνεί κανείς με τις πλατωνικές θεωρίες, δεν μπορεί ν' αρνηθεί την κυριαρχική παρουσία του Πλάτωνα στον χώρο της φιλοσοφίας· υπήρξε όπως σωστά παρατήρησε ο Jaeger, ό.π. 22- ο ήλιος που γύρω του περιστρέφονταν προσωπικότητες όπως ο Θεαίτητος, ο Εύδοξος, ο Αριστοτέλης, οι πιο ταλαντούχοι δηλ. σκαπανείς της επιστημονικής έρευνας του Δ' αιώνα.

7. Βλ. Απ. 652 (επιστολή προς τον Φίλιππο), Moraux, ό.π. 134⁵, 323, Lloyd, αυτ.

8. Διογ. Λαερτ., V 6, Vit. Marc., αυτ., Jaeger, ό.π. II, Lesky, 760 κε· η

Είναι δύσκολο να συμφωνήσει κανείς με την υπόθεση ότι επειδή ο πατέρας του ήταν γιατρός ο Σταγίριτης είχε εισαχθεί στην ελληνική ιατρική και βιολογία από την νεανική του ηλικία⁹, ή ότι αν ζούσε ο πατέρας του προορίζονταν και ο ίδιος για γιατρό¹⁰. το βέβαιο είναι ότι η μεγάλη του ευφυΐα εκδηλώθηκε νωρίς¹¹ και φυσικά δεν έμεινε είκοσι χρόνια σπουδαστής στην Ακαδημία¹², αλλά γρήγορα έγινε δάσκαλος εκεί¹³ και στα είκοσι τρία χρόνια του είχε γράψει κιόλας το πρώτο του έργο, τον διάλογο *Γρύλλος*, ή *Περί ρητορικής*¹⁴. Ο Πλάτων του είχε αναθέσει από νωρίς την μια μετά την άλλη έδρα στο πανεπιστήμιο που διηύθυνε¹⁵, και οπωσδήποτε τα μαθήματα ρητορικής τέχνης¹⁶, στα οποία είχε εξαπολύσει την πολεμική του εναντίον του Ισοκράτη¹⁷.

Απ' αυτή την περίοδο ίσως κατάγεται και ο τίτλος *Περιπατητικός*, γιατί λέγεται ότι στην αρχή της καθηγεσίας του ο Αριστοτέλης δίδασκε περιπατώντας με τους μαθητές, και μόνο όταν το ακροατήριό του έγινε πολυάριθμο άρχισε να κάθεται.

πληροφορία εις Διογ. Λαερτ., V 2, ότι έφυγε ενόσω ακόμα ζούσε ο Πλάτων είναι αντιφατική προς όσα ο ίδιος λέει εις V 9 (βλ. και το επιχείρημα εις Vit. Marc. 9, Vit. Vulg. 6, Vit. Lat. 12), και είναι πραγματικά περίεργο γιατί ο Gigon, *Viten* 156, προσπαθεί να την αποκρούσει με άλλες πληροφορίες· βλ. και Mogaux, ό.π. 323, 326 κε.

9. Έτσι Lloyd, 3.

10. Αυτή είναι υπόθεση του Allan, 1· αλλά η ανήσυχη ποιότητα της σκέψης του Αριστοτέλη αποκλείει προκαταβολικά τον περιορισμό του σε μια στενή επιστημονική ειδικότητα, για την οποία άλλωστε ο ίδιος έλεγε: Ηθ. Νικομ. K 9, 1181β2, βλ. και Λυπουρλή, *Βίος* 13, ότι μόνο διαβάζοντας κανείς βιβλία δεν γίνεται γιατρός. Όσο για τα ιατρικά συγγράμματα που αναφέρονται στους καταλόγους των έργων του, είχαν αμφισβητηθεί από την αρχαιότητα κιόλας και θεωρούνταν απόκρυφα, Mogaux, ό.π. 110 κε., 186 κε.

11. Mogaux, ό.π. 323.

12. Mogaux, ό.π. 336.

13. Mogaux, *Στοχαστής* 31.

14. Mogaux, *Listes* 324, πρβ. 97, 97⁵, 97⁶, καθώς και Απ. 136-141· βλ. και Mogaux, ό.π. 199, 202, την αποκατάσταση του λάθους στον κατάλογο του Ανωνύμου: *Περί Πολιτικής ή Γρύλλος*.

15. Mogaux, ό.π. 336.

16. Mogaux, ό.π. 337, βλ. και 337³⁵. ότι σ' αυτή την διαπίστωση είχε προηγηθεί ο Diels· βλ. Διογ. Λαερτ., V 2-3: *πρός θέσιν συνεγύμναζε τούς μαθητάς άμα και ήτορικώς έπασκόν.*

17. Mogaux, ό.π. 334 κε· βλ. και παρακ. §9.

κάποια άλλη ερμηνεία όμως υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης περιπατούσε με τον Αλέξανδρο για λόγους υγείας¹⁸.

β) Η διαδοχή και η αποχώρηση

Ο Πλάτων πέθανε στα 347, στα ογδόντα του χρόνια, αλλά με την μεγαλοφυΐα του φωτεινή ως την τελευταία στιγμή και περιτριγυρισμένος —παρά τις κάποιες διαφορές απόψεων— από τον θαυμασμό και τον σεβασμό των μαθητών¹⁹, και ο θάνατός του έπληξε τον Αριστοτέλη που αισθάνθηκε να σπάνει ένα μέρος των δεσμών που τον έδεσαν με την Αθήνα, ακριβώς όπως η εκτέλεση του Σωκράτη είχε αφήσει —πενήντα χρόνια πριν— τον Πλάτωνα σε μίαν αξεπέραστη νοσταλγία²⁰. έτσι —καθώς μάλιστα δεν μπόρεσε να τον διαδεχτεί στην ηγεσία της Ακαδημίας, όπου εκλέχτηκε ο Σπεύσιππος— εγκατέλειψε την Αθήνα μαζί με τον Ξενοκράτη²¹.

Ασφαλώς ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα της φιλολογίας είναι το γιατί ο Αριστοτέλης δεν ορίστηκε διάδοχος του Πλάτωνα στην Ακαδημία και αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα· έχουμε σαφείς μαρτυρίες ότι μετά τον θάνατο του Πλάτωνα ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Αθήνα για την Άσσο, όπου έμεινε τρία χρόνια κοντά στον τύραννο Ερμία, αλλά μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις για τους βαθύτερους λόγους που προκάλεσαν την απόφαση, και τους οποίους άλλοι ανάγουν σε συναισθηματικά κίνητρα και άλλοι σε φιλοσοφικά²².

Ο Σταγίριτης δεν μπόρεσε να διαδεχτεί τον δάσκαλό του στην ηγεσία της Ακαδημίας, πρώτα γιατί είχε προτιμηθεί ο ανεπιός του ιδρυτή της Σπεύσιππος²³ και αργότερα γιατί οι εταίροι της εκλέξανε διάδοχό του τον Ξενοκράτη²⁴. Δεν ξέρουμε με βεβαιότη-

18. Moraux, ό.π. 338, Lloyd, 4.

19. Βλ. γι' αυτούς Robin, *Pensée* 271 κε.

20. Moraux, αυτ.

21. Aspinous, 10, Lloyd, αυτ.

22. Moraux, αυτ.

23. Vit. Marc. 13· ο Lesky, 754, θεωρεί ότι η εκλογή του ανεπιού δεν ήταν ευτυχισμένη έμπνευση του Πλάτωνα.

24. Ο Lesky, 763, αποδίδει αυτή την εκλογή στην απουσία του Αριστοτέλη στην Μακεδονία, βλ. και Gigon, ό.π. 158 κε., ενώ ο Jaeger, ό.π. 312,

τα ποιοι παράγοντες επιδράσανε στην πρώτη εκλογή, ούτε ακόμα αν ήταν απόφαση του ίδιου του Πλάτωνα²⁵ ή πάρθηκε από τα μέλη της Ακαδημίας²⁶, δεν είναι όμως ασφαλώς σωστή η υπόθεση ότι κύριος λόγος για τον παραμερισμό του Αριστοτέλη ήταν η δογματική ανορθοδοξία του, αφού μάλιστα και ο Σπεύσιππος δεν δεχόταν την θεωρία των ιδεών στην αυθεντική πλατωνική μορφή της· αν κριτήριο ήταν η πίστη στην θεωρία του δασκάλου τους, θα έπρεπε να περιμενούμε αρχηγό της Ακαδημίας τον Ξενοκράτη, γιατί ήταν ο πιο συντηρητικός από τους τρεις κύριους μαθητές του Πλάτωνα²⁷. Πιο πιθανή είναι η σκέψη ότι η διαδοχή οφειλόταν σε νομικούς (κληρονομικούς) λόγους κατά το Αττικό δίκαιο²⁸ και στην —σύμφωνα μ' αυτό— ανάγκη να διατηρηθεί η περιουσία του Πλάτωνα μέσα στην οικογένειά του²⁹, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης ήταν μέτοικος³⁰ και υπήρχαν δυσκολίες για την μεταβίβαση της περιουσίας ενός Αθηναίου πολίτη σ' έναν μέτοικο³¹, αν και όλα αυτά φαίνεται ότι είχαν ξεπεραστεί όταν ο Ξενοκράτης, άλλος μη Αθηναίος πολίτης, πραγματικά διαδέχτηκε τον Σπεύσιππο και έγινε ο τρίτος αρχηγός της Ακαδημίας³².

Είναι πάντως πιθανό ότι και κίνητρα άλλης τάξης βάρυναν στην απόφαση του Σταγίριτη, γιατί με μια σύμπτωση που είναι ολοφάνερη ώστε να μην είναι απλώς τυχαία, βλέπουμε ότι όλες οι μετακινήσεις του μετά το 348/7 συμπίπτουν με σημαντικές καμπές στον προσανατολισμό των σχέσεων Αθήνας και Μακεδονίας· χρειάστηκαν οι αρχές του Ολυνθιακού πολέμου (άνοιξη 349) και οι παθητικοί *Ολυνθιακοί* του Δημοσθένη για να κατα-

επιμένει ότι είχε κιάλας αποξενωθεί από την Ακαδημία· η δήθεν διδυμη διαδοχή που αναφέρεται εις Vit. Marc. 24, Vit. Vulg. 18, Vit. Lat. 24, είναι βέβαια φανταστική.

25. Η ιστορία για τον δήθεν διαπληκτισμό τους, Gigon, ό.π. 152 κε., πρέπει να θεωρηθεί απίθανη· βλ. και Vit. Marc. 12.

26. Lloyd, αυτ.

27. Lloyd, 4 κε.

28. Düring, *Darstellung* 10, βλ. και Λυπουρλή, ό.π. 21.

29. Lloyd, 5.

30. Jaeger, ό.π. 110 κε· βλ. και Astous, 9, ότι ως ξένος δεν έγινε ποτέ Αθηναίος πολίτης.

31. Lloyd, αυτ· βλ. και παρακ. §8¹².

32. Lloyd, αυτ· γενικά για την διαδοχή στην Ακαδημία βλ. Jaeger, αυτ.

λάβει η Αθήνα τον Μακεδονικό κίνδυνο, αλλά η διστακτική δημοκρατία προχώρησε στην σύναψη μιας τυπικής συμμαχίας με την πόλη που δέχτηκε την επίθεση, χωρίς να μπορέσει να εμποδίσει ούτε την συθέμελη καταστροφή των Σταγίρων (τέλος 349), ούτε την συνθηκολόγηση (Αύγουστος 348) και την ωμά τραγική τύχη της Ολύνθου, που έπεσε θύμα του Φιλίππου, της προδοσίας, και της αθηναϊκής βραδυκινήσιας³³. Δεν έχουμε καμιά πληροφορία, αλλά φαίνεται αρκετά πιθανό το ότι ενόσω ζούσε ο Πλάτων ο Αριστοτέλης έδειχνε συμπάθεια για την Μακεδονία³⁴. όταν πέθανε ο δάσκαλός του ο Σταγιρίτης έκρινε περισσότερο συνετό να υποχωρήσει μπρος στο κύμα της ξενοφοβίας που ξεσήκωνε η διήγηση για μακεδονικές ωμότητες³⁵, αφού μάλιστα τα σημαντικά αυτά πολιτικά γεγονότα δεν του επιτρέπανε πια να έχει στην Αθήνα, όπου αναπτυσσόταν είκοσι ολόκληρα χρόνια, την ήσυχη και ήρεμη ζωή που είχε συνηθίσει³⁶. Έτσι εγκατέλειψε την Αθήνα στα 348/7 γιατί ο θάνατος του Πλάτωνα τον ελευθέρωσε από κάθε δεσμό με την Ακαδημία³⁷, και γιατί η νέα τάση που δινόταν από τον Σπεύσιππο στην φιλοσοφία του δασκάλου τους του φαινόταν απαράδεκτη³⁸. καταλήγουν μάλιστα στην σκέψη ότι βλέποντας τον Σπεύσιππο επικεφαλής της Ακαδημίας προτίμησε να εγκαταλείψει την Αθήνα, παρά να εργάζεται με την διεύθυνση ενός αρχηγού που τον θεωρούσε μετριότητα³⁹. Όπως πιστεύεται γενικά, όταν εκλέχτηκε ο Σπεύσιππος οι σχέσεις του Αριστοτέλη μαζί του έγιναν περισσότερο τεταμένες⁴⁰, ώστε αποφάσισε να εγκαταλείψει την Αθήνα: υπάρχουν όμως πολύ λίγα αξιόπιστα πρώιμα στοιχεία για οποιαδήποτε εχθρότητα ανάμεσα στους δυο, και δεν μπορούμε ν' αμφισβητήσουμε την πιθανότητα ότι η ενέργεια αυτή

33. Moraux, ό.π. 338.

34. Moraux, ό.π. 338 κε.

35. Moraux, ό.π. 339.

36. Moraux, ό.π. 328.

37. Βλ. Gigon, ό.π. 152 κε., 158 κε. και 154¹⁴, για τις αμφιβολίες αν ο Αριστοτέλης αποχώρησε πριν ή μετά τον θάνατο του Πλάτωνα.

38. Moraux, αυτ.

39. Moraux, ό.π. 338.

40. Ο Jaeger, ό.π. 124, θεωρεί ότι η αποχώρηση του Αριστοτέλη από την σχολή δεν σήμαινε κατά κανένα τρόπο διάρρηξη των σχέσεών του με την Ακαδημαϊκή κοινότητα.

του Αριστοτέλη οφείλεται ενμέρει τουλάχιστον σε λόγους άσχετους προς τις σχέσεις του με τα άλλα μέλη της Ακαδημίας⁴¹.

Ο Jaeger επισημαίνει⁴² ότι επειδή στα έργα του ο Αριστοτέλης επικρίνει συχνά με οξύτητα τις πλατωνικές θέσεις, δημιουργήθηκε η αντίληψη ότι είχε διαφωνήσει με τον δάσκαλό του, την αποκρούει όμως επιμένοντας ότι οι πραγματικοί λόγοι γι' αυτό του το διάβημα παραμένουν πάντοτε ανεξήγητοι, και θεωρεί⁴³ ότι η αποχώρησή του ήταν έκφραση μιας κρίσης στην εσωτερική του ζωή. Αν προσθέσουμε στις εξωτερικές πιέσεις (πολιτικά γεγονότα και εκλογή άλλου διαδόχου στην Ακαδημία) και την εσωτερική ένταση από την απώλεια του δασκάλου με τον οποίο, παρόλες τις διαφωνίες του, είχε τον στενότερο απ' όλους πνευματικό δεσμό, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι η σκέψη αυτή του μεγάλου Γερμανού αριστοτελιστή είναι σωστή: στα τριάντα επτά χρόνια του ο Αριστοτέλης, που δεν έχει δημιουργήσει ακόμα οικογένεια, σκέφτεται ότι δεν τον συνδέει τίποτε πια με την Αθήνα και πρέπει να πετάξει γι' αλλού, για ν' απλώσει τα δικά του φτερά.

γ) Οι περιπλανήσεις

Φεύγοντας από την Αθήνα ο Αριστοτέλης πήγε στην Άσσο ή στον Αταρνέα⁴⁴, που ανήκε στο κράτος του Ερμία, με τον οποίο είχε φιλικές σχέσεις από την εποχή που μαθήτευε στον Πλάτωνα στην Αθήνα⁴⁵ και ο οποίος τον είχε προσκαλέσει⁴⁶. υποστηρίχτηκε ότι με την αναχώρησή του άρχισε μια περίοδος κρίσης και γρήγορης εξέλιξης των θεωριών του⁴⁷, και παρόλο που η σκέψη αυτή αμφισβητήθηκε⁴⁸, γενικά γίνεται δεκτό ότι τότε έγινε η στροφή των ενδιαφερόντων του προς τις φυσικές επιστήμες⁴⁹. Οπωσδήποτε

41. Lloyd, 5.

42. Jaeger, ό.π. 105.

43. Jaeger, ό.π. 110.

44. Asmous, 10.

45. Asmous, αυτ.

46. Βλ. Lloyd, 6.

47. Allan, 3.

48. Düring, αυτ., Λυπουρλή, ό.π. 20.

49. Lloyd, αυτ.

τε η συνεχιζόμενη απουσία του από την Αθήνα είναι αρκετή απόδειξη ότι οι σχέσεις του με την Ακαδημία είχαν γι' αυτόν, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, πολύ μικρότερη σημασία απ' ό,τι ο κύκλος των φίλων που τον συνόδευαν στα ταξίδια του, και του οποίου αρχηγός ήταν ο μαθητής, σύντροφος και υποψήφιος διάδοχός του στο Λύκειο Θεόφραστος ο Ερέσσιος⁵⁰.

Από την Άσσο ο Αριστοτέλης και η ομάδα του πήγαν στην Μυτιλήνη, και εκεί έλαβε, στα 343/2 την πρόσκληση του Φίλιππου⁵¹. Όταν ο Αλέξανδρος έγινε δεκατριών ετών ο Φίλιππος σκέφτηκε ότι είχε έρθει η ώρα να του δώσει έναν παιδαγωγό, και η ευτυχισμένη εκλογή ήταν ο Αριστοτέλης, που η συμπάθειά του για την Μακεδονία ήταν προφανώς γνωστή από πριν· είναι πιθανό όμως για την εκλογή να μεσολάβησε ο Ερμίας, που την μυστική συμμαχία με τον Φίλιππο και την πίστη του σ' αυτόν την πλήρωσε με την ζωή του⁵². Με μερικούς συνομήλικούς του⁵³ ο Αλέξανδρος πέρασε στην Μίεζα μια ευχάριστη μαθητική περίοδο ζωής⁵⁴. περιεχόμενο της διδασκαλίας ήταν γενικά η ποίηση, ο Σταγυρίτης όμως δεν παρέλειψε να τον προετοιμάσει για τα μελλοντικά υψηλά καθήκοντά του, τα οποία άλλωστε γρήγορα θ' αναλάμβανε⁵⁵. Είναι δύσκολο όμως να δεχτεί κανείς ότι η παραμονή του Αριστοτέλη στην αυλή της Πέλλας και τα χρόνια που προηγήθηκαν από την ίδρυση του Λυκείου ήταν για τον Σταγυρίτη περίοδος έντονης πολιτικής δραστηριότητας⁵⁶.

50. Lloyd, 5.

51. Moraux, ό.π. 339.

52. Moraux, ό.π. 339 κε.

53. Βλ. Moraux, ό.π. 138, ότι σ' αυτά τα μαθήματα ήταν μαθητής και ο Ηφαιστίων, ο στενότερος και έμπιστος φίλος του Αλέξανδρου, καθώς και άλλα παιδιά ευγενών της Μακεδονίας.

54. Για την δραστηριότητα του Αριστοτέλη ως δασκάλου του Μεγάλου Αλεξάνδρου βλ. Gigon, ό.π. 183 κε.

55. Moraux, ό.π. 340. Με κάποια απροσεξία στις χρονολογίες, ο Astous, 10, νομίζει ότι η εκπαίδευση κράτησε μόνο τρία χρόνια γιατί πέθανε ο Φίλιππος και ο Μέγας Αλέξανδρος έπρεπε ν' αφιερωθεί στην διακυβέρνηση του κράτους.

56. Moraux, ό.π. 343· βλ. και 341 ότι όταν οι Επικούρειοι καταμαρτυρούν στον Αριστοτέλη ανάμιξη στην πολιτική ζωή, εννοούν την διαμονή του στην Μακεδονία, που είχαν ιδιαίτερα υπόψη.

§8. Ο ΗΓΕΤΗΣ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

α) Η ίδρυση της σχολής

Μετά την δολοφονία του Φιλίππου ο Αριστοτέλης έκανε έναν τουλάχιστο χρόνο για να γυρίσει στην Αθήνα, που ήταν ανάστατη από τον θάνατο και πίστευε ότι ανακτήθηκε η ελευθερία και ξανάρθαν οι όμορφες μέρες, ψευδαίσθηση που γρήγορα διέλυσε ο Μέγας Αλέξανδρος· τότε μόνον ο Σταγίριτης τόλμησε να ξαναγυρίσει στην πόλη που είχε εγκαταλείψει δεκατρία χρόνια νωρίτερα¹.

Αυτή την φορά όμως ο Αριστοτέλης ήρθε ως άνθος του ελληνικού πνεύματος, ως εξαιρετος φιλόσοφος, συγγραφέας και δάσκαλος, ως φίλος του παντοδύναμου ηγεμόνα της εποχής²· και ξαναγύρισε όχι στην Ακαδημία, όπου ο Ξενοκράτης είχε διαδεχτεί τον Σπεύσιππο, αλλά για να διδάξει για λογαριασμό του πια στο Λύκειο³. Ανάγγειλε δημόσια τον εαυτό του ως διάδοχο του Πλάτωνα, παρόλο που η Ακαδημία ήταν πια αποξενωμένη από τον Σταγίριτη, αφού μετά τον θάνατο του Σπεύσιππου (339/8) τα μέλη της είχαν εκλέξει τον Ξενοκράτη αρχηγό τους και για τον Σταγίριτη δεν γεννιόταν ζήτημα να ξαναμπει σε μια κοινωνία που κυβερνούσε ένας αλλοτινός σύντροφος, αλλά με τόσο διαφορετικά πνευματικά ενδιαφέροντα⁴. Ο Αριστοτέλης ήταν πολύ πιο προχωρημένος από τον Πλάτωνα για να ιδρύσει απλώς μian απομίμηση της σχολής του δασκάλου του και πολύ

1. Moraux, *Listes* 343.

2. Jaeger, *Aristotle* 312, Asmous, 11.

3. Lloyd, 7.

4. Jaeger, *αντ.* ο Allan, 5, θεωρεί ότι επειδή ο Ξενοκράτης ως αρχηγός της Ακαδημίας ακολουθούσε μαθηματικό και μυστικό τρόπο στις φιλοσοφικές θεωρίες, αναγκάστηκε ο Αριστοτέλης, που είχε διαφορετικές αντιλήψεις, να ιδρύσει νέα σχολή.

πιο μπροστά από την εποχή του στις σκέψεις για το ποια μέθοδος πρέπει να χρησιμοποιηθεί για το προχώρημα της μάθησης και της γνώσης⁵. έτσι ίδρυσε —όταν ξαναγύρισε στην Αθήνα⁶— την σχολή του⁷, που ήταν κάτι νέο, δεν είχε ξαναπαρουσιαστεί και υποσχόταν πλούσιο μέλλον⁸.

Δεν έχουμε πληροφορίες για διαμάχη ανάμεσα στις δυο σχολές (προφανώς πολλοί άκουγαν μαθήματα και στις δυο), αλλά απ' αυτή την στιγμή η Ακαδημία παρέδωσε την αρχηγία στην νέα σχολή που ο Αριστοτέλης άνοιξε πρώτα στους διαδρόμους και την παλαιότερα του Λυκείου, και έπειτα πιθανώς σε γειτονικό χώρο έξω απ' αυτό, με κατάλληλα δωμάτια, απέναντι από την πύλη του Διοχάρη, στην ανατολική πλευρά της πόλης⁹.

β) Η σχολή και η περιουσία της

Δεν υπάρχει σχολή για την οποία να έχουμε τόσο πλήρη εικόνα όσο το Λύκειο¹⁰.

Ο Αριστοτέλης δεν έγινε ποτέ του Αθηναίος πολίτης¹¹, κι έτσι

5. Düring, *Tradition* 461.

6. Ο Jaeger, ό.π. 115, υποστηρίζει ότι η σχολή ιδρύθηκε στην Άσσο, ως αποικία της πλατωνικής Ακαδημίας, με συνεργάτες τους Θεόφραστο, Έραστο και Κορίσκο (και μαθητές τους Καλλισθένη και Νηλέα): αυτό όμως είναι σχήμα λόγου, αφού τρία χρόνια αργότερα ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε στην Μυτιλήνη, βλ. και Lesky, 761, και λίγο αργότερα έφυγε για την Πέλλα.

7. Βλ. Lesky, 763 κε., Gigon, *Viten* 166· ο Düring, ό.π. 346, 361, 460 κε., βλ. και Λυπουρλή, *Βίος* 24, επισημαίνει ότι ο Περίπατος ως σχολή —όπως η Ακαδημία— δεν ιδρύθηκε πριν από τον θάνατο του Αριστοτέλη, αλλά έγινε νομικό πρόσωπο με τον Θεόφραστο στα 318, όταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς εξασφάλισε για τον νέο σχολάρχη το απαραίτητο ακίνητο, βλ. και Λυπουρλή, ό.π. 24 κε.

8. Moraux, *Στοχαστής* 31.

9. Jaeger, ό.π. 312.

10. Jaeger, ό.π. 314.

11. Λυπουρλή, ό.π. 13.

δεν μπορούσε ν' αποχτήσει ακίνητο για να στεγάσει την σχολή του, γιατί το Αττικό δίκαιο απαγόρευε στους ξένους ν' αποκτήσουν έγγειο ιδιοκτησία στην Αττική¹². μόνο αργότερα βρίσκουμε τον Θεόφραστο κύριο ιδιοκτησίας που αποτελούνταν από έναν μεγάλο κήπο και περιλάμβανε ένα ιερό των Μουσών¹³, έναν βωμό και πολλές αίθουσες διδασκαλίας¹⁴. Στο Μουσείο βρισκόταν το άγαλμα του Αριστοτέλη και άλλα αφιερώματα· ο Δημήτριος Φαληρεύς, μαθητής του Θεόφραστου, του έδωσε ως ιδιοκτησία αυτό το κέντρο, παρόλο που κι αυτός ήταν μέτοικος, κι αυτή η πράξη πρέπει να είχε ειδική νομική σημασία, γιατί ήταν αντίθετη προς την νομοθεσία της Αθήνας¹⁵. Είναι λοιπόν φανερό ότι μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη, με την ηγεσία του Θεόφραστου, η σχολή απόκτησε την εκτεταμένη περιουσία της, δεν φαίνεται όμως πιθανή η άποψη ότι το Λύκειο είχε —όπως η Ακαδημία— την νομική κατάσταση ενός θιάσου, δηλ. θρησκευτικής κοινότητας¹⁶.

γ) Η βιβλιοθήκη

Από την εποχή της μαθητείας του στην Ακαδημία ακόμα ο Αριστοτέλης, έχοντας οικονομική άνεση¹⁷, είχε επιτύχει να συγκροτήσει μια τεράστια προσωπική βιβλιοθήκη¹⁸, και πρέπει να θεωρήσουμε πιθανό ότι την κληροδότησε στο Λύκειο¹⁹. Η βιβλιοθήκη αυτή, που αργότερα κληροδοτήθηκε από τον Θεόφρα-

12. Βλ. L. Beauchet, *Histoire du Droit Privé de la République Athénienne*, I-IV (Paris 1897, Chevalier-Maresq), III (Le Droit de Propriété) 78 κε., 87 κε., A.R.W. Harrison, *The Law of Athens: I-II* (Oxford 1968/71, O.U.P.), I (The Family and Property), 237 κε.

13. Διογ. Λαερτ., V 39.

14. Jaeger, αυτ.

15. Jaeger, αυτ.

16. Lloyd, 8.

17. Βλ. Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 8, ότι αργότερα αγόρασε -για τρία τάλαντα!- και την βιβλιοθήκη του Σπεύσιππου.

18. Düring, ό.π. 337 κε.

19. Στην διαθήκη του δεν γίνεται λόγος γι' αυτήν (εκτός αν κρύβεται στην έκφραση, Διογ. Λαερτ., V 12: τῶν καταλελειμμένων), ενώ ο Θεόφραστος την κληροδοτεί, Διογ. Λαερτ., V 52: τὰ δὲ βιβλία πάντα Νηλεῖ· ο Λυπουρλής, *Βίος* 28, θεωρεί βέβαιη αυτή την διπλή κληρονομιά.

στο στον ανειψίό του Νηλέα και αγοράστηκε τελικά από τον Απελλικώνα, πρέπει —εκτός από τα δημοσιευμένα έργα— να περιλάμβανε μαθήματα και συλλογές διάφορες, καθώς και προ-σωπικές σημειώσεις, σχεδιάσματα και σκίτσα του δασκάλου²⁰.

δ) Οι (προφορικές) παραδόσεις και η κατανομή τους

Όσο κι αν ήταν άτυπη η σχολή με τον Αριστοτέλη όμως, γι' αυτόν είχε πολύ ενδιαφέρον, γιατί του επέτρεπε να συντονίσει το έργο ενός μεγάλου αριθμού φιλοσόφων και επιστημόνων και να εισαγάγει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα —που όμοιό του δεν είχε υπάρξει ποτέ προηγούμενα— έρευνας σε πολλά και διαφορετικά πεδία²¹. Η οργάνωση της Περιπατητικής σχολής αντικατοπτρίζει την φύση του Αριστοτέλη και την πρακτική ενός μόνο οδηγητικού πνεύματος, πρακτική που θα επιβίωνε στα μέλη της²². Τώρα που ξαναγύρισε στην Αθήνα ολοκλήρωσε την θεωρία του και λειτούργησε ως αρχηγός μιας μεγάλης σχολής²³.

Ο Μακεδόνας φιλόσοφος είχε μια βαθμιαία αυξανόμενη παράλυση της επιθυμίας για φιλολογική δημιουργία και τελικά αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά στην διδασκαλία²⁴, και είναι χαρακτηριστική η βεβαιότητα του Jaeger²⁵ ότι διδασκαλία σαν του Αριστοτέλη δεν ξανάγινε ποτέ²⁶, και ότι ο Αριστοτέλης έγινε —αντίθετα με την πρόθεσή του— ο δάσκαλος όλων των εθνών²⁷. Πόση σημασία είχε η προφορική παράδοση στο Λύκειο φαίνεται χαρακτηριστικά από το ότι ο παλιός Περίπατος πέθανε με τον Στράτωνά²⁸. Ο Σταγίριτης αποροφήθηκε περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε στην διδασκαλία, και τα μαθήματα που διδάσκονταν εδώ

20. Moraux, *Listes* 303¹⁷.

21. Lloyd, *αυτ.*

22. Jaeger, *ό.π.* 316.

23. Jaeger, *ό.π.* 324.

24. Jaeger, *ό.π.* 317.

25. Jaeger, *ό.π.* 318.

26. Πρβ. και Cic., *De invent.* II II 6: *suavitate et brevitate dicendi praestitit*, για το ύφος του Αριστοτέλη.

27. Jaeger, *αυτ.*

28. Düring, *ό.π.* 462.

διατηρήθηκαν στο μέγιστο μέρος τους στα γραφτά του²⁹, που αποτελούσαν την βάση για την ζωντανή επίδραση στους μαθητές του³⁰. οι περισσότερες πραγματείες που διαβάζουμε είναι αναμφίβολα παραδόσεις που έγιναν στο Λύκειο³¹.

Η παράδοση μας πληροφορεί ότι ο Αριστοτέλης έκανε τα πιο δύσκολα και φιλοσοφικά μαθήματα το πρωί, ενώ το απόγευμα μιλούσε σ' ένα πλατύτερο κοινό³² για διαλεκτική και ρητορική κοντά σ' αυτά, γίνονταν μαθήματα κι από τους παλιότερους μαθητές, όπως ο Θεόφραστος και ο Εύδημος³³. Η πνευματική επίδραση της σχολής επεκτάθηκε γρήγορα σ' όλον τον ελληνόφωνο κόσμο, και ένας μεγάλος αριθμός μαθητών είχε έρθει από άλλες πόλεις³⁴.

ε) Η οργάνωση της έρευνας

Πέρα όμως από την διδακτική του δραστηριότητα, η προσωπικότητα του Αριστοτέλη είναι ανεπανάληπτη στην καθιέρωση της επιστημονικής έρευνας.

Ίδρυσε την ιστορία της φιλοσοφίας και των επιστημών, μεγάλο συλλογικό έργο, εγκυκλοπαίδεια στις διαστάσεις αλλά ενιαίο στην παρουσία του³⁵. κι επειδή το εγχείρημα ξεπερνούσε τις δυνάμεις ενός μόνου ανθρώπου, έγινε κατανομή εργασίας σε διάφορους ερευνητές εξαρχής³⁶. στον Θεόφραστο τα φυσικά και μεταφυσικά συστήματα, στον Εύδημο τα μαθηματικά και η θεολογία, στον Μένωνα η ιατρική³⁷.

Αυτός ο τρόπος ήταν παράξενος και απωθητικός για τον Έλληνα του Δ' αιώνα, και η ανανέωση του Αριστοτέλη επαναστατική· αλλά η επιστημονική σκέψη έπρεπε να σμιλέψει βήμα-βήμα την μέθοδό της, που σήμερα είναι η ασφαλέστερη περιου-

29. Jaeger, ό.π. 314.

30. Jaeger, ό.π. 317.

31. Moraux, αυτ.

32. Γι' αυτό το πρόβλημα βλ. παρακ. §20.

33. Jaeger, ό.π. 316.

34. Jaeger, αυτ.

35. Jaeger, 334.

36. Jaeger, 329 κε.

37. Jaeger, ό.π. 335.

σία της³⁸. Στοιχίζε πολύ στον Σταγίριτη να μάθει στους νεαρούς (που ήταν συνηθισμένοι στο αφηρημένο παιχνίδισμα των εννοιών με την αττική μονομαχία στον λόγο, και εννοούσαν ως φιλελεύθερη παιδεία την τυπική ικανότητα να χειρίζονται πολιτικά προβλήματα με την βοήθεια της λογικής και της ρητορικής, ή ίσως την γνώση των μετεώρων) ν' αφιερώνονται στην παρατήρηση εντόμων και σκουληκιών³⁹. Ο επιστημονικός τύπος της ακριβούς έρευνας στον πραγματικό κόσμο ήταν κάτι νέο και πρωτοποριακό στον ελληνικό κόσμο της εποχής του, και ο Αριστοτέλης ξεπερνούσε πολύ κι όλους τους διαδόχους του στην πρωτοτυπία της μεθόδου, πράγμα που του επέτρεψε να βαραίνει με την σκιά του την επιστήμη των επομένων χιλιετιών⁴⁰. στις φυσικές επιστήμες το έργο της τελευταίας περιόδου του τον ανάδειξε «μάστορα» με την αρχαιοελληνική έννοια της λέξης⁴¹, και στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί το τρομακτικό εγχείρημα της συλλογής των εκατόν πενήντα οχτώ πολιτειών⁴².

Η σημασία της αριστοτελικής διδασκαλίας, με την οποία αρχίζει μια άλλη εποχή για την ανθρωπότητα, διαγράφεται παραστατικότερα από τον Jaeger⁴³: «Όσον καιρό ο Αριστοτέλης έμενε μέσα στα τείχη της Αθήνας, η εκθροισμένη αυτή βασίλισσα των πόλεων ήταν γι' άλλη μια —και τελευταία— φορά το πνευματικό κέντρο του Ελληνικού κόσμου, η μητρόπολη της ελληνικής σοφίας. Όταν πέθανε αυτός και ο Θεόφραστος, τέλειωσαν όλα. Έπειτα απ' αυτούς το κέντρο βαρύτητας μεταφέρθηκε στην Αλεξάνδρεια. Ο Αριστοτέλης, ο μη Αθηναίος στην Αθήνα, ταυτόχρονα πνευματικός αρχηγός του έθνους και οχυρό της μακεδονικής επιρροής σ' αυτήν που ήταν πριν η πρωτεύουσα της Αττικής ηγεμονίας, αυτό είναι το σύμβολο της νέας εποχής»!

38. Jaeger, ό.π. 336.

39. Jaeger, ό.π. 337· βλ. και την πραγματικά χαριτωμένη ειρωνεία του Λουκιαν., *Βίων πρ.* (27) 26: *ἔτι δ' εἶση αὐτίκα μάλλον παρ' αὐτοῦ πόσον μὲν ὁ κώνωψ βιοῖ τὸν χρόνον, ἐφ' ὅποσον δέ βάθος ἢ θάλαττα ὑπὸ τοῦ ἡλίου καταλάμπεται, καὶ ὅποια τίς ἐστίν ἡ ψυχὴ τῶν ὄστρεων.*

40. Jaeger, ό.π. 328.

41. Jaeger, ό.π. 329.

42. Jaeger, ό.π. 327· βλ. και 327¹ ότι η *Ἀθηναίων πολιτεία* γράφηκε από τον ίδιο τον Αριστοτέλη ανάμεσα στα 329/8 και 327/6.

43. Jaeger, ό.π. 313.

στ) Αποχώρηση και αναμνήσεις

Με τον θάνατο του Αλεξάνδρου, ο φιλόσοφος αναγκάζεται να φύγει βιαστικά στην Χαλκίδα, και καθώς φεύγει για κάπου απ' όπου δεν πιστεύει ότι θα ξαναγυρίσει, εγκαταλείπει την σχολή στα χέρια του φίλου του και μαθητή του Θεόφραστου⁴⁴. Ελάχιστες αμφιβολίες μπορούν να υπάρξουν για το ότι την ώρα που βλέπει να χάνεται οριστικά το έργο ολόκληρης της ζωής του, η σκέψη του Αριστοτέλη ξαναγυρίζει επίμονα — μέσα σε πολύπλοκα και αντισυγκρουόμενα συναισθήματα — στον Πλάτωνα, που βέβαια είναι εδώ και πολλά χρόνια πεθαμένος. Αναμφισβήτητα ο καλύτερος μαθητής του⁴⁵ θυμόταν πάντοτε την επιβλητική προσωπικότητα εκείνου που τον ανάθρεψε πνευματικά⁴⁶, παρόλο που οι κοσμοθεωρίες τους είχαν βαθύτατες διαφορές⁴⁷, που ο κριτικός νους⁴⁸ του Σταγίριτη δεν μπορούσε να μην επισημάνει. Αλλά η ανάμνηση δεν έχει καμιά σχέση με τις διαφωνίες τους αυτή την ώρα· οφείλεται στην βαθύτατα απαισιόδοξη αντιπαράθεση της ζωής των δυο τους: ο δάσκαλος είχε πεθάνει σε βαθύτατα γηρατεία, αφού είχε ολοκληρώσει — ανθρώπινα — το έργο του, στην πατρίδα του και περιστοιχισμένος από τους μαθητές του, με αποθεωτικές τιμές για το πνευματικό του μεγαλείο· ο διάδοχός του ετοιμάζεται να πεθάνει νέος ακόμα, στο στάδιο της ύψιστης ωριμότητάς του που δεν πρόφτασε ακόμα ν' αποδώσει όλους τους καρπούς της, φυγόδι-

44. Διογ. Λαερτ., V 36.

45. Βλ. Gigon, ό.π. 150 κε.

46. Είναι βέβαια κάπως υπερβολική η αισιοδοξία του Λυπουρλή, ό.π. 13 κε., ότι κάποτε θ' αποδειχθεί ότι ο Ιπποκράτης και οι άλλοι συγγραφείς ιατρικών έργων του Ε' και Δ' π.Χ. αιώνα έχουν τα ίδια δικαιώματα με τον Πλάτωνα στο να ονομάζονται δάσκαλοι του Αριστοτέλη· η υιοθέτηση της ορολογίας, βλ. γι' αυτήν Δ.Δ. Λυπουρλή, *Η παραγωγική κατάληξη -ικός στην Προσωκρατική φιλοσοφία και το Ιπποκρατικό Corpus* (Θεσσαλονίκη 1968, Αριστοτ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης; ΕΦΣ παράρτ. αρ. 15), 194 κε., απέχει πολύ από τον σχηματισμό μιας κοσμοθεωρίας· βλ. και Morgau, *Στοχαστής* 31.

47. Jaeger, ό.π. 95 κε., Düring, ό.π. 325 κε.

48. Για τον Jaeger, ό.π. 34 κε., είναι λάθος να βλέπουμε τον Αριστοτέλη ψυχρό, στατικό, αμετάβλητο και καθαρά κριτικό, χωρίς εξέλιξη, εμπειρίες, και πλάνες ακόμα.

κος διωγμένος από την πνευματική του πατρίδα, μακριά από τους μαθητές και τους δικούς του, μόνος και ίσως άγνωστος στον τόπο όπου αναγκάστηκε να καταφύγει.

§9. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

α) Ιστορικές εισαγωγές και αναφορά προδρομών

Η πρόταξη ιστορικών εισαγωγών στις πραγματείες του Αριστοτέλη¹ έχει βέβαια σκοπό την προετοιμασία των μαθητών στο θέμα το οποίο αναπτύσσεται στον συγκεκριμένο κύκλο μαθημάτων, και η περιληπτική έστω αναφορά των αντιλήψεων των προγενεστέρων αποβλέπει στην επισήμανση της πορείας της έρευνας από την πρώτη απασχόληση με το πρόβλημα ως την ανάπτυξή του από τον αρχηγό του Περίπατου. Η ιστορική όμως έκθεση δεν περιορίζεται στην απαρίθμηση των παλιότερων ερευνητών που τους ερέθισε η ίδια απορία και η συνοπτική μνεία των συμπερασμάτων τους· αντίθετα, επεκτείνεται σε λεπτομερειακή κριτική των αντιλήψεών τους και ανασκευή της επιχειρηματολογίας τους, και η τακτική αυτή είναι φανερή σ' όλες τις πραγματείες του.

Ο Ρ. Moraux, παρατηρώντας² ότι στον *Κατάλογο* του Διογένη Λαέρτιου έπειτα από δυο έργα για τις βασικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας έρχεται μια σειρά μονογραφιών για τους προδρόμους ή και τους σύγχρονους του Σταγίριτη, αναφέρεται στην παρατήρηση του Ε. Zeller³, ότι δεν είναι αδύνατο ανάμεσα στα «χαρτιά» που άφησε ο Αριστοτέλης να βρεθούν και εκλογές από φιλοσοφικά συγγράμματα και παρατηρήσεις για κάποιους φιλοσόφους, τις οποίες ο Αριστοτέλης έριξε στο χαρτί μελετώντας τους, και απ' αυτές τις σημειώσεις να έγιναν αντίγραφα· από την άλλη μεριά όμως έργα αυτού του είδους μπορεί άδικα να παρουσιάστηκαν με το όνομά του. Προσθέτει όμως⁴ ότι είναι δυνατό τα έργα που μνημονεύονται από τον Διογένη Λαέρτιο να είναι αυθεντικά ακόμα κι αν τα αποσπάσματα από τα σχετικά έργα με το όνομα του Αριστοτέλη ανάγονται σε ψευδεπίγραφα, και ότι οι περισσό-

1. Βλ. παρακ. §25.

2. Moraux, *Listes* 106.

3. Moraux, ό.π. 106⁷, Zeller, II/2 66¹.

4. Moraux, ό.π. 106.

τεροι από τους συγγραφείς που οι θεωρίες τους εκθέτονται ή κρίνονται σ' αυτές τις μονογραφίες ήταν καλά γνωστοί στον Μακεδόνα φιλόσοφο, και αναφέρεται στην εκτίμηση του O. Gigon⁵ ότι το κεφάλαιο του *Περί Μελίσσου, Ξενοφάνους και Γοργίου* που αφιερώνεται στον Γοργία προέρχεται από μια σειρά μελετών για τους προσωκρατικούς, η οποία είχε παραχθεί στην Περιπατητική σχολή. Προσθέτει ακόμα⁶ ότι για τις μονογραφίες για τα έργα των προγενεστέρων και των συγχρόνων του είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους δύσκολη η χρονολόγηση· πάντως η σπουδή για τους Πυθαγόρειους είναι πολύ παλιά, αφού προτάσσεται στο βιβλίο Α των *Μεταφυσικών*, και οπωσδήποτε ο Αριστοτέλης ασφαλώς δεν θα περίμενε τα τελευταία χρόνια της ζωής του για να ενδιαφερθεί για τις θέσεις των άλλων και να τις συλλέξει, όπως άλλωστε αποδειχνουν ικανοποιητικά οι ιστορικές εισαγωγές με τις οποίες αρχίζει ορισμένες έρευνες.

Είναι αλήθεια ότι η εποχή μας καταμαρτυρεί στον Αριστοτέλη⁷ ότι αλλοιώνει στις αναφορές του τις σκέψεις των προσωκρατικών, προφανώς για να ευκολύνει την αντίκρουσή τους. Θα μπορούσε να παραδεχτεί κανείς ότι οι παραπομπές δεν αποδίδουν κατά λέξη τα κείμενα των προδρόμων του (χωρίς να ξεχνούμε ότι κάποιιοι απ' αυτούς δεν έγραψαν τίποτε⁸, και ότι γενικά στα κείμενά τους δεν βρίσκεται και η επιχειρηματολογία τους⁹, αυτό όμως κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί πλαστογραφία των κειμένων των προδρόμων του από τον Σταγίριτη¹⁰ για ν' αποδείξει τις δικές του —

5. Moraux, ό.π. 106⁹, O. Gigon, *Gorgias "Über das Nichtsein"*, εις "Herm.", 71 (1930) 186-213, 212.

6. Moraux, ό.π. 318.

7. Έτσι, πρόσφατα ακόμα, Μ. Δραγώνα-Μοναχού, *Το πρόβλημα των ομοιομερειών του Αναξαγόρα και η ιστορία του*, εις «Φιλοσοφία» 7 (1977) 162-231, 171 κε., 206 κε., Α. Κελεσίδου-Γαλανού, *Παρουσία και νόημα του γίνεσθαι στα αποσπάσματα των Προσωκρατικών*, εις «Φιλοσοφία» 8/9 (1978/9) 74-116, 83³⁹.

8. Όπως π.χ. ο Πυθαγόρας, βλ. Φλαβ. Ιωσήφ., *Κ. Απίων*. I 163, Πλουτ., Π. τ. Αλεξ. τύχης I 4, 328, πρβ. Διογ. Λαέρτ. VIII 6 κε.

9. Βλ. Ευδήμ. Ροδ. (Wehrli VIII), απ. 43: *Οί δέ πρότερον άναποδείκτως άπεφαίνοντο*.

10. Ο Χ. Μαλεβίτσης, *Από τον μύθο στον λόγο: η αρχή της ελληνικής φιλοσοφίας*, εις «Φιλοσοφία» 1 (1971) 68-93, 85, νομίζει ότι «οι αρχαίοι σχολιαστές, ακόμα και ο Αριστοτέλης, σχηματοποίησαν πολύ την σκέψη των παμπάλαιων φιλοσόφων, και εν πάση περιπτώσει δεν αντελήφθησαν πως η αρνητικότητα της έννοιας του απείρου είναι πολύ διαφορετική από τον ενθαδικό οριζοντα της λοιπής ιωνικής σκέψης» και θεωρεί, 85²³, ότι «παμπάλαιους» ονομάζει ο Αριστοτέλης τους Προσωκρατικούς της ΜτΦ. Α3, 983β6· ανεξάρτητα από το ότι η παραπομπή είναι λαθεμένη γιατί εδώ ο

διαφορετικές— θέσεις, ή να νομιμοποιήσει την κατηγορία ότι δεν καταλάβαινε τα κείμενά τους¹¹. Γιατί αποτελεί αναμφισβήτητα απαράδεκτη επίδειξη πνευματικής υπεροψίας ο ισχυρισμός ότι εκείνος —ανεξάρτητα από το κολοσσιαίο πνευματικό του μέγεθος και την παντοδύναμη συλλογιστική του— έχοντας τα κείμενα μπροστά του, έχοντας γράψει μια σειρά έργων (που δυστυχώς τα ξέρουμε μόνο από τους τίτλους τους στον κατάλογο των έργων του) που αναφέρονταν στις θέσεις των προδρόμων του¹², και διαθέτοντας μιαν εξαιρετική βιβλιοθήκη, κατανοούσε τα κείμενα αυτά λιγότερο απ' όσο εμείς που δεν έχουμε τίποτε περισσότερο από κάποια απροσπάσματα τους, συνήθως μάλιστα διατηρημένα είτε στα δικά του έργα, είτε στα έργα των Σχολιαστών του¹³.

β) Κριτική δραστηριότητα και αντιδράσεις

Η κριτική δράση του Αριστοτέλη είχε αρχίσει πολύ νωρίς· η αντίθεση της σχολής του Πλάτωνα, όπου δινόταν γενική παιδεία με βάση τα μαθηματικά, και της σχολής του Ισοκράτη όπου δινόταν αποκλειστικά ρητορική καλλιέργεια, οδήγησε τον νεαρό ακόμα Σταγίριτη σε σύγκρουση με τον τελευταίο. Στον χαμένο διάλογό του *Γρύλλος ή Περί ρητορικής* υποστήριξε ότι η ρητορική δεν είναι τέχνη, και αυτό θεωρήθηκε —κι όχι άδικα— επίκριση κατά του Ισοκράτη· καταλαβαίνει κανείς τον θυμό του

Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την λέξη τους πρώτους (η σωστή είναι ΜτΦ. Α3, 983β28, όπου παρουσιάζονται και οι *variae lectiones παλαιοί, πάνυ παλαιοί*), με το *παμπάλαιους* εννοεί άλλους πολύ πριν από τον Θαλή, όπως φαίνεται όχι μόνο από την συνέχεια (983β13-4α3) αλλά και από την έκφραση εις Α8, 1074α38: *παραδέδοται δέ παρά τῶν ἀρχαίων καί παμπάλαιων ἐν μύθου σχήματι καταλειμμένα τοῖς ὕστερον διτι θεοί τε εἰσὶν οὗτοι καί περιέχει τό θεῖον τῶν δλων φύσιν*.

11. Είναι χαρακτηριστική η επιφύλαξη του, Π. ζώ. μορ. Α1, 640β, βλ. και Randall, 233 κε.

12. Moraux, *Στοχαστής* 35, βλ. και Moraux, *Listes* 318.

13. Ο Moraux, *Listes* 386, αντιμετωπίζοντας την άποψη του Cherniss ότι η θεωρία των ιδεών-αριθμών, που ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ως πλατωνική, δεν αντιπροσωπεύει την τελική μορφή («άγραφή») της σκέψης του Πλάτωνα, αλλά είναι κατασκευή του ίδιου του Σταγίριτη, που ερμηνεύει με τρόπο πολύ αυθαίρετο την φιλοσοφία μόνο των διαλόγων, παρατηρεί ότι έχει εξωθηθεί ως το παράδοξο η θέση ότι ο πιο μεγαλοφυής μαθητής του Πλάτωνα δεν κατάλαβε τίποτε από την σκέψη του δασκάλου του, για την οποία ήταν επιπλέον πολύ άσχημα πληροφορημένος, και καταλήγει στο ότι διστάζει κανείς ν' αποδεχτεί τις ιδέες του συγγραφέα, παρά την λαμπρή πολυμαθεία με την οποία παρουσιάζονται.

ρήτορα και των πιστών του, και την εκστρατεία που αναλάβανε εναντίον του νέου αντίζηλού τους¹⁴, και που είχε συνέπεια να γράψει ο μαθητής του Ισοκράτη¹⁵, Κηφισόδωρος, ένα έργο σε τέσσερα βιβλία, στο οποίο υπεράσπιζε τον δάσκαλό του από τις επιθέσεις του Αριστοτέλη¹⁶, και καταμαρτυρούσε στον τελευταίο ότι δεν έκανε τίποτε σπουδαίο, παρά μόνο μια συλλογή παροιμιών¹⁷. Φαίνεται ότι και ο ίδιος ο Ισοκράτης δεν έμεινε σιωπηλός σ' αυτές τις επικρίσεις¹⁸.

Η τέτοια στάση του Αριστοτέλη του προσπόρισε πολλούς εχθρούς¹⁹, αν και πολλές φορές οι αντίπαλοί του τον έβλεπαν μόνο ως υποκατάστατο του Πλάτωνα²⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Επικούρειοι στις επιθέσεις τους ενώνανε την Ακαδημία και το Λύκειο σαν να ήταν όμοιες οι διδασκαλίες των δυο σχολών²¹.

γ) Επικρίσεις και σημασία τους

Ιδιαίτερα αυστηρή κριτική —κάποτε και με δριμύτατες εκφράσεις²², από τις οποίες μπορούμε να σταχυολογήσουμε μερικές— έχει ασκηθεί από τον Αριστοτέλη για τους προδρόμους του στον φυσικό και φιλοσο-

14. Moraux, ό.π. 336.

15. Γι' αυτή την επίθεση του Αριστοτέλη θεωρείται ότι έχουμε υπαινιγμούς και εις Ισοκρ., Π. αντιδ. (XV) 84, βλ. Moraux, ό.π. 34³⁸.

16. Jaeger, Aristotle 55 κε., Allan, 1 κε., Moraux, Listes 31 κε., 34³⁸.

17. Αθην., Π 60 d-e βλ. και Moraux, ό.π. 128, 334 κε.

18. Βλ. Moraux, ό.π. 324 κε., ότι ανακάλυψαν ανάμεσα στον Προτρεπτικόν (που ανήκει στην περίοδο της Ακαδημίας και δεν είναι μεταγενέστερος από τον Εύδημον, λίγο μετά το 354) και τον Περί αντιδόσεως (που ανήκει στο 353) διαξιφισμούς, που σημαίνουν και ότι τα δυο έργα είναι σχεδόν σύγχρονα.

19. Βλ. Dürring, ό.π. 462 κε., Λυπουρλή, Βίος 19 κε.

20. Έτσι Jaeger, ό.π. 371.

21. Ο Moraux, ό.π. 3, θεωρεί ότι τέτοια σύγχυση δεν θα ήταν δυνατή αν ήξεραν τα εσωτερικά συγγράμματα, όπου ο Αριστοτέλης είχε εκθέσει την αντιπлатωνική τοποθέτησή του, και επισημαίνει, 79 και 79¹⁷⁰, ότι ο Επίκουρος αποκαλεί «Περίπτατο» την σχολή του Πλάτωνα, και ότι στην εποχή του Σενέκα οι δυο σχολές ακολουθούσαν παράλληλους δρόμους: βλ. και 241¹³¹.

22. Η κριτική ήταν προϋπόθεση για την εκκαθάριση του εδάφους πριν από την οικοδόμηση της δικής του φιλοσοφίας: να συνδυάσουμε την αυστηρότητα στις κρίσεις με την ειρωνική του διάθεση (μωκία), για την οποία βλ. Dürring, ό.π. 401, Λυπουρλή, Δηγήσεις 12 κε.;

φικό τομέα²³: τους Προσωκρατικούς ως σύνολο²⁴ (και ειδικά τους Πυθαγόρειους²⁵), τον Αναξαγόρα²⁶, τον Ξενοφάνη και τον Μέλισσο²⁷ και τον Παρμενίδη²⁸, καθώς και τον Ζήνωνα²⁹, τον Ηράκλειτο³⁰, τον Εμπεδοκλή³¹, τους Λεύκιππο και Δημόκριτο³², τον Πρωταγόρα³³, ακόμα και τον Σωκράτη³⁴.

Οι επικρίσεις αυτές δεν σημαίνουν καθόλου ότι δεν τρέφει εκτίμηση προς αυτούς που κρίνει τόσο αυστηρά: πρώτα-πρώτα γιατί με την ίδια

23. Λυπουρλή, Βίος 19.

24. ΜτΦ Α 10, 993α15: *ψελλιζομένη ἔοικεν ἡ πρώτη φιλοσοφία, ἃ τε νέα τε καί κατ' ἀρχάς οὐσα.*

25. ΜτΦ Α 5, 987α22: *ὠρίζοντό τε γάρ ἐπιπολαίως.*

26. ΜτΦ Α 8, 989α30: *'Αναξαγόραν δ' εἰ τις ὑπολάβοι δύο λέγειν στοιχεῖα, μάλιστ' ἂν ὑπολάβοι κατά λόγον, ὃν ἐκεῖνος αὐτός μὲν οὐ διήρθρωσεν, ἠκολούθησε μὲντ' ἂν ἐξ ἀνάγκης τοῖς ἐπάγουσιν αὐτόν, Π. γεν. Α Ι, 314α13: 'Αναξαγόρας γε τὴν οἰκείαν φωνὴν ἠγγόησε.*

27. ΜτΦ Α 5, 986β26: *οἱ μὲν δύο καὶ πάνταν ὡς ὄντες μικρὸν ἀγροικότεροι, Ξενοφάνης καὶ Μέλισσος.*

28. Π. συρ. Γ 1, 298β17: *οἱ περὶ Μέλισσόν τε καὶ Παρμενίδην, οὓς εἰ καὶ τᾶλλα λέγουσι καλῶς, ἀλλ' οὐ φυσικῶς γε δεῖ νομίσαι λέγειν, Φυσ. Α 2, 185α8: οἱ λόγοι, καὶ ὁ Μελίσσου καὶ Παρμενίδου· καὶ γάρ ψευδῆ λαμβάνουσι καὶ ἀσυλλόγιστοί εἰσιν.*

29. Φυσ. Ζ 2, 233α21: *διό καὶ ὁ Ζήνωνος λόγος ψεῦδος λαμβάνει, 9, 239β5: Ζήνων δέ παραλογίζεται.*

30. ΜτΦ Κ 5, 1062α34: *νῦν δ' οὐ συνιεῖς ἑαυτοῦ τί ποτε λέγει, τοιαύτην ἔλαβε δόξαν, πρβ. Γ 3, 1005β25: οὐκ ἔστι γάρ ἀναγκαῖον, ἃ τις λέγει, ταῦτα καὶ ὑπολαμβάνειν.*

31. ΜτΦ Α 4, 985α5: *εἰ γάρ τις ἀκολουθῶν καὶ λαμβάνει πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ μὴ πρὸς ἃ ψελλίζεται λέγων 'Εμπεδοκλῆς.*

32. Π. γεν. Α 2, 315β32: *ἀλλὰ καὶ ταῦτα πολλὴν ἔχει ἀλογίαν, 316α5: αἴτιον δέ τοῦ ἐπ' ἔλαττον δύνασθαι τὰ ὁμολογούμενα συνορᾶν ἢ ἀπειρία, 9: οἱ δ' ἐκ πολλῶν λόγων ἀθεώρητοι τῶν ὑπαρχόντων ὄντες, πρὸς ὀλίγα βλέψαντες ἀποφαίνονται ὅτιον.*

33. ΜτΦ Γ 5, 1009α18: *ἄσοι μὲν γάρ ἐκ τοῦ ἀπορῆσαι ὑπέλαβον οὕτως, τούτων εὐλατος ἡ ἀγνοία (...), ἄσοι δέ λόγου χάριν λέγουσι, τούτων ὁ ἔλεγχος ἴσας τοῦ ἐν τῇ φωνῇ λόγου καὶ τοῦ ἐν τοῖς ὀνόμασιν, Κ 6, 1062β33: τό γε μὴν ὁμοίως προσέχειν ταῖς δόξαις καὶ ταῖς φαντασίαις τῶν πρὸς αὐτοὺς διαμφοισθη- τοῦντων εὐηθεῖς· μπορεῖ να σημειωθεῖ ακόμα ὅτι ὅλη σχεδόν ἡ επιχειρηματολογία εἰς ΜτΦ Γ 5 καὶ Κ 6 ἀντικρούει εἰδικά τὴν ἀπόλυτα σχετικιστική (καὶ κατὰ βάθος ἀγνωστικιστική) θεωρία τοῦ Πρωταγόρα.*

34. Πολιτ. Β 5, 1263β29: *αἴτιον δέ τῷ Σωκράτει τῆς παρακρούσεως χρῆ νομίζειν τὴν ὑπόθεσιν οὐκ οὐσαν ὀρθήν.*

αυστηρότητα κρίνει και τον εαυτό του³⁵, και έπειτα γιατί είναι χαρακτηριστικά αντιδιασταλτική η περιφρόνηση με την οποία παραμερίζει τον Ίπωνα³⁶ ή τον Αντισθένη και τους οπαδούς του³⁷. Οι επικρίσεις, αντίθετα, εκδηλώνουν εκτίμηση για τις προσπάθειες των προγενέστερων³⁸. ασχολείται με την αντίκρουση των θέσεών τους ακριβώς γιατί τις υπολογίζει σοβαρά³⁹.

35. Ο Jaeger, ό.π. 265², θεωρεί ότι πολλά χωρία στα *Ηθικά* και τα *Μεταφυσικά* πρέπει να εκτιμηθούν ως αυτοπολεμική, με την οποία ο φιλόσοφος ξεπερνά τις παλιότερες αντιλήψεις του.

36. ΜτΦ Α 3, 984α3: *Ίπωνα γάρ οὐκ ἄν τις ἀξιώσειε θείναι μετά τούτων διά τήν εὐτέλειαν αὐτοῦ τῆς διανοίας.*

37. ΜτΦ Δ 28, 1024β32: *διό Ἄντισθένης ᾤετο εὐήθως, Η 3, 1043β24: οἱ Ἄντισθένειοι καί οἱ οὕτως ἀταίδευτοι.*

38. Είναι αποκαλυπτική η -έστω και χωρίς επώνυμη αναφορά- δήλωση εις 993β18: *παρά μὲν γάρ ἐνίων παρειλήφασιν τινας δόξας.*

39. Ο Allan, 161, βρίσκει ότι το αρνητικό και πολεμικό μέρος του έργου του Αριστοτέλη δεν έχει κανένα ενδιαφέρον για τον σύγχρονο αναγνώστη· όμως, εκτός από το ότι είναι πολύτιμο για την ιστορία της φιλοσοφίας και των επιστημών, είναι αποκαλυπτικό για τις θεωρίες των προδρόμων του και διδακτικότερο για την σωστή μέθοδο σ' όλους τους τομείς.

§10. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ

α) Η κριτική των θεωριών του Πλάτωνα

Ο κριτικός τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης προσέγγιζε τις εργασίες των προδρόμων του δεν ήταν δυνατό να μην εκταθεί και στις θέσεις του Πλάτωνα¹, για τις οποίες μάλιστα εκφράζεται κάποτε με απρόσμενη δριμύτητα²: αλλά η προσήλωση στην

1. Η έκταση της κριτικής διαπιστώνεται από το ότι ο *Index Aristotelicus* του Bonitz αναλίσκει τέσσερις στήλες του (598a9-9β38) στο λήμμα «Πλάτων»: ο Allan, 5, θεωρεί πιθανή την υπόθεση ότι η κριτική είχε αρχίσει στην Ακαδημία, βλ. και Λυπουρλή, *Βίος* 19.

2. Αναλ. ύστ. Α 22, 83a32: *τά γάρ εἶδη χαιρέτω τερετίσματα τε γάρ ἐστι* (σ' αυτό βλ. και Ιωάν. Φιλοπ. (Vitelli) 242.14-15), ΜτΦ Α 9, 991a21 (=M 5, 1079β26): *ταῦτα κενολογεῖν ἐστὶ καὶ μεταφορὰς λέγειν ποιητικὰς* για την διπλή παρουσία της ίδιας φράσης βλ. Jaeger, *Aristotle* 214, του οποίου όμως η αντίληψη, 127 κε., ότι η σχέση της κριτικής της θεωρίας των ιδεών στον διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* και στα *Μεταφυσικά* είναι κριτήριο για τον χρόνο σύνθεσης του πρώτου, κλονίζεται ως επιχείρημα αν σκεφτούμε ότι ο Πλάτων είχε αντιδράσει στην κριτική, βλ. παρακ. §11. Το ίδιο θέμα είχε αντιμετωπίσει και παλιότερα ο Jaeger, *Entstehung* 28 κε., και είχε καταλήξει στην χρονική προτεραιότητα του Α9 από το Μ 4-5 από την χρήση πρώτου και τρίτου αντίστοιχα προσώπου, με την παρατήρηση, 33, ότι αποκλείεται ο μαθητής του Πλάτωνα πρώτα να αρνήθηκε τον σύνδεσμο στον οποίο ανήκε και αργότερα, όταν μεγάλωσε το μέγεθος και η σημασία της δικής του σχολής, να ξαναχαρακτήρισε τον εαυτό του Ακαδημαϊκό: το επιχείρημα όμως δεν είναι αποφασιστικό, γιατί μπορεί ο πικραμένος Αριστοτέλης να μίλησε αρχικά για την Ακαδημία ως κάτι ξένο (μετά τον θάνατο του Πλάτωνα!) και πολύ αργότερα, όταν όλα αυτά είχαν ξεχαστεί και καταλάβαινε πόσο πιο κοντά ήταν αυτός στον Πλάτωνα (του οποίου άλλωστε πίστευε ότι είναι ο πραγματικός διάδοχος), ξαναγύρισε στο πρώτο πρόσωπο, υπονοώντας έτσι τον εαυτό του περίπου ως ταυτόσημον με τον Πλάτωνα. Άλλωστε αν κάτι γράφηκε ενόσω ζούσε ο Πλάτων πώς θα χρησιμοποιούσε και για τους δυο τους πρώτο πρόσωπο;

αλήθεια³ δεν σημαίνει κατά κανέναν τρόπο έλλειψη σεβασμού προς τον δάσκαλο⁴, στον οποίο άλλωστε αναγνωρίζει τα πρωτότυπα ευρήματά του⁵. Η κοσμοθεωρητική όμως διάσταση Πλάτωνα και Αριστοτέλη, που σημαίνει βέβαια πνευματική απομάκρυνση⁶, είναι αφορμή για πολλές —και διαφορετικές μεταξύ τους— σκέψεις για τις σχέσεις τους, και ιδιαίτερα για την επίδραση του δασκάλου στον μαθητή και το πρόβλημα έχει σημαντικές επιπτώσεις στην έρευνα για το *α έλασσον*, ώστε δεν μπορεί ν' αγνοηθεί.

β) Η «πλατωνική περίοδος» του Αριστοτέλη

Σε παλιότερη εποχή οι ερευνητές πίστευαν ότι στα έργα του Αριστοτέλη δεν έχουμε «πλατωνική» περίοδο⁷, ενώ τώρα έχουμε φτάσει και στην αντίθετη υπερβολή ότι ο πλατωνισμός αποτελεί μόνιμα τον ορίζοντα των σκέψεων του Σταγίριτη σε κάθε περίοδο της ζωής του⁸. η τελευταία αυτή αντίληψη αρχίζει κατά κά-

3. Ηθ. Νικομ. Α 4, 1096α16: *ἀμφοῖν γάρ ὄντιν φίλιν ὄσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν*: βλ. και Jaeger, *Aristotle* 35¹.

4. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Αριστοτέλη εις Vit. Marc. 26: *ἀνδρὸς ὄν οὐδ' αἰνεῖν τοῖσι κακοῖσι θέμις*, βλ. και Vit. Lat. 30.

5. Βλ. π.χ. ΜτΦ Α 6, 987β25: (...) *ποιῆσαι, τό δ' ἀπειρον ἐκ μεγάλου και μικροῦ, τοῦτ' ἴδιον* [ενν.: Πλάτωνος], Φυσ. Δ. 2, 209β16: *λέγουσι μὲν γάρ πάντες εἶναι τι τὸν τόπον, τί δ' ἐστίν, οὗτος* [ενν.: Πλάτων] *μόνος ἐπεχειρήσεν εἰπεῖν*.

6. Ο Jaeger, ό.π. 325, θεωρεῖ ότι ο Αριστοτέλης άρχισε την φιλοσοφική του εξέλιξη ακολουθώντας τον Πλάτωνα, έπειτα προχώρησε στην κριτική του, και στην τρίτη περίοδό του δείχνεται κάτι ολοκληρωτικά νέο και πρωτότυπο, και διακρίνει, 231, ειδικά στην εξέλιξη της ηθικής διδασκαλίας του τρία διακεκριμένα στάδια: ύστερη πλατωνική περίοδο (*Προτρεπτικός*), μεταρρυθμισμένο πλατωνισμό (*Ηθικά Ευδήμεια*), τελικόν αριστοτελισμό (*Ηθικά Νικομάχεια*).

7. Βλ. εις Jaeger, ό.π. 60 και 79², την θέση αυτή των Bemays και Bywater, και την αντίθετη σκέψη του Diels.

8. Έτσι Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία ΧCIV*: θα πρέπει όμως να σκεφτόμαστε όχι ορίζοντες (που είναι πάντοτε διαφορετικοί), αλλά μόνιμη αφετηρία.

ποιον τρόπο από τις αρχαίες βιογραφίες του⁹, γραμμένες βέβαια χωρίς πολλήν κατανόηση των θεωριών του¹⁰.

Και οι δυο ακραίες αντιλήψεις δεν μπορούν να ιδούν σωστά το θέμα σ' όλες τις πλευρές του· προπαντός δεν μπορούν να διαστείλουν —όπως θα έπρεπε— την διαφορά των κοσμοθεωριών δυο πάρα πολύ μεγάλων φιλοσόφων από τις προσωπικές σχέσεις δυο ανθρώπων, που ό,τι κι αν τους χώρισε στον πνευματικό τομέα, δεν ήταν δυνατό να σβήσει την σχεδόν εικοσάχρονη συμβίωσή τους, που όχι μόνο έδωσε στον καθένα πολλές ευκαιρίες ν' αποτιμήσει σωστά τον άλλον¹¹, αλλά ήταν φυσικό να οδηγήσει σε αλληλεπιδράσεις, έστω κι αν η κύρια κατεύθυνσή τους ήταν από τον δάσκαλο στον μαθητή¹².

γ) Η αρχική επίδραση και η διαφοροποίηση

Αν παραμερίσουμε το πρόβλημα κατά πόσο ο Αριστοτέλης —ο μεγαλύτερος από τους άμεσους μαθητές του Πλάτωνα¹³— κατανόησε τον δάσκαλό του¹⁴, δεν μπορούμε ν' αμφισβητήσουμε καθόλου το ότι άρχισε την πνευματική του δραστηριότητα ως πλατωνικός¹⁵, χρησιμοποιώντας μάλιστα και την ορολογία του δα-

9. Vit. Marc. 28: ήδη δέ και έν οίς άντιλέγει Πλάτωνι πλατωνίζειν αὐτῶν φήσομεν, 29: Ἴσως δ' οὐδέ πρὸς τὰ δοκοῦντα Πλάτωνι μάχεται, ἀλλὰ πρὸς τοὺς κακῶς αὐτὰ ἐκλαμβάνοντας, βλ. Vit. Vulg. 7-8, Vit. Lat. 26-27.

10. Η έκθεση των θεωριών του εις Διογ. Λαέρτ., V 28-34, είναι —όπως σωστά παρατηρεῖ ο Düring, *Tradition* 69 κε., 75 κε.— φτωχική και με στωική βάση, καμωμένη από κάποιον που δεν είχε και πολλές σχέσεις με τις μεταφυσικές θεωρήσεις, βλ. και Moraux, *Listes* 5· βλ. για τον Διογένη Λαέρτιο και E. Schwartz, *Diogenes Laertius*, εις Pauly-Wissowa, RE V/1, (1903).

11. Βλ. και Moraux, *Στοχαστής* 31.

12. Βλ. Lloyd, 4, ότι η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στις θεωρίες του δασκάλου του δημιουργεί πολλά προβλήματα, αλλά είναι βέβαιο ότι ο Πλάτων είχε πολύ μεγαλύτερη απ' οποιονδήποτε άλλον μορφοποιητική επίδραση στην σκέψη του Σταγίριτη.

13. Έτσι Asmous, 9· αλλά γιατί μόνο από τους άμεσους;

14. Έτσι Jaeger, ό.π. 155 κε., με την πρόσθετη απορία αν κανείς μεγάλος στοχαστής κατανόησε ποτέ σωστά και τον εαυτό του, και την υπερβολή, 118, ότι διάβαζε τα έργα του Πλάτωνα ως ποίηση.

15. Ο Jaeger, ό.π. 84¹, βρίσκει ότι στον *Προτρεπτικόν* αποδέχεται την αντίληψη του Πλάτωνα ότι *ὄν* και *ἀξία* στην απόλυτη σημασία τους συμπίπτουν με την έννοια του Θεού· ο Moraux, *Listes* 28, μιλά για πλατωνίζοντα έργα του νέου Αριστοτέλη.

σκάλου του¹⁶. αλλά η επιβλητική προσωπικότητα του Πλάτωνα, η μεγάλη διαφορά ηλικίας προς τον έφηβο Αριστοτέλη¹⁷, η μακρόχρονη μαθητεία¹⁸, εξηγούν φυσιολογικά την αρχικά σχεδόν ολοκληρωτική επίδραση του δασκάλου¹⁹.

Δεν μπορεί όμως επίσης ν' αμφισβητηθεί ότι η σκέψη του Σταγυρίτη είχε μια βαθμιαία εξέλιξη, αν και στην περίπτωση του είναι δύσκολο να την αναπλάσουμε με την υφή των σχετικών δεδομένων²⁰. Έτσι, καθώς ο μαθητής ωριμάζε σιγά-σιγά²¹ (και η πνευματική ωρίμανση του κάθε ανθρώπου δεν επέρχεται ποτέ —εκτός ίσως από κάποιες αποκαλυπτικές, θρησκευτικές σχεδόν πάντοτε, μεταστροφές— επαναστατικά, αλλά μόνον εξελικτικά)²², ήταν φυσικό να παρατηρηθούν διαφωνίες σε κάποιες θέσεις²³. μόνο που και ο ίδιος ο Αριστοτέλης συνειδητοποίησε σιγά-σιγά αυτή την απομάκρυνση από τον δάσκαλό του: στην Άσσο σκεφτόταν ακόμα ότι η απόστασή του από τον Πλάτωνα δεν ήταν τόσο μεγάλη, ώστε μπορούσε να συσχετίσει οτιδήποτε με την ακαδημαϊκή του περίοδο· αργότερα ανακάλυψε περισσό-

16. Βλ. Jaeger, ό.π. 84², ότι στον *Προτρεπτικόν* δεν διαθέτει ακόμα ειδικόν όρο για την *Πρώτη φιλοσοφία*.

17. Βλ. και Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 4.

18. Ο Jaeger, ό.π. 11 κε., παρατηρεί ότι αυτή η εικοσάχρονη μαθητεία είναι φαινόμενο μοναδικό στην ιστορία των μεγάλων του πνεύματος, αλλά αυτή ακριβώς στήριξε την —διαφορετική και αυτόνομη— εξέλιξη του Αριστοτέλη.

19. Ο Jaeger, ό.π. 174 κε., θεωρεί ότι μόνο στην τελευταία περίοδό του ο Αριστοτέλης έγινε τελείως ελεύθερος και ανεξάρτητος, και ότι για τον Πλάτωνα στάθηκε εξίσου δύσκολο να διαχωρίσει την ταυτότητά του από τον Σωκράτη.

20. Lloyd, IX.

21. Βλ. Jaeger, ό.π. 280, ότι ακόμα αμέσως μετά την απελευθέρωσή του από τον Πλάτωνα, το θεολογικό στοιχείο στον Αριστοτέλη υπερέχει και διαποτίζει ακόμα και την Ηθική και την Πολιτική του· μόνο αργότερα έπαψε να παρεισάγει μεταφυσικά στοιχεία.

22. Εις Πλουτάρχ., Π. ηθ. αρετ. 7, 477 κε., αναφέρεται ο Αριστοτέλης ως έξοχο παράδειγμα του ότι ο πραγματικός φιλόσοφος αλλάζει τις αντιλήψεις του χωρίς να λυπάται γι' αυτό· βλ. και Jaeger, ό.π. 36.

23. Βλ. π.χ. την κριτική εις Ηθ. Μεγ. Α1, 1182α24-29. Ο Moraux, *Exposé* κε., θεωρεί ότι τον καιρό που ο Αριστοτέλης ήταν ακόμα πλατωνικός είχε πολύ διαφορετικές αντιλήψεις, και ότι έγινε πραγματική επανάσταση στην σκέψη του όταν σύνθετε την Ηθική του, πράγμα στο οποίο διαφωνεί —σωστά— ο Düring, ό.π. 69.

τερο σοβαρές συνέπειες των νέων ιδεών του κι αυτό τον οδηγούσε ολοένα περισσότερο μακριά από τις παλιές, με συνέπεια ν' αποστρέφει τα μάτια του από τα παλιά πλατωνικά συγγράμματά του²⁴. Αν μπορούν να υπάρξουν αμφιβολίες για το ότι οι διαφωνίες αφορούσαν την γνωστική μέθεξι²⁵ και την ανάμνηση²⁶, είναι αντίθετα βέβαιο ότι ο Σταγίριτης είχε απορίψει —και μάλιστα από λογική, οντολογική και μεταφυσική άποψη²⁷— την θεωρία των ιδεών²⁸, καθώς επίσης και ότι δεν δεχόταν την κατά το πλατωνικό πρότυπο αθανασία της ψυχής.

Πρέπει όμως οπωσδήποτε να σημειωθεί ιδιαίτερα ότι η διαφοροποίηση του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα συνίσταται όχι στην άρνηση, αλλά στην επίθεση της δικής του σφραγίδας σ' ό,τι πλατωνικό εγγίζει²⁹. Φαίνεται ότι στις αρχές της ανεξαρτησίας του από τον Πλάτωνα οι πρώτες προσπάθειές του για μια κριτική φιλοσοφία είναι πολύ διαποτισμένες ακόμα από τις σκέψεις της δογματικής περιόδου του³⁰. Και η συνεχής πολεμική του εναντίον λεπτομερειών της φυσικής φιλοσοφίας του Πλάτωνα δεν

24. Έτσι Jaeger, ό.π. 258.

25. Jaeger, ό.π. 17². βλ. και Lesky, 768, για την διαμάχη γύρω από τον Προτρεπτικόν.

26. Προβ. Αναλ. ύστ. Α Ι, 71α1: *πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως*. το πρόβλημα εξετάζεται σ' αυτό το χωρίο από τον Αριστοτέλη μόνο από λογική σκοπιά και μ' έναν απλό υπαινιγμό για την άρνηση της πλατωνικής θέσης, 29: *εἰ δέ μή, τό ἐν τῷ Μένωνι ἀπόρημα συμβήσεται*.

27. Jaeger, ό.π. 256.

28. Βλ. περισσότερα παρακ. § 22. Δεν μπορεί βέβαια να συμφωνήσει κανείς με τις απόψεις του Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου, *Το πρόβλημα των Μεταφυσικών*, εις «Φίλος.» 1 (1971) 7-28, 25 ότι «η δεύτερη ουσία του Αριστοτέλη δεν είναι τίποτε άλλο παρά η μετασηματισμένη πλατωνική ιδέα», και του Μαλεβίτη, *Μύθος* 76, ότι «στον Πλάτωνα ο κόσμος τελεί εντός της ιδέας (αρχής) ενώ στον Αριστοτέλη η ιδέα (αρχή) τελεί εντός του κόσμου».

29. Έτσι Jaeger, ό.π. 156, 238 κε., βλ. και 118, ότι όταν ο Αριστοτέλης συμπλήρωσε την καταστροφική για την πλατωνική ιδέα κριτική του, η ακριβόλογη (λογική) γνώση και το θρησκευτικό συναίσθημα ακολούθησαν μέσα του διαφορετικούς δρόμους· η θέση αυτή φαίνεται ν' αποτελεί προήχηση της θεωρίας της «διπλής αλήθειας» του άγιου Θωμά Ακινάτη, για την οποία βλ. Κ.Ι. Λογοθέτου, *Η φιλοσοφία των Πατέρων και του Μέσου αιώνας*, I-II (Αθήναι 1930/4, Κολλάρος), II 681, F.C. Copleston, *A History of Medieval Philosophy* (London 1975 [=1972], Methuen), 181 κε.

30. Jaeger, ό.π. 258.

πρέπει να μας τυφλώνει ώστε να μην βλέπουμε το γεγονός ότι αυτές οι επικρίσεις ξεπηδούν ακριβώς από την μεγαλύτερη προσέγγισή του προς τον Πλάτωνα εδώ: αρκεί να τοποθετήσουμε πλάι-πλάι τα *Φυσικά* του και τον *Τίμαιο* του δασκάλου του και να τα αντιθέσουμε και τα δυο με την μηχανική αντίληψη του κόσμου, την οποία κατασκευάζει ο Δημόκριτος, ή την καθαρά μαθηματική θεωρία των ουρανών που είχε υποθέσει ο Εύδοξος, για να ιδούμε ότι βρίσκεται εντελώς στο έδαφος που είχε προετοιμάσει ο Πλάτων, και να δεχτούμε ότι τα έργα του Σταγίριτη για την φυσική και την κοσμολογία είναι ουσιαστικά συζητήσεις —ή απόηχοι συζητήσεων;— που έγιναν μέσα στην Ακαδημία³¹.

δ) Διαφορετική καταγωγή και ιδιοσυγκρασία

Η διαφορά του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα είναι από κάποια άποψη και φυσιολογική συνέπεια της διαφορετικής καταγωγής τους³²: ο δάσκαλος ήταν γνήσιος Αθηναίος, και για σαράντα ολόκληρα χρόνια αρχηγός σχολής, που και μετά τον θάνατό του έμεινε για εννιά ολόκληρους αιώνες ζωντανή³³ και συμπαγής, καθώς την συγκρατούσε το μεγάλο όνομα (με τις βαθιές αττικές ρίζες) του ιδρυτή της και η επιμέλεια των διαδόχων για την έκδοση και διατήρηση των έργων του· ο μαθητής ήταν Μακεδόνας, ξένος στην Αθήνα, από την οποία μάλιστα αναγκάστηκε να φύγει δυο φορές (την πρώτη όταν πέθανε ο Πλάτων, την δεύτερη —μετά είκοσι πέντε ολόκληρα χρόνια— όταν πέθανε ο Αλέξανδρος) γιατί στην πραγματικότητα έμεινε πάντοτε ανεπιθύμητος ξένος για τους πολιτικά καθυστερημένους νοσταλγούς του αθηναϊκού πέμπτου αιώνα.

Η διαφορά τους³⁴ επιτεινόταν και από την διαφορετική πνευματική ιδιοσυγκρασία τους, που αποκαλύπτεται στην διαφορετική δομή των κοσμοθεωριών τους: το πλατωνικό σύστημα ήταν δογματικό και οι οπαδοί του αποτελούσαν έναν θίασο, αν

31. Jaeger, ό.π. 308· η σχηματοποίηση όμως είναι κάπως απλή.

32. Düring, ό.π. 259 κε.

33. Lesky, 709.

34. Βλ. και Aspous, 9.

όχι απόλυτα θρησκευτικό, οπωσδήποτε με μεσιανικές καταβολές· το αριστοτελικό δεν ήταν καν σύστημα, αλλά οδηγίες για συνεχή κριτική διερεύνηση, και οι οπαδοί του έμειναν ουσιαστικά ασύνδετοι μεταξύ τους θηρευτές της αλήθειας, πράγμα που άλλωστε οδήγησε αργότερα στην διαφοροποίησή τους στην κατεύθυνση της έρευνας.

Όπως το διατύπωσε επιγραμματικά ο Albin Lesky³⁵: ο Πλάτων έμεινε πάντοτε ένας Αττικός· ο Αριστοτέλης μας οδηγεί στους παλιούς Ίωνες φιλοσόφους³⁶. Θα μπορούσε ίσως να προσθέσει: σε συνδυασμό με την προσγειωμένη βαρύτητα των Μακεδόνων.

ε) Αλληλοεκτίμηση και διαφορετική κοσμοθεωρία

Αν ο Αριστοτέλης ήθελε ν' ακολουθήσει απόλυτα την δική του *εντελέχεια*, ήταν υποχρεωμένος ν' αποσπαστεί ολοκληρωτικά από τον Πλάτωνα· αλλά αυτό ήταν αδύνατο εντελώς χωρίς την παράλληλη ολοκληρωτική καταστροφή των πνευματικών θεμελίων πάνω στα οποία στέκονταν ο ίδιος³⁷. Έτσι ουσιαστικά έμεινε πάντοτε δίπλα του, παρόλο που φαίνεται ότι οι δρόμοι τους είχαν διαχωριστεί οριστικά.

Όταν ωριμάζει κανείς ξαναγυρίζει στις νεανικές του σκέψεις (που άλλωστε δεν τις εγκαταλείπει ποτέ)· μόνο που προσπαθεί να τις ερμηνεύσει διαφορετικά και να τις προσαρμόσει στις μεταγενέστερες αντιλήψεις του. Έτσι μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι καθώς βρισκόταν στον τελευταίο χειμώνα της ζωής του

35. Lesky, 758.

36. Πολλή συζήτηση γίνεται για την νοστροπία του Αριστοτέλη σε συνάρτηση με τον τόπο όπου γεννήθηκε· αν σκεφτούμε ενιαία την καταγωγή των γονέων του, την ανατροφή του στα Στάγिरα ως την εφηβεία του, την παιδεία του στην Ακαδημία, θα καταλάβουμε γιατί συνδύαζε την επιμονή του Μακεδόνα, την ερευνητικότητα των Ίωνων και την θεωρία των Αττικών. Ο Robin, *Pensée* 275, θεωρεί ότι είχε υποστεί κυρίως την επίδραση της μητέρας του, γιατί ο πατέρας του είχε πεθάνει νωρίς και η επίδρασή του ήταν εύθραυστη, και ο Λυπουρλής, *Βίος* 12 κε., 14, τονίζει κάπως υπερβολικά το ιωνικό στοιχείο.

37. Lesky, 760· βλ. και Jaeger, ό.π. 238 κε., ότι η κριτική του Αριστοτέλη για τον Πλάτωνα έπρεπε να υποταγεί στην προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας μορφής πλατωνισμού, που ενώ θα συμβιβαζόταν με τα δεδομένα της εμπειρίας, θα ήταν όσο το δυνατό συντηρητική.

ο Αριστοτέλης όχι μόνο ανακαλούσε στο προσκήνιο της μνήμης του τις νεανικές του σκέψεις, αλλά αναπολούσε και τον δάσκαλό του.

Μη έχοντας σε πολλήν υπόληψη τους επόμενους ηγέτες της Ακαδημίας ή τους αρχηγούς των άλλων φιλοσοφικών σχολών, σκεφτόταν ότι ο μόνος αντάξιός του στοχαστής³⁸, με τον οποίο θα μπορούσε να συζητήσει άλλη μια —την τελευταία πια— φορά τα τελικά —ή αρχικά— προβλήματα του πνευματικού ανθρώπου, είναι ο Πλάτων και η σκέψη αυτή δημιουργεί επίμονη και έντονη την ανάμνηση εκείνου που τον είχε αρχικά χειραγωγήσει στους ατέλειωτους και δυσδιάκριτους δαιδάλους της ανθρώπινης γνώσης, έστω κι αν ο δάσκαλος δεν είχε πείσει τελικά ν' ακολουθήσει την ίδια —την δική του— πορεία. Και τον διάλογο με τον δάσκαλό του τον χρειάζεται αυτή την ώρα περισσότερο από κάθε άλλη φορά, για να ξεκαθαρίσει και για τον εαυτό του το ερώτημα τίνος η στάση απέναντι στο πρόβλημα της ανθρώπινης γνώσης είναι πιο επιτυχημένη: η αισιόδοξη πίστη στο σύστημα των ιδεών³⁹, που αποτελεί το πολικό αστέρι για τον προσανατολισμό προς τον τελικό σκοπό, την αποκάλυψη της αλήθειας, ή η απαισιόδοξη αμφιβολία —που οπωσδήποτε οδηγεί κάποτε σε υπερβολικόν σκεπτικισμό— ότι η κατάκτηση της απόλυτης γνώσης, της φωτεινής αλήθειας, είναι ανέφικτη για τον άνθρωπο, επιφυλαγμένη ίσως μόνο για την ύστατη ώρα της ανθρωπότητας;

Σε έσχατη ανάλυση η διαφορά του Πλάτωνα με τον Αριστοτέλη συμπυκνώνεται στην αγεφύρωτη διάσταση ανάμεσα στην αισιοδοξία και την απαισιοδοξία, έστω και υψωμένες σε μεταφυσικό επίπεδο.

38. Ο Jaeger, ό.π. 380, νομίζει ότι μόνος Έλληνας στοχαστής με τον οποίο ο Καντ θα μπορούσε να συνομιλήσει ως ίσος προς ίσον είναι ο Αριστοτέλης.

39. Ο Jaeger, ό.π. 172, βρίσκει ότι οι αντιρρήσεις του Αριστοτέλη για την θεωρία των ιδεών αποβλέπανε στην αναδιοργάνωση του Πλατωνισμού με βάση τις δικές του επικρίσεις, και προσθέτει, 174 και 186 κε., ότι σ' ένα εσωτερικό μάθημα στην Άσσο (όπου προβάλλει την θεωρία των ιδεών ως πλατωνικός προς πλατωνικούς) προσπάθησε να πείσει τους συντρόφους του ότι η ουσία της πλατωνικής κληρονομιάς μπορεί να διατηρηθεί μόνο με την απόλυτη εγκατάλειψη του δυϊσμού και του «διαχωρισμού» των ιδεών. Φαίνεται ότι για όλους τους «ιδεολόγους» είναι αδύνατο ν' απαλλαγούν από τις πλατωνικές θεωρίες.

§11. Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ

α) Οι αντιρήσεις στην Ακαδημία

Ο Αριστοτέλης είχε εκδηλώσει την αντίθεσή του προς τις πλατωνικές θεωρίες από την εποχή κιόλας που ήταν στην Ακαδημία¹. σ' αυτή την —κυριολεκτικά αιρετική— διαγωγή υποστηρίζεται² ότι η πλατωνική απάντηση ήταν μόνο η εμμονή του δασκάλου στις θέσεις του³.

Η αντίληψη αυτή είναι λαθεμένη· ο Πλάτων δεν περιορίστηκε σ' αυτή την σχεδόν παθητική στάση. Σε κάποιο κείμενό του —που το περιεχόμενό του δεν έχει εκτιμηθεί σωστά ως τώρα— απαντά στον μαθητή του, εκδηλώνοντας την αποδοκιμασία του με αυστηρότητα και βαρύτητα λόγια, ανώνυμα βέβαια, αλλά με υπαινιγμούς διάφανα σαφείς⁴.

β) Η «Επιστολή ζ'» του Πλάτωνα

Η *Έβδομη επιστολή* του Πλάτωνα —για την γνησιότητα της οποίας έχουν εκφραστεί αντιρήσεις⁵— θεωρείται γεροντικό έργο του⁶. έχει γραφεί λωπόν σε εποχή που ο Αριστοτέλης δίδασκε πια στην Ακαδημία και είχε παρουσιάσει τις διαφωνίες του προς τον ιδρυτή της δάσκαλό του.

1. Jaeger, *Aristotle*, 33, 35 κε., 94 κε., 128 κε., 171 κε., βλ. Ιωάν. Φιλοπ., *Αναλ.* Ύστ. I, 22, 243.20-21: *ιστορείται δέ και ζώντος του Πλάτωνος καρτερώτατα περί τούτου του δόγματος [ένν.: τών ιδεών] ένσπηναι αύτῳ τόν Άριστοτέλη και Μογαυχ, Listes 327, ότι είναι βέβαιο πως ο Σταγιρίτης είχε πάρει σαφή θέση πριν από τον θάνατο του δασκάλου του.*

2. Jaeger, *ό.π.* 23, 433.

3. Ο Μογαυχ, *ό.π.* 91, 224, αποκρούει την άποψη του R. Philippson ότι ο διάλογος *Περί ιδεών* είναι γραμμένος πριν από τον πλατωνικό *Παρμενίδη*, ή ότι παράθησε τον Πλάτωνα να μεταβάλει την θεωρία του για τις ιδέες.

4. Βλ. Μογαυχ, *ό.π.* 334 ότι ο Πλάτων στους διαλόγους του (και ο Θουκυδίδης στην ιστορία του) αποφεύγει να παρουσιάζει ως ομιλητή, ή να επιτίθεται επώνυμα εναντίον του, ένα πρόσωπο που ζει ακόμα.

5. Για την σχετική διαμάχη βλ. Lesky, 706 κε.

6. Lesky, 719.

Η *Επιστολή* είναι απολογισμός για τα τρία σικελικά ταξίδια του Πλάτωνα και εκθέτει τις ελπίδες και τις απογοητεύσεις που συνδέθηκαν μ' αυτά⁷.

Το τρίτο ταξίδι (361/360) προκλήθηκε από τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Β', τα οποία όμως αποδείχτηκαν προπέτασμα καπνού⁸: έτσι η *Επιστολή* παρουσιάζεται — και φαίνεται με την πρώτη θεώρησή της — να είναι έλεγχος αυτών των πολυδιαφημισμένων αλλά ανύπαρκτων φιλοσοφικών ενδιαφερόντων⁹. Αφού όμως ο Διονύσιος ήταν αφιλοσόφητος (και δεν έχουμε καμιά πληροφορία από οπουδήποτε για τις φιλοσοφικές του ενασχολήσεις)¹⁰, είναι φανερό ότι οι δογματικές επικρίσεις δεν αναφέρονται στις σκέψεις του, αλλά αποτελούν απάντηση στις διαφωνίες κάποιου άλλου (ή κάποιων άλλων); και ο νους μας στρέφεται φυσιολογικά πρώτα-πρώτα στον Αριστοτέλη.

γ) Αντίδραση στην θεωρία των «αρχών» και των «αιτίων»

Το σοβαρότερο επιχείρημα παρέχει η απορία του Πλάτωνα αν ο Διονύσιος έγραψε κάτι για τα *άκρα* και τα *πρώτα* της φύσης¹¹, απορία που επεκτείνεται και σ' άλλους¹²: και αμέσως αντιδρά χρησιμοποιώντας βαρύτατες εκφράσεις για την διάστασή τους από την δική του διδασκαλία¹³. Όπως ξέρουμε όμως κιόλας στον *Πρωτρεπτικόν* του ο Αριστοτέλης μιλά για την υπεροχή των πρώτων ως αιτίων¹⁴: το γεγονός λοιπόν ότι η πλατωνική απορία συνάπτεται προς την αριστοτελική θέση δεν

7. Έτσι Lesky, 706· ο Π. Κανελλόπουλος, *Πλάτων και Δίων*, εις «Φιλοσοφία» 7 (1977) 111-161, 112, παρατηρεί ότι είναι η πρώτη φορά που ένας Έλληνας δεν εμπόδισε τον εαυτό του να κάμει τα πρώτα βήματα στην περιοχή εκείνη του λόγου που ονομάζουμε εκμυστήρευση ή εξομολόγηση.

8. Lesky, 707, 711.

9. Πλάτ., *Επιστ.* ζ' 340 b κε.

10. Ο Π. Κανελλόπουλος, 141 κε. και 159, θεωρεί, με κάποιαν -ή πολλή;- ποιητική ελευθερία, ότι ο Διονύσιος είχε πραγματικά συντάξει ένα φιλοσοφικό σύγγραμμα και ότι στο τέλος της ζωής του εξόριστος στην Κόρινθο έδινε μαθήματα φιλοσοφίας.

11. Πλάτ., *ό.π.* 344d: *εἴτ' οὖν Διονύσιος ἔγραψεν τι τῶν περὶ φύσεως ἄκρων καὶ πρώτων.*

12. Πλάτ., *αὐτ.*: *εἴτε τις ἐλάττων εἴτε μείζων.*

13. Πλάτ., *αὐτ.*: *ὡς οὐδέν ἀκηκῶς οὐδέ μεμαθηκῶς ἦν ὑγιές ὧν ἔγραψεν κατὰ τὸν ἐμὸν λόγον· ὁμοίως γάρ ἂν αὐτὰ ἐσέβeto ἐμοί, καὶ οὐκ ἂν αὐτὰ ἐτόλμησεν εἰς ἀναρμωσίαν καὶ ἀπρέπειαν ἐκβάλλειν.*

μπορεί ν' αφήσει πολλές αμφιβολίες για το ότι η επίκριση αφορά τον πνευματικό απόστατη μαθητή.

Μ' αυτό το δεδομένο, και αδιαφορώντας για την επανειλημμένη αναφορά του ονόματος του Διονυσίου, πρέπει να δεχτούμε ότι και όσα προηγούνται αμέσως πριν απ' αυτή την κριτική απευθύνονται ουσιαστικά στον Αριστοτέλη.

δ) Τα «άγραφα δόγματα» και οι οξύτατες επικρίσεις του Πλάτωνα

Πριν εκθέσει την γνωσιολογική του θεωρία¹⁵, ο Πλάτων αναφέρεται στο μέρος εκείνο της διδασκαλίας του που δεν το έγραψε ποτέ κι ούτε πρόκειται να το γράψει, γιατί θέλει να το αφήσει για την προφορική του διδασκαλία¹⁶. όπως έχει σημειώσει αλλού¹⁷, θεωρεί περιορισμένη την αξία της γραφής και το γραπτό έργο άχρηστο για την μετάδοση πραγματικά επιστημονικής γνώσης¹⁸, και τονίζει την κατωτερότητα του βουβού βιβλίου απέναντι στον προφορικό λόγο που ριζώνει στην ψυχή του μαθητή¹⁹.

Ένας μοναχικός υπαινιγμός²⁰, σ' όλο το έργο του Αριστοτέλη, γι' αυτό το θέμα²¹, έχει δημιουργήσει —όπως ήταν επόμενο— μεγάλο πρόβλημα²². Υποστηρίζεται βέβαια ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται κι άλλες φορές στο ίδιο θέμα²³, είναι αμφίβολο όμως αν εννοεί κάποια

14. Απ. 52· βλ. και παρακ. §13.

15. Πλάτ., ό.π. 342a κε. έχουμε βέβαια ευρύτατη ανάπτυξη της και στην *Πολιτεία*, βλ. Lesky, 736 κε., εδώ όμως η έκθεση είναι διαφορετική.

16. Πλάτ., ό.π. 341c: *οἴκουν ἐμόν γε περί αὐτῶν ἐστίν σύγγραμμα οὐδέ μήποτε γένηται*.

17. Πλάτ., Φαίδρ. 275c κε.· βλ. Lesky, 716.

18. Jaeger, ό.π. 317.

19. Στην εποχή μας ο H. Bondi, *Assumption and Myth in Physical Theory* (Cambridge 1967, C.U.P.), 111 κε., προχωρεί στην απορία μήπως μια (γραμμένη) επιστημονική μελέτη εξαπατά ως προς την απόδοση των σκέψεων του συγγραφέα.

20. Φυσ. Δ. 2, 209 β 14: *ἐν τοῖς λεγομένοις ἀγράφοις δόγμασιν*· βλ. και Lesky, 749.

21. Ο Moraux, *Listes* 40, θεωρεί δεύτερη αναφορά στο ίδιο θέμα την φράση Π. ψυχ. Α 2, 404β19: *ὁμοίως δέ και ἐν τοῖς Περί φιλοσοφίας λεγομένοις διαωρίσθη*, και βρίσκει, 40⁶⁶, βλ. και βιβλιογραφία εις 40⁶⁷, ως πιο φυσική λύση το ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται εδώ στα προφορικά μαθήματα του Πλάτωνα, των οποίων ο διάλογος *Περί του αγαθού* είναι καταγραφή ή περίληψη· γιατί όμως η παραπομπή να μην αφορά την ανάπτυξη του θέματος από τον ίδιο τον Σταγίριτη;

«μυστική» διδασκαλία του Πλάτωνα ή απλώς την προφορική ανάπτυξη και επέκταση των γνωστών θεωριών του· οπωσδήποτε το θέμα είναι έξω από τα όρια αυτής της μελέτης²⁴.

Ούτε η πλατωνική θεωρία ούτε το πρόβλημα της *Επιστολής* βρίσκονται μέσα στα πλαίσια αυτής της μελέτης, δεν μπορεί όμως να μην σημειωθεί ότι είναι αξιοπρόσεκτες εδώ οι οξύτερες πλατωνικές επικρίσεις για όσους έγραψαν αντίθετες απόψεις²⁵ και η ειδική αντίκρουση των λαθεμένων —για τον ιδρυτή της Ακαδημίας— σκέψεων τους²⁶. Και είναι αλήθεια βέβαια ότι και πάλι ο Πλάτων δείχνει να μιλάει για τον Διονύσιο, αν και ομολογεί ότι αγνοεί το περιεχόμενο των συγγραφών του²⁷, αμέσως όμως στρέφεται εναντίον άλλων²⁸, και

22. Γι' αυτό βλ. Lesky, 749 κε. Ο Κανελλόπουλος, 130, θεωρεί ότι ανάγεται σε κάτι που «δεν υπάρχει τρόπος να δεθεί στον λόγο, όπως οι άλλες γνώσεις», πράγμα που βέβαια δεν ταιριάζει με τα συμπραζόμενα· απορεί πάντως κανείς πώς ο Düring, *Tradition* 319 και 319¹, παραλληλίζει τα άγραφα δόγματα με τον αφορισμό του L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, μτφρ. Θ. Κιτσόπουλου, παρουσ. Ζ. Λορεντζάτου, εις B. Russell (Αθήνα 1978 [1921], Παπαζήση [: Φιλοσοφία - Πηγές αρ. 20]), 131: «7. Για όσα δεν μπορεί να μιλάει κανείς, γι' αυτά πρέπει να σιωπάει», αφού *άγραφα* και «*άρητα*» είναι εντελώς διαφορετικές έννοιες.

23. Ο Αλέξανδρος Αφροδισιέας σημειώνει ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα *άγραφα δόγματα* του Πλάτωνα που ταξινόμησε και εξέδωσε ο ίδιος. Αλλά το πραγματικό νόημα εις Π. γεν. Β 3, 330β15: *ώσαύτως δέ και οι τρία λέγοντες, καθάπερ Πλάτων εν ταῖς διαιρέσεσιν*, είναι αμφισβητούμενο, παρά την αναφορά των *Διαιρέσεων* και των Π. ζώνων μορ. Α2, 642β10-20, και ο Μοραυκ, ό.π. 84, παρατηρεί ότι το ομώνυμο έργο του Σταγίριτη που αναφέρεται στους καταλόγους (*Διαιρέσεις ιζ'*) δεν μπορεί να είναι η καταγραφή ενός πλατωνικού μαθήματος, γιατί θα έπρεπε να είχε ενταχθεί στα «πλατωνικά» έργα του, που αναγράφονται αμέσως μετά τους διαλόγους, και όχι στα διαλεκτικά, όπου βρίσκονται.

24. Βλ. την σχετική βιβλιογραφία.

25. Πλάτ., *Επιστ.* ζ' 341b: *τοσόνδε γε μήν περί πάντων έχω φράζειν τῶν γεγραφότων και γραφόντων, ὅσοι φασίν εἰδέναι περί ὧν ἐγὼ σπουδάξω, εἴτ' ἐμοῦ ἀκηκοότες εἴτ' ἄλλων εἴθ' ὡς εὐρόντες αὐτοί· τοῦτους οὐκ ἔστιν κατά γε τήν ἐμὴν δόξαν περί τοῦ πράγματος ἐπαῖνεν οὐδέν*, 341d: *καίτοι τοσόνδε γε οἶδα, ὅτι γραφέντα ἢ λεχθέντα ὑπ' ἐμοῦ βέλτιστ' ἂν λεχθείη· και μήν ὅτι γεγραμμένα κακῶς οὐχ ἦκιστ' ἂν ἐμέ λιποῖ*, 341e: *ἀλλ' οὔτε ἀνθρώπους ἡγοῦμαι τήν ἐπιχείρησιν περί αὐτῶν λεγομένην ἀγαθόν, εἰ μή τισιν ὀλίγοις ὀπόσοι δυνατοί ἀνευρεῖν αὐτοί διά σμικρᾶς ἐνδείξεως, τῶν τε δὴ ἄλλων τοῦς μὲν καταφρονήσεως οὐκ ὀρθῆς ἐμπλήσειεν ἂν οὐδαμῆ ἐμμελῶς, τοῦς δέ ὑψηλῆς και χαύνης ἐλπίδος, ὡς σέμν' ἄττα μεμαθηκότας*.

26. Πλάτ., ό.π. 342a: *ἔτι δέ μακρότερα περί αὐτῶν ἐν νῶ μοι γέγονεν εἰπεῖν· τάχα γάρ ἂν περί ὧν λέγω σαφέστερον ἂν εἶη λεχθέντων αὐτῶν. ἔστι*

μάλιστα όχι μόνο εναντίον όσων έχουν γράψει σχετικά, αλλά και εναντίον αυτών που θα γράψουν και στο μέλλον²⁹, ώστε μόνος του να δημιουργεί την βεβαιότητα ότι στόχος των επικρίσεών του δεν είναι πραγματικά ο Διονύσιος, αλλά άλλοι που τους κρύβει πίσω απ' αυτόν. Γιατί πώς θα ήταν δυνατό να επικρίνει τις θέσεις του Διονυσίου, αφού ομολογεί ότι δεν τις ξέρει;

ε) Η ανώνυμη διαμάχη

Λίγες αμφιβολίες μπορούν ν' απομείνουν για το ότι όλα αυτά αναφέρονται στον Αριστοτέλη (ίσως και σε κάποιους άλλους που ακολουθώντας τον είχαν αρχίσει μέσα στην Ακαδημία να διαφωνούν με την θεωρία των ιδεών ή να την παραλλάζουν): ο γέρο-δάσκαλος είναι πολύ θυμωμένος και πικραμένος που στα βαθιά γεράματά του βλέπει τον μεγαλοφυή μαθητή του —αυτό του το αναγνώριζε πάντοτε³⁰— να κλονίζει τα θεμέλια της κοσμοθεωρίας του. Κι όμως και μέσα στον θυμό του δεν αποκηρύσσει τον άσωτο πνευματικό γυιο του: αφήνει κάποια —γενική και κάπως αόριστη— διέξοδο μήπως ο νεότερος μπορέσει να ξαναβρεί τον δρόμο του γεροντότερου, ή διατυπώνει —ίσως— κάποια αμφιβολία αν η πορεία του νεότερου οδηγεί σωστότερα στο τέρμα, στην γνώση της αλήθειας³¹.

Είναι κρίμα που η πνευματική αυτή γιγαντομαχία περιορίστηκε και από τις δυο πλευρές, σε αοριστολόγους υπαινιγμούς³², οξύτατους βέβαια αλλά όχι επώνυμους, πράγμα που δείχνει ότι κανείς από τους

γάρ τις λόγος ἀληθής, ἐναντίος τῷ τολμήσαντι γράφειν τῶν τοιούτων καὶ ὀτιοῦν, πολλάκις μὲν ὑπ' ἐμοῦ καὶ πρόσθεν ῥηθείς, ἔοικεν δ' οὖν εἶναι καὶ νῦν λεκτέος.

27. Πλάτ., ό.π. 341b: ὕστερον δέ καὶ ἀκούω γεγραμένα αὐτόν, [ενν. Διονύσιον] περὶ ὧν τότε ἤκουσε, συνθέντα ὡς αὐτοῦ τέχνην, οὐδέν τῶν αὐτῶν ὧν ἀκούοι· οἶδα δέ οὐδέν τούτων.

28. Πλάτ., αυτ.: ἄλλους μὲν τινὰς οἶδα γεγραφῶτας περὶ τῶν αὐτῶν τούτων, οἵτινες δέ, οὐδ' αὐτοὶ αὐτούς.

29. Πλάτ., αυτ.: πάντων (...) τῶν γεγραφῶτων καὶ γραφόντων.

30. Για την εκτίμηση του Πλάτωνα προς τον Αριστοτέλη βλ. Düring, ό.π. 108, *Darstellung* 8³⁷, Λυπουρλή, *Διηγήσεις* 4 κε., *Βίος* 15 κε.

31. Πλάτ., ό.π. 341e: *εἰ μὴ τισιν ὀλίγοις ὁπόσοι δυνατοὶ ἀνευρεῖν αὐτοὶ διὰ σμικρᾶς ἐνδείξεως*: ο Κανελλόπουλος, αυτ., θεωρεί ότι ανάμεσα στους ολίγους είναι και ο Δίων, αλλά η σκέψη του αυτή είναι οπωσδήποτε αυθαίρετη και δύσκολα συμβιβάζεται με την διασάφηση: *ὁπόσοι δυνατοί*.

δυο δεν υποτιμούσε το πνευματικό μέγεθος του άλλου³³. θα αποκτούσαμε πολύ περισσότερες γνώσεις για τα προβλήματα της πρώτης φιλοσοφίας και την αντιμετώπισή τους τον καιρόν εκείνο, μέσα στον χώρο ενός σχολείου που όμοιό του δεν ξανάγινε ποτέ (αν εξαιρέσουμε το σχολείο που λίγο αργότερα ήρθε να προστεθεί δίπλα και παράλληλά του) και ανάμεσα σε δυο στοχαστές που δεν θα ξεπεραστούν ασφαλώς ποτέ³⁴. Μπορεί όμως να θεωρηθεί αρκετή παρηγοριά ότι η ανάλυση οδηγεί στην επιβεβαίωση της γνησιότητας της πλατωνικής *Έβδομης επιστολής* και στην ενίσχυση της γνώμης ότι η θεωρητική διαμάχη ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη είχε αρχίσει μέσα στους κόλπους της Ακαδημίας³⁵.

32. Ο χαρακτηρισμός του Διονύσιου (δεν φαίνεται αν του Α' ή του Β') ως κακοποιού χειρότερου από θηρίο εις: Ηθ. Μεγ. Β 6, 1203a23, αποτελεί οπωσδήποτε φιλοφρόνηση του Αριστοτέλη προς τον Πλάτωνα: να υπολογίσουμε ότι αυτό το κείμενο έχει γραφεί ανάμεσα στην *Επιστολή ζ'* και τον θάνατο του Πλάτωνα;

33. Ο Düring, *Darstellung* 7 κε., υποθέτει —από το περιεχόμενο του πλατωνικού *Παρμενίδη*— ότι ο δάσκαλος ήταν πρόθυμος ν' ακούσει ευνοϊκά τις αντιρρήσεις ενός νεαρού μαθητή.

34. Βλ. την σκέψη του Lloyd, 4, ότι αν υπολογίσουμε και τις διαφορές του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στα ενδιαφέροντα, τις μεθόδους και τις θέσεις τους, οι τρεις μέγιστοι Έλληνες φιλόσοφοι σχηματίζουν —όπως το τοποθέτησε ωραία ο Renford Bambrough— μια συμπαγή πνευματικής δυναστεία.

35. Βλ. Moraux, ό.π. 327, ότι η αντίθεση έμεινε στο δογματικό πεδίο με μιαν ευγένεια που δεν απέκλειε την σταθερότητα, και ότι χωρίς να πάψει να είναι μέλος της Ακαδημίας ο Αριστοτέλης σημείωσε ότι δεν δεχόταν πια το δόγμα των *ιδεών* και εξήγησε τους λόγους του.

§12. ΤΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ

α) Η έμφυτη μοναξιά του Αριστοτέλη και η απαισιοδοξία από τα γεγονότα της ζωής του

Ο Αριστοτέλης από την φύση του δεν ήταν αισιόδοξος¹, και η ζωή του —όπως την είδαμε σ' όλες τις πλευρές της— δεν τον βοήθησε βέβαια ν' αλλάξει ιδιοσυγκρασία². Δεν ήταν ποτέ του εκδηλωτικός³, και όσο περνούσαν τα χρόνια⁴ κλεινόταν περισσότερο στον εαυτό του⁵. Δικαιώνοντας τον Nietzsche, που στην αριστοτελική σκέψη ότι ο μοναχικός άνθρωπος είναι ή θηρίο ή

1. Ανήκουν στην νεανική του περίοδο οι σκέψεις, Απ. 59: *ει θεωρήσειεν ύπ' αὐγὰς τὸν ἀνθρώπινον βίον, εὐρήσει γάρ τὰ δοκοῦντα εἶναι μεγάλα τοῖς ἀνθρώποις σκιαγραφίαν, καὶ τί δ' ἐστὶ μακρὸν ἢ πολυχρόνιον τῶν ἀνθρώπινων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν οἶμαι καὶ βίου βραχυτέτα καὶ τοῦτο φαίνεται πολὺ*. βλ. και Jaeger, *Aristotle* 98, ότι και στα πρωιμότερα έργα του (*Προτρεπτικόν, Εὐδήμον*) ο Αριστοτέλης είναι απόλυτα απαισιόδοξος για την επίγεια ζωή και τα πρόσκαιρα ενδιαφέροντα και αγαθά.

2. Πρβ. Πρβλ. Α 1, 953α10: *διὰ τί πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγόνασι ἄνδρες ἢ κατὰ φιλοσοφίαν ἢ πολιτικὴν ἢ ποίησιν ἢ τέχνας φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες*; και 955α39: *περιττοὶ μὲν εἰσι πάντες οἱ μελαγχολικοί, οὐ διὰ νόσον, ἀλλὰ διὰ φύσιν*. βλ. και Jaeger, *ό.π.* 48, ότι η απλοϊκή απαισιοδοξία του καλύτερα να μην γεννηθεῖ κανείς αντιμετωπίζεται στον *Εὐδήμον* [=Απ. 44], διαφορετικά, δηλ. με την υποκατάσταση της λέξης «γέννηση» από την λέξη «γένεση». Ο Mogaux, *Listes* 35, βρίσκει ότι αυτή η σκέψη χαρακτηρίζει μια πικρή απαισιοδοξία, που αναγνωρίζεται ἄλλωστε επανειλημμένα στην υπόλοιπη «πλατωνική» δημιουργία του Αριστοτέλη· αλλά γιατί ἄραγε μόνο στην «πλατωνική» δημιουργία του;

3. Με βάση την διαθήκη του Αριστοτέλη ο Jaeger, *ό.π.* 321, μιλά για ένα τρομακτικό χάσμα ανάμεσα στον Σταγίριτη και το περιβάλλον του, ενώ ο Lloyd, 8 κε., με την ίδια βάση βρίσκει τον Αριστοτέλη υπεύθυνο, καλοδιάθετο, καλωσυνάτο και φιλελεύθερο με τα δεδομένα της εποχής του.

4. Βλ. Jaeger, *ό.π.* 241, ότι η περιγραφή, εις Ηθ. Ευδ. Θ. 2, 1248α32-β3, του μελαγχολικού και εμπνευσμένου ανθρώπου, γεμάτου προσωπική εμπειρία, έχει ανεκτίμητη αξία για την κατανόηση του Αριστοτέλη στην μέση ηλικία του.

θεός⁶ πρόσθεσε κάπως πικρόχολα ως τρίτη —συναιρετική— δυνατότητα τον φιλόσοφο⁷.

β) Ο φιλόσοφος και ο άνθρωπος

Πολλοί θα συμφωνήσουν στο ότι ο Αριστοτέλης δεν είναι φιλόσοφος που πλησιάζεται εύκολα· οι πραγματείες του δεν μπορούν να διαβαστούν για ευχαρίστηση μόνο, σαν λογοτεχνία, όπως πολλοί από τους διαλόγους του Πλάτωνα, και ο άνθρωπος που βρίσκεται πίσω τους είχε την φήμη μιας ξερής και σχεδόν απάνθρωπης προσωπικότητας, που δεν ενέπνεε⁸. Ο κόσμος όμως άρχισε να καταλαβαίνει επιτέλους ότι δεν πρέπει να εμπιστεύεται στα νεανικά γραφτά του, λογοτεχνία στεφανωμένη με φήμη, αλλά να βλέπει τον πραγματικό άνθρωπο στις αδημοσίευτες πραγματείες του για να συλλάβει την ύστατη λάμψη της μοναδικότητας ενός μυαλού τόσο φιλάργυρου προς την υστεροφημία του και τόσο σπάταλου προς το περιβάλλον του⁹.

Στην διαθήκη του¹⁰, που την έγραψε αυτοεξόριστος στην Χαλκίδα¹¹ και με έντονο προαίσθημα θανάτου¹², φροντίζει να προβλέπει για όλους και υπάρχει κάτι το ανθρώπινα ελκυστικό στον εξόριστο που τα-

5. Απ. 668: *δω γάρ αντίτης και μονώτης είμι*· βλ. και Jaeger, ό.π. 321¹, Düring, *Tradition* 350 κε.· βλ. και τις σκέψεις εις Ηθ. Νικομ. Α9, 1099β7: *οὐ πάνυ γάρ εὐδαιμονικός ὁ (...) ἢ διαγενής ἢ μονώτης*, I 9, 1170α5: *μονώτη μὲν οὖν χαλεπός ὁ βίος*.

6. Πολιτ. Α 2, 1253α27: *ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' ἀντάρκειαν οὐδὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός*.

7. F. Nietzsche, *Götzen-Dämmerung, oder Wie man mit dem Hammer philosophiert*, εις "Werke; Auswahl in zwei Bänden", Einl. G. Lehmann (Stuttgart 1942 [1888], Kröner), II 159-209, 163 (απόφθ. 3): «Για να ζήσει κανείς μόνος πρέπει να είναι ζώο ἢ θεός — λέει ο Αριστοτέλης. Λείπει η τρίτη περίπτωση: πρέπει να είναι και τα δυο — φιλόσοφος»· βλ. και γενικότερα για το «ασκητικό ιδανικό των φιλοσόφων» εις F. Nietzsche, *Πέραν του καλού και του κακού· Προοίμιο για μια Φιλοσοφία του μέλλοντος*, μτφρ. Μ. Ζωγράφου - Κ. Μεραναίου (Αθήνα 1943 [*1886], Μαρή), 36 κε. (II 25-26), και F. Nietzsche, *Η Γενεαλογία της Ηθικής*, μτφρ. — εις. Δ. Αλεξάνδρου (Αθήνα 1941 [*1887], Γκοβόστη: Φιλοσοφία - Κοινωνιολογία - Ηθική), 118 κε. (III 7).

8. Lloyd, IX.

9. Jaeger, ό.π. 317 κε.

10. Περιέχεται εις Διογ. Λαερτ., V 11-16· σχολιασμό της βλ. εις Jaeger, ό.π. 322 κε., Lesky, 765, και γενικότερα Moraux, *Composition* 121 κε.

κτοποιεί τις υποθέσεις του με την σκέψη του γυρισμένη ολοένα στα Στάγυρα, στο σπίτι που γεννήθηκε¹³. Σ' αυτό το τελευταίο κείμενό του, και ανάμεσα στις γραμμές όπου νηφάλια διευθετεί πρακτικά ζητήματα, διαβάζουμε μια παράξενη γλώσσα που δεν βρίσκεται στις διαθήκες των άλλων αρχηγών του Περιπάτου· είναι ο θερμός τόνος της αληθινής ανθρωπιάς¹⁴ και παράλληλα η ένδειξη ενός τρομερού χάσματος ανάμεσα σ' αυτόν και το περιβάλλον του¹⁵. Εδώ σηκώνει το πέπλο του μυστικού του και δείχνει ότι η ζωή του δεν είχε εξαντληθεί στην επιστήμη και την έρευνα, ότι η θεωρητική ζωή του ρίζωνε σε μια δεύτερη ζωή, κρυμμένη και βαθιά προσωπική, απ' όπου τα ιδανικά του έπαιρναν την δύναμή τους· η εικόνα του Αριστοτέλη ως μόνο επιστήμονα και τίποτε άλλο είναι αντίθετη προς την αλήθεια¹⁶.

γ) Αριστοτέλης και Nietzsche

Θα ήταν λάθος όμως ν' αποδώσουμε την επίταση της αριστοτελικής απαισιοδοξίας στα γεγονότα της ζωής του μόνο, αν και ο Σταγυρίτης θα μπορούσε, αναπολώντας τα περασμένα και βλέποντας πίσω του τόσους θανάτους —και κάθε θάνατος δικού σου είναι και μερικός δικός σου θάνατος—, να υιοθετήσει προθύστερα την απαισιόδοξη σκέψη, πάλι του Nietzsche, για το θανάσιμο τίμημα της αθανασίας¹⁷. Γιατί ο Αριστοτέλης ξέρει βέβαια —και ίσως από καιρόν— ότι τον εγγίζει γρήγορος ο θάνατος, αλλά ξέρει —επίσης από καιρόν— και ότι θα μείνει αθάνατος¹⁸. Το ότι

11. Βλ. Düring, ό.π. 62 και 263, ότι γράφτηκαν προφανώς στην Χαλκίδα στα 323/2, λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του, 283, ότι το κείμενο που μας έχει διασώσει ο Διογένης Λαέρτιος είναι ίσως συντομευμένη μορφή της, και 476, ότι είναι ένα από τα πιο πολύτιμα στοιχεία που μας κληροδοτήθηκαν απ' την αρχαιότητα.

12. Jaeger, ό.π. 320, 320¹.

13. Jaeger, ό.π. 320.

14. Βλ. Allan, 161, ότι έχει ένα εύρος θεώρησης και μια ανθρωπιά που ήταν πολύ σπάνια στην ως τώρα ιστορία της φιλοσοφίας και δεν έγινε περισσότερο κοινό κτήμα στον αιώνα μας.

15. Jaeger, ό.π. 320 κε.

16. Jaeger, ό.π. 321.

17. F. Nietzsche, *Ecce homo*, μτφρ. Ξ.Ι. Καρακάλου, πρόλ. Α. Gide (Αθήνα 1945 [*1889], Μαρή), 112: «Η αθανασία στοιχίζει ακριβά· την πληρώνει κανείς, ενόσω ζει ακόμα, με πολλούς θανάτους».

λοιπόν δεν ήταν ευτυχισμένος, το ότι δεν πραγματοποιήθηκαν τα ανθρώπινα όνειρά του, δεν εσήμαινε γι' αυτόν αποτυχία· είχε τόσην επίγνωση¹⁹ της ποιότητας της δημιουργίας του και της αξίας της²⁰, ώστε θα μπορούσε να τα παραβλέψει όλα αυτά και να σκεφτεί για τον εαυτό του —πάλι πρωθύστερα— την εγωιστική σκέψη του Nietzsche: «φορτωμένος την ευθύνη όλων των αιώνων που θα έρθουν»²¹.

Αναμφίβολα φιλοσόφους τόσο διαφορετικούς μεταξύ τους όσο ο Αριστοτέλης και ο Nietzsche δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς· γιατί απέχουν ο ένας από τον άλλο τρομακτικά, απέχουν όσο ο κλασικός Έλληνας που επιδιώκει σταθερά το μέτρο, την αναλογική συμμετρία, από τον ρομαντικό Ευρωπαίο που κυνηγά το άπειρο, την ασύμμετρη υπερβολή. Κι όμως —όπως φαίνεται και από την σύμπτωση σε κάποιες σκέψεις που σημειώθηκαν παραπάνω— έχουν σε υπέρτατο βαθμό και οι δυο τους ένα ιδιαίτερο —και συγγενικό, θα έλεγε κανείς— χαρακτηριστικό: την αίσθηση της απόλυτης μοναξιάς· μόνο που η μοναξιά καθενός τους είναι εντελώς διαφορετική και στην αφετηρία και στην απόληξή της.

Ο Αριστοτέλης αγωνιζόταν ώς την τελευταία του στιγμή για προσφορά· ήθελε να μεταδώσει στους άλλους τις γνώσεις —ή τις σκέψεις,

18. Μπορούμε να θυμηθούμε, βλ. Διογ. Λαερτ., V 51, ότι ενόσω ζούσε ακόμα είχε φιλοτεχνηθεί ο ανδριάντας του, βλ. και Düring, ό.π. 272, καθώς και Jaeger, ό.π. 322, για τις εντυπώσεις που δημιουργεί η προσωπογραφία του στον θεατή.

19. Είναι χαρακτηριστική η υπερήφανη απολογία του εις Σοφ. ελ. 34, 184α8: *καί περί μέν τῶν ῥητορικῶν ὑπῆρχε πολλά καί παλαιά τά λεγόμενα, περί δέ τοῦ συλλογίζεσθαι παντελῶς οὐδέν εἶχομεν πρότερον λέγειν ἢ τριβῆ ζητούντες πολύν χρόνον ἐπονοῦμεν. εἰ δέ φαίνεται θεασαμένοις ὑμῖν, ὡς ἐκ τοιούτων ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχόντων, ἔχειν ἡ μέθοδος ἰκανῶς παρά τὰς ἄλλας πραγματείας τὰς ἐκ παραδόσεως ἠΰξημένας, λοιπόν ἂν εἴη πάντων ὑμῶν [ἦ] τῶν ἠκροαμένων ἔργον τοῖς μέν παραλελειμμένοις τῆς μεθόδου συγγνώμην τοῖς δ' εὐρημένοις πολλήν ἔχειν χάριν* βλ. και Randall, 53, Μοραυκ, Στοχαστής 41.

20. Πόσο άραγε αναφέρεται και γι' άλλους η διαπίστωση εις Ηθ. Νικομ. Κ 7, 1177α32: *ὁ δέ σοφός καί καθ' αὐτόν ὦν δύναται θεωρεῖν καί δοῦν ἂν σοφώτερος ἦ, μᾶλλον βέλτιον δ' ἰσως συνεργούς ἔχων, ἀλλ' ὁμως αὐταρκέστατος.*

21. Nietzsche, *Ecce* 62· ο Jaeger, ό.π. 368, καταλήγει στην διαπίστωση ότι η ανέλιξη των φιλοσοφικών επιτευγμάτων στον ευρωπαϊκό πολιτισμό έχει την μορφή ενός πεντακοσιάχρονου αγώνα εναντίον του Αριστοτέλη, και ο Lloyd, 306, θεωρεί ότι η προσπάθεια να περιγραφεί η επιροή του Αριστοτέλη στην μεταγενέστερη σκέψη δεν απέχει πολύ από την συγγραφή της ιστορίας της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και επιστήμης τουλάχιστον ώς τον ΙΣΤ΄ αιώνα.

ή ίσως ακόμα και την αγωνία— του, και υπέφερε βλέποντας ότι δεν ήταν απόλυτα κατανοητός, ίσως γιατί οι άλλοι ήταν αποκομμένοι από τις σκέψεις του, ίσως γιατί ο ίδιος δεν μπορούσε να εξωτερικεύει όπως ήθελε, με τον πυκνό του λόγο (που άλλωστε δεν τον επιμελούνταν ιδιαίτερα, αν μιλούμε τουλάχιστον για τα κείμενά του που μας σώθηκαν) όλες του τις σκέψεις ως τις λεπτότατες διακρίσεις και αποχρώσεις τους. Όμως παρόλα αυτά έμεινε κοντά στους ανθρώπους, παντοτινός πνευματικός οδηγός και δάσκαλός τους²².

Ο Nietzsche υπέφερε από την πεποίθηση ότι οι άλλοι δεν του προσέφεραν τίποτε, και γι' αυτό απομονώθηκε, αποσύρθηκε από τους ανθρώπους για να γίνει —όπως πίστευε ο ίδιος— υπεράνθρωπος και να εξαπολύει τους κεραυνούς του (σ' έναν πραγματικά υψηλό λόγο, με βιβλικό κυριολεκτικά τόνο, ιδιαίτερα στον *Zarathoustra* του) προς όλες τις κατευθύνσεις. Αλλά γι' αυτή την στάση του τον βαρύνει η ευθύνη —ίσως μαζί με κάποιους άλλους, οπωσδήποτε όμως περισσότερο απ' όλους αυτόν— για την ψυχική και πνευματική αποδιοργάνωση και διάσπαση των ανθρώπων της εποχής μας· γιατί έχοντας διογκώσει το εγώ (πρώτα το δικό του και έπειτα —όπως ήταν επόμενο— των άλλων) σε βαθμό που δεν έχει καμιά σχέση με το μέγεθος του ανθρώπου στο σύμπαν, οδήγησε στον δρόμο προς την διάλυση της κοινωνίας, αφού υπερτιμώντας την παρουσία της ανθρώπινης ασημαντότητας μέσα στην φύση έφερε την ουσιαστική εκμηδένιση του ανθρώπου ως κοινωνικής προσωπικότητας, προβάλλοντάς τον —τον καθένα— ως μοναδικότητα.

Ο Αριστοτέλης κράτησε την μοναξιά του μυστική για τον εαυτό του και έμεινε κοντά στους ανθρώπους, φιλάλληλος πάντοτε· ο Nietzsche την διακήρυξε βροντόφωνα προς όλες τις κατευθύνσεις και απομακρύνθηκε απ' όλους, μισάνθρωπος ως το τέλος του.

δ) Η αδυναμία να κατακτηθεί η γνώση και η αλήθεια

Η απαισιοδοξία του Αριστοτέλη, που οι καταβολές της βρίσκονταν στην ιδιοσυγκρασία του και η επίτασή της οφειλόταν στα περιστατικά της ζωής του, ολοκληρώθηκε από την όψιμη διαπίστωση ότι η ανθρώπινη γνωστική ικανότητα είναι απελπιστικά

22. Βλ. Jaeger, ό.π. 317, ότι το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του Αριστοτέλη δεν θα βρεθεί στις πραγματείες ή τους διαλόγους του· βρίσκεται στην ζωντανή επίδραση στους μαθητές του, ριζωμένη όχι στην πλατωνική θεώρηση, αλλά στην ελευθερία να γνωρίσει και να μεταδώσει.

περιορισμένη²³.

Είχε ξεκινήσει σαράντα πέντε χρόνια νωρίτερα με την εφηβική αισιοδοξία —όσην αισιοδοξία μπορούσε τουλάχιστον να έχει ο έμφυτα απαισιόδοξος Σταγυρίτης— ότι θ' ανακαλύψει και θα κατακτήσει την αλήθεια, και την αισιόδοξη αυτήν προοπτική την έθρεψαν πλούσια οι αισιόδοξες θεωρίες του ώριμου Πλάτωνα. Όμως αφού σ' όλη του την ζωή κυνήγησε μόνο την αλήθεια, τώρα στο τέλος, φορτωμένος άπειρες γνώσεις (τόσες όσες δεν μπόρεσε —κ' ίσως να μην μπορέσει ποτέ— ν' αποχτήσει άλλος άνθρωπος), έμαθε —το μόνο ίσως που μαθαίνει ο άνθρωπος— ότι η αλήθεια βρίσκεται μόνιμα και οριστικά μακριά του. Αυτή η αντίθεση ανάμεσα στην αγωνιακή αναζήτηση τόσων χρόνων και την αρνητική απόληξη της οδήγησε τον Αριστοτέλη σε ανέλπιδη απαισιοδοξία, τόσο διάχυτη στο *α έλασσον*: η απαισιοδοξία του λοιπόν δεν είναι ανθρώπινη, αλλά μεταφυσική: οφείλεται όχι στο ότι πλησιάζει ο θάνατος, αλλά στο ότι έχει ξεμακρύνει η αλήθεια.

23. Για τον Σταγυρίτη ύψιστη ευτυχία είναι η πνευματική δραστηριότητα, βλ. Ηθ. Νικομ. Κ 7, 1177a12: *είτε δέ νοῦς τοῦτο είτε ἄλλο τι, ὃ δὴ κατὰ φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καὶ ἡγεῖσθαι (...)* ἢ τούτου ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν εἴη ἂν ἢ τελεία εὐδαιμονία· βλ. και Hegel, II 163, καθώς και Lesky, 783 κε., τις διαφορές του με τον Πλάτωνα σ' αυτό το θέμα, και την ωραία διαπίστωση ότι σ' αυτό το χωρίο ο Αριστοτέλης έχει αποθέσει την πνευματική του εξομολόγηση.

III. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

§13. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ «ΑΙΤΙΩΝ»

α) Γνωστές και άγνωστες θέσεις

Η αναλυτική θεώρηση του κειμένου του οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το *α έλασσον* είναι περιληπτική έκθεση όλων σχεδόν των γενικών θέσεων του Αριστοτέλη που περιέχονται στις άλλες πραγματείες του για την θεωρητική έρευνα· ταυτόχρονα όμως περιέχει και σκέψεις που δεν τις συναντούμε αλλού, ή τις συναντούμε με διαφορετική αφητηρία και απόληξη.

Η έκταση του βιβλίου είναι πολύ μικρή¹, ώστε μέσα σε τόσο λίγες γραμμές ο Αριστοτέλης οπωσδήποτε δεν μπορούσε ν' αναπτύξει όλες του τις θεωρίες· έτσι σε πολλές περιπτώσεις περιορίζεται σε μια φράση και κάποτε αρκείται σε υπαινιγμούς ή μισόλογα. Η πραγματικότητα αυτή όμως δεν αναιρεί την αρχική διαπίστωση· αντίθετα καθιστά επιτακτική την ανάγκη να επισημανθούν οι διάφορες σκέψεις και να προσδιοριστεί πρώτα ποιες ανταποκρίνονται σε παλιότερες εκθέσεις, και έπειτα ποιες είναι καινούργιες και τι νέο εισφέρουν, συμπληρώνοντας ή αναιρώντας παλιότερες αντιλήψεις του Σταγίριτη ή χαράσσοντας εντελώς πρωτότυπες γραμμές, που δεν έχουν ολοκληρωθεί —ή έστω και σημειωθεί— σε άλλα κείμενα του Μακεδόνα φιλοσόφου.

β) Η λογική ανάγκη των «αιτίων» και των «αρχών»

Το κύριο —και κεντρικό— μέρος του βιβλίου (993β19-4β31) αφιερώνεται σε γνωστές θέσεις² της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη³,

1. Βλ. παρακ. §28.

και ιδιαίτερα στην βάση της, την θεωρία των αιτιών⁴ και των αρχών⁵, δυο όρων που, παρά την σύμπτωσή τους κάποτε, γενικά δεν ταυτίζονται⁶.

Το πρόβλημα των αιτιών έχει καταστρωθεί με μεγαλοφυή πληρότητα —και απλότητα— στα *Φυσικά*⁷, στα οποία και επιχειρείται η λύση του⁸: αναφέρεται επίσης η θεωρία —αλλά περιθωρικά— και σ' άλλα χωρία των *Φυσικών*⁹ και των *Μεταφυσικών*¹⁰, όπου όμως γίνεται ρητή αναφορά στα *Φυσικά*¹¹.

Για τον Αριστοτέλη αρχικό αντικείμενο γνώσης είναι τα πρώ-

2. Έτσι και Αλεξ. Αφροδ., 137.5-7.

3. Jaeger, *Aristotle* 299, ότι τα αρχαιότερα τμήματα των πρώιμων *Φυσικών* αναφέρονται στις πρώτες αρχές, και Λυπουρλή, *Βίος* 22, ότι αρχίζει να διαμορφώνει την θεωρία των αιτιών πριν από την μετάβασή του στην Άσσο.

4. Βλ. Gigon, *Viten* 180, ότι η έννοια αίτιον έχει κεντρικό ρόλο στην σκέψη του Αριστοτέλη, και Λυπουρλή, *Διηγήσεις* II, ότι γύρω από τον όρο αίτιον οργανώνεται ολόκληρη η σκέψη του Σταγίριτη· πρβ. τον χαρακτηρισμό εις Διογ. Λαερτ., V 32: αιτιολογώτατον.

5. Ο Index Aristotelicus αφιερώνει σ' αυτές τις δυο λέξεις σχεδόν οκτώ στήλες, δυο για την πρώτη (22β12-3α42) και έξη για την δεύτερη (IIIα28-3β26).

6. Διαστολή των εννοιών βλ. εις Ηθ. Νικομ. Α 7, 1098α33: οὐκ ἀπαιτητέον δ' οὐδέ τὴν αἰτίαν ἐν ἅπασιν ὁμοίως, ἀλλ' ἰκανόν ἐν τισι τό ὅτι δειχθῆναι καλῶς, οἷον καὶ περὶ τὰς ἀρχάς· τό δ' ὅτι πρῶτον καὶ ἀρχή, πρβ. Α 2, 1095β6: ἀρχή γάρ τό ὅτι, καὶ εἰ τοῦτο φαίνεται ἀρκούντως, οὐδέν προσδεήσει τοῦ διότι· ὁ δέ τοιοῦτος ἔχει ἢ λάβοι ἂν ἀρχάς ῥαδίως· βλ. και Jaeger, *Aristotle* 422.

7. Φυσ. Α 2, 184β15: ἀνάγκη δ' ἦτοι μίαν εἶναι τὴν ἀρχὴν ἢ πλείους, καὶ ἢ μίαν, ἦτοι ἀκίνητον (...), ἢ κινουμένην (...): εἰ δέ πλείους ἢ πεπερασμέναις ἢ ἀπείροις, καὶ εἰ πεπερασμέναις πλείους δέ μιᾶς, ἢ δύο ἢ τρεῖς ἢ τέτταρας ἢ ἄλλον τινὰ ἀριθμόν, καὶ εἰ ἀπείρους, ἢ (...) τό γένος ἐν, σχήματι δέ (διαφερούσας), ἢ εἶδει διαφερούσας ἢ καὶ ἐναντίας. Βλ. Robin, *Pensée* 313, ότι τα βιβλία Α-Δ των *Φυσικών* χαρακτηρίζονται συχνά από τον Αριστοτέλη *πραγματεία περὶ των αρχών*, και Moraux, *Listes* 105, ότι το βιβλίο Α των *Φυσικών* διαχωρίζεται πιο εύκολα από τα άλλα βιβλία τους, γιατί αποτελεί σπουδή για τις αρχές.

8. Βλ. Φυσ. Β 3, 194β16-5β30 (=ΜτΦ Δ 2, 1013α24-β3), Φυσ. Β 7, 198α14-β32· βλ. και Jaeger, ὁ.π. 296.

9. Π.χ. Φυσ. Γ 7, 207β34-35, Δ I, 209α19-22.

10. ΜτΦ Α 3, 983α26-32, Δ I, 1013α16, Η 4 ή Η3, 1044α33-β20, Λ 4, 1070β26-32. Βλ. Jaeger, ὁ.π. 295 κε., ότι για την τελεολογική (;) θεωρία των τεσσάρων αιτιών, στην οποία ο Αριστοτέλης βασίζει την μεταφυσική του, το Α των *Μεταφυσικών* αναφέρεται απλά στα *Φυσικά*, χωρίς να δίνει κανένα στοιχείο για την πληρότητα της ταξινόμησης.

11. Βλ. ΜτΦ Α 3, 983α33: θεθεώρηται μὲν οὖν ἰκανῶς περὶ αὐτῶν ἡμῖν ἐν τοῖς περὶ φύσεως.

τα και τα αίτια¹². επειδή τα αίτια μπορούν ν' αλληλοσχετίζονται¹³, πρέπει να ζητούμε την αρχή τους¹⁴, δηλ. το πρώτον¹⁵ — ή ακρότατον¹⁶ — αίτιον. Η ανάγκη να υπάρχουν πρώτα¹⁷ αίτια αποτελεί λογική απαίτηση¹⁸ για την ύπαρξη κάποιας βάσης στην ανθρώπινη γνωστική λειτουργία¹⁹, γιατί αλλιώς δεν θα σταματούσε ποτέ το προχώρημα στο άπειρο²⁰.

12. ΜτΦ Α 2, 982β2: *μάλιστα δ' επιστητά τά πρώτα και τά αίτια*, πρβ. Απ. 52: *ἀεὶ γάρ γνωριμώτερα τά πρότερα τῶν ὑτέρων και τά βελτίω τήν φύσιν τῶν χειρόνων. τῶν γάρ ὠρισμένων και τεταγμένων ἐπιστήμη μᾶλλον ἐστίν, ἐτι δέ τῶν αἰτίων ἢ τῶν ἀποβαινόντων. (...) τήν αὐτήν γάρ ἔχειν ἀναγκαῖον αὐτά πρὸς ἄλληλα διαφοράν. αἰτιά τε μᾶλλον τά πρότερα τῶν ὑτέρων ἐκείνων γάρ ἀναιρουμένων ἀναιρεῖται τά τήν οὐσίαν ἐξ ἐκείνων ἔχοντα*, βλ. και Jaeger, ὁ.π. 65 και 94, ὅτι ἐνώ σ' αὐτό το πρώιμο κείμενο ο Αριστοτέλης παραθέτει ὡς παραδείγματα μεγέθη (γεωμετρικά ἢ ἀριθμητικά, ἐτσι και εἰς ΜτΦ Δ 8, 1017β18-21), στα *Μεταφυσικά* ἀρνεῖται τήν ὑπαρξή ουσίας σ' αὐτά, βλ. ἰδιαίτερα ΜτΦ Ν 3, 1090β5-11· βλ. ἀκόμα Απ. 53: *τῆ φύσει ἐστὶ πρεσβύτατα· τό γάρ τῆ γενέσει ὑστερον οὐσία και τελειότητι προηγείται*.

13. Βλ. Φυσ. Β 3, 195α8: *ἐστιν δέ τινα και ἀλλήλων αἰτια (...) ἀλλ' οὐ τόν αὐτόν τρόπον, ἀλλά τό μὲν ὡς τέλος τό δ' ὡς ἀρχή κινήσεως*.

14. Ο Jaeger, ὁ.π. 159, θεωρεῖ ὅτι κίβλας στον διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* περιέχονται τα επιχειρήματα με τα ὁποία εἴμαστε οἰκειοί ἀπό τις πραγματείες του Αριστοτέλη, και ἀνάμεσά τους τήν ἀνάγκη να ὑπο-θέτουμε ὄριο στις σειρές, για ν' ἀποφεύγεται ἡ ἀέναη πελαγοδρομηση στο ἀπειρο, με τήν ὁποία εἶναι ἀδύνατη ἡ πρόσκτηση ὁποιασδήποτε γνώσης.

15. Π. γεν. Α 7, 324α27: *ἢ γάρ ἀρχή πρώτη τῶν αἰτίων*, βλ. και Φυσ. Α Ι, 184α12: *τότε γάρ ολόμεθα γινώσκειν ἕκαστον, ὅταν τά αἰτια γνωρίσωμεν τά πρώτα και τὰς ἀρχάς τὰς πρώτας και μέχρι τῶν στοιχείων*, Β 3, 194β18: *εἰδέναι δέ οὐ πρότερον ολόμεθα ἕκαστον πρὶν ἂν λάβωμεν τό διά τί περι ἕκαστον (τούτο δ' ἐστὶ τό λαβεῖν τήν πρώτην αἰτίαν)*, ἀλλά και ΜτΦ Δ Ι, 1013α17: *πάντα γάρ τά αἰτια ἀρχαί*.

16. Φυσ. Β 3, 195β21: *δεῖ δ' ἀεὶ τό αἰτιον ἕκαστου τό ἀκρότατον ζητεῖν*, ΜτΦ Γ Ι, 1003α27: *ἐπεὶ δέ τὰς ἀρχάς και τὰς ἀκροτάτας αἰτίας ζητοῦμεν* ἡ ἐρμηνεία εἰς Ασκληπ., 121.8: *τά γάρ πρώτον αἰτιον ἀπειροδύναμόν ἐστὶ και ὁμοίως αἰτιον πάντων, ἔχει κάποια νεοπλατωνική (θεολογική) ἀπόχρωση*.

17. Βλ. Αλεξ. Αφροδ., 151.1: *πρώτον δέ και ἔσχατον οὐ τῷ χρόνῳ λαμβάνει, ἀλλά τήν κατ' εἶδος διαφοράν δεικνύς τῶν αἰτίων* (alt. rec., 151.4: *χρόνῳ γάρ ἐν τούτοις τό πρεσβύτερόν τε και νεώτερον, τῆ δέ φύσει ἀδιάφοροι*).

18. Πρβ. ὁμως Π. ζώ. γεν. Α Ι, 715β14: *ἢ δέ φύσις φεύγει τό ἀπειρον τό μὲν γάρ ἄπειρον ἀτελές, ἢ δέ φύσις ἀεὶ ζητεῖ τέλος*.

19. Βλ. Jaeger, ὁ.π. 56, ὅτι κίβλας στον *Προτρεπτικόν* βρισκουμε τήν ἰδιαίτερη μορφή που σφραγίζει ὁτιδήποτε προέρχεται ἀπό τόν Αριστοτέλη,

γ) Η έκθεση της θεωρίας στο «α έλασσον»

Στο α έλασσον η έκθεση είναι περιληπτική, χωρίς καθόλου σχεδόν ανάλυση και αποδεικτική επιχειρηματολογία²¹, εκτός από κάποια παραδείγματα, που κι αυτά ακόμα δεν υπάρχουν σ' όλες τις περιπτώσεις.

Έπειτα από την μνεία της γνωστής βασικής θέσης: *οὐκ ἴσμεν δέ τό ἀληθές ἄνευ τῆς αἰτίας* (993β23-24), που επαναλαμβάνεται στο τέλος της ανάπτυξης για τα αίτια ως: *τότε γάρ εἰδέναι οἰόμεθα ὅταν τά αἷτια γνωρίσωμεν* (994β29-30)²², προσδιορίζεται πρώτα η έννοια του αιτίου ως βασικού (ακροτάτου) κατηγορουμένου (993β24-27)²³, και έπειτα αναφέρονται τα τέσσερα γενικά αίτια²⁴, δηλ. το υλικόν (994α3-5), το ποιητικόν (994α5-8), το τελικόν (994α8-10) και το ειδικόν (994α10-11).

Η θεωρία των τεσσάρων αιτίων, μαζί με τις άλλες κύριες έννοιες της αριστοτελικής Φυσικής, δηλ. *ύλη, μορφή, ενέργεια, δύναμις*, είναι ασφαλώς παρμένη από τα *Φυσικά*²⁵, υποστηρίζεται όμως²⁶ ότι εύρημα του Αριστοτέλη είναι μόνο το τελικόν αίτιον, γιατί τα άλλα τρία τα είχαν επισημάνει —αν και χωρίς λογική (αποδεικτική) τεκμηρίωση— οι Προσωκρατικοί, δηλ. οι Ίωνες (Μιλήσιοι) το υλικόν, ο Πυθαγόρας και οι Ελεάτες το ειδικόν και ο Αναξαγόρας το ποιητικόν ο ίδιος ο Αριστοτέλης άλλωστε τονί-

δηλ. την κυρίαρχη διευθέτηση αλυσίδας σκέψεων σε αποδεικτικόν συλλογισμό, και Düring, *Tradition* 461, ότι το πάθος του ήταν να συλλέγει δεδομένα, να τα κατατάσσει και να τα ερμηνεύει.

20. ΜτΦ Β 4, 999α26: *εἴτε γάρ μή ἔστι τι παρά τά καθ' ἑκαστα, τά δέ καθ' ἑκαστα ἄπειρα, τῶν δ' ἄπειρων πῶς ἐνδέχεται λαβεῖν ἐπιστήμην;*

21. Έτσι και Αλεξ. Αφροδ., 146.17: *ἢ οὖν ἐνδεῶς εἰρηκε· λείπει γάρ (...).*

22. Βλ. —με τις ίδιες σχεδόν λέξεις— ΜτΦ Α 3, 983α25-6, καθώς και Φυσ. Α Ι, 184α12 και Β 3, 194β18 (παρ. §13¹⁵), πρβ. Αναλ. ύστ. Α 2, 71β9-16.

23. Επανάληψη του χωρίου βλ. εις Thom. Aquin., *De esse* VII, πρβ. ΜτΦ Λ 3, 1070α4: *ἐκάστη ἐκ συνωνύμου γίνγεται οὐσία*, και την ανάλυση εις Αλεξ. Αφροδ., 147.1-148.19· η ταύτιση με τις πλατωνικές ιδέες εις Ασκληπ., 119.8-9, δεν είναι βέβαια σωστή.

24. Π. ζώ. γεν. Α Ι, 715α4: *ὑπόκεινται γάρ αἰτίαι τέτταρες.*

25. Έτσι Jaeger, ό.π. 173.

26. Aubenque, *Lycée* 635 κε., ασφαλώς με βάση την ιστορική ανάπτυξη στο Α των *Μεταφυσικών*.

ζει²⁷ ότι κανείς από τους παλιότερους δεν αναφέρθηκε με συνέπεια στο τελικόν αίτιον²⁸, ώστε είναι σωστή η αντίληψη²⁹ ότι διακρίνει βέβαια τέσσερα αίτια, αλλά το τελικόν είναι το ύψιστο και το πιο ενδιαφέρον³⁰, γι' αυτό και οι διάδοχοί του —και ιδιαίτερα οι άμεσοι συνεργάτες του— το είχαν ενστερνιστεί χωρίς καμιάν επιφύλαξη³¹.

δ) Το «αίτιον» ως «αρχή» (όριο)

Η αναφορά των αιτίων, που οπωσδήποτε ξεπερνούν την Φυσική και φτάνουν στην Πρώτη φιλοσοφία³², συνδυάζεται εδώ με την έντονη επισήμανση ότι δεν είναι δυνατό να υπάρχουν άπειρα κατά το είδος αίτια (994α2)³³, όπως δεν είναι δυνατό σε οποιαδήποτε διαδικασία να μην υπάρχει στην διαδοχή τους κάποια αρχή³⁴. έτσι η θεωρία των αιτίων συνδέεται άμεσα με την άρνηση του (ενεργού) απείρου (994β23-26 και 30-31)³⁵: το αίτιον

27. ΜτΦ Α 4, 985α13, 7, 988α21-23, 34-35, β6-16.

28. Διαφωνώντας με τον ισχυρισμό του Σταγίριτη η Κελεσίδου-Γαλανού, 112 κε., 112¹⁵⁹, βρίσκει ότι ο Ηράκλειτος είχε συλλάβει την αδιάπτωτη νομοτέλεια του κόσμου με ποιο αίτιον όμως;

29. Jaeger, ό.π. 418.

30. Ο Jaeger, ό.π. 67, θεωρεί ότι κατά την αριστοτελική τελολογία σε κάθε σφαίρα πραγματικότητας το υψηλότερο επίπεδο περιλαμβάνει το χαμηλότερο.

31. Βλ. Θεοφρ., Π. φυτ. αιτ. Α Ι Ι: ή γάρ φύσις οὐδέν μὲν ποιεί μάτην, ἥμισυ δ' ἐν τοῖς πρώτοις καὶ κυριωτάτοις.

32. Βλ. Ασκληπ., 136.30: καὶ λέγομεν ὅτι μιᾶς ἐπιστήμης θεωρῆσαι τὰ τέσσαρα αἰτία, τὸ ποιητικόν, τὸ τελικόν, τὸ εἰδικόν, τὸ ὑλικόν. Ὅλον τῆς φυσικῆς τὰ ἄλλα προσεχῆ· τὰ γάρ πορρωτέρω αἰτία, ὅλον περὶ τοῦ ὄντος πρώτου αἰτίου καὶ τῆς ἀνειδέου ὄλης καὶ τοῦ τελικοῦ αἰτίου καὶ τοῦ εἰδικοῦ, τοῦ πρώτου ἐστὶ φιλοσόφου ἔργον θεωρῆσαι.

33. Αλεξ. Αφροδ., 138.21: δεικνυσι δὲ ἐν αὐτῷ καθόλου τε καὶ κοινῶς καὶ ὅτι εἰσὶν ἀρχαὶ καὶ αἰτία τῶν ὄντων, ἀνελῶν τὸ ἐπ' ἄπειρον τὴν πρόοδον τῶν ὄντων εἶναι· πρβ. ὅτι καὶ τα (εξωτερικά) αγαθὰ ἔχουν κάποιο ὄριο, Πολιτ. Η Ι, 1323β7: τὰ μὲν γάρ ἐκτός ἔχει πέρας, βλ. καὶ Jaeger, ό.π. 279.

34. Βλ. καὶ Αλεξ. Αφροδ., 137.10: ἐν τούτῳ ζητεῖν ἀκολούθως δοκεῖ εἰ ἐπ' ἄπειρον αἰ ἀρχαὶ καὶ τὰ αἰτία καὶ δεικνυσιν ὅτι ἐστὶν ἀρχή τις ἐν αὐτοῖς καὶ οὐκ ἐπ' ἄπειρον ἢ πρόοδος (βλ. καὶ alt. rec.).

πρέπει να είναι όριο (αρχή) και όχι μεσαίο (994α11-22), και επειδή το άπειρο δεν έχει όρια³⁶, το αίτιον και το άπειρον είναι έννοιες που δεν μπορεί να συνυπάρχουν.

Όπως είναι φανερό, η έκθεση δεν προσθέτει τίποτε καινούργιο στην αριστοτελική θεωρία των αιτίων, την συνδέει όμως με —ή την προεκτείνει προς— άλλες γνωστές θέσεις του Σταγίριτη, τις οποίες μπορούμε να αναφέρουμε στην επόμενη παράγραφο.

35. Για την θέση του προβλήματος βλ. Φυσ. Γ 8, 208α5 κε., Π. ουρ. Α 5, 271β2 κε., καθώς και τον σχολιασμό του εις Αλεξ. Αφροδ., 165.13-25.

36. Βλ. παρακ. §14.

§14. ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΥΠΑΙΝΙΓΜΟΙ

α) Ταύτιση «όντος» και αλήθειας

Ο χαρακτηρισμός της φιλοσοφίας ως *επιστήμης της αληθείας* (993β20)¹ οδηγεί στην ταύτιση αλήθειας και αιτίας, και προεκτείνεται στον καθορισμό της ποσότητας αλήθειας που έχει καθέτι (993β24-30), ο οποίος καταλήγει στην ταυτότητα: *ὥσθ' ἕκαστον ὡς ἔχει τοῦ εἶναι, οὕτω καὶ τῆς ἀληθείας* (993β30-31).

Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι η θέση αυτή είναι μετάπλαση του παρμενιδικού *τό γάρ αὐτό νοεῖν ἔστιν τε καὶ εἶναι*² (που έχει μακρινό του απόγονο το εντελώς υποκειμενικό —ή υπαρξιακό;— “je pense, donc je suis”³ του Descartes, που κάπως απλοϊκά πίστεψε ότι πρωτοανακάλυψε την σχέση ανάμεσα στην σκέψη και την ύπαρξη)⁴. η διαφορά είναι ότι ο Παρμενίδης υποτάσσει με υποκειμενικόν ιδεαλισμό την ύπαρξη στην νόηση, ενώ ο Αριστοτέλης προτάσσει με αντικειμενικόν ρεαλισμό την ύπαρξη και την μεταφράζει σε αλήθεια⁵ με την πρόσβαση της

1. Βλ. Jaeger, *Aristotle* 215, ότι στην αρχή του Γ (=K3) των *Μεταφυσικῶν* ο Αριστοτέλης προβάλλει με μεγαλύτερη πληρότητα και διαύγεια την διαφορά ανάμεσα στην Πρώτη φιλοσοφία ως καθολική επιστήμη και τις ειδικές (επιμέρους) επιστήμες.

2. Παρμεν., απ. Β 3 (Diels-Kranz, VS⁶): για την ερμηνεία βλ. G.S. Kirk - J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers; A Critical History with a Selection of Texts* (Cambridge 1973 [21966], C.U.P.), 269.

3. R. Descartes, *Λόγος περί της μεθόδου για την καλή καθοδήγηση του λογικού μας και την αναζήτηση της αλήθειας στις επιστήμες*, εισ.-μτφρ.-σημ. Χρ. Χρηστίδη (Αθήναι 1948, Collection de l' Institut Français d' Athènes, [no.] 15), 61.

4. Βλ. Randall, 87 κε., για την διαφορετική θεώρηση του προβλήματος από τον Αριστοτέλη και τον Descartes.

νόησης προς αυτήν⁶.

Είναι φανερό ότι εδώ έχουμε περιληπτική αναφορά στην γνωστή θέση του Σταγυρίτη για την δυναμική (δυνατοτική) λειτουργικότητα του ανθρώπινου νου και την σχέση του με την φύση⁷.

β) Γένεση και φθορά

Ξαναγυρίζοντας στο υλικόν αίτιον σε συνδυασμό με τα στοιχεία που έχουν φυσικήν θέσιν (994α19-22) ο Αριστοτέλης θυμάται το πρόβλημα της μεταβολής (που υποδιαιρείται είτε σε γένεση και φθορά, είτε σε κίνηση —που εδώ δεν τον ενδιαφέρει καθόλου— οποιασδήποτε μορφής) και προχωρεί σε κάποιες σκέψεις για την ευθεία και την αντιστρέψιμη πορεία⁸.

Για την πρώτη σημειώνει ότι ανάμεσα στο είναι και το μη είναι μεσολαβεί η γένεσις, και ανάμεσα στο *δν* και το *μη δν* μεσολαβεί το *γιγνόμενον* (994α27-28), και προχωρεί στην λεπτότατη διάκριση: *οὐ γάρ γίγνεται ἐκ τῆς γενέσεως τό γιγνόμενον ἀλλ' <δ> ἔστι μετά τήν γένεσιν* (994α32-β1)⁹, διάκριση που αποτελεί μια έμμεση άρνηση της θεωρίας του Ηράκλειτου (και του Κρατύλου) για την αδυναμία να γνωρίσουμε την φύση μέσα στην αέναη ροή της¹⁰.

Για την δεύτερη καταλήγει στην αρχή της διατήρησης του παντός (994β5-6: *ἡ γάρ θατέρου φθορά θατέρου γένεσις*): την συλ-

5. Βλ. Asmous, 16 κε., ότι για τον Αριστοτέλη οι λογικές σχέσεις είναι αντανάκλαση των σχέσεων του όντος.

6. Μ' αυτή την προϋπόθεση αναρωτιέται κανείς τι νόημα μπορεί να έχει το ερώτημα του Lloyd, 113, αν οι *Κατηγορίες* του Αριστοτέλη, είναι ταξινόμηση πραγμάτων ή όρων, δηλ. οντολογική ή λογική, και η απάντησή του ότι αποτελούν ταξινόμηση της πραγματικότητας, των πραγμάτων που σημαίνονται με όρους, στην οποία όμως φτάνει από την θεώρηση των γλωσσικών γεγονότων.

7. Randall, 89 κε.

8. Βλ. και ΜτΦ. Δ 2, 1013α29: *ἔτι δθεν ἡ ἀρχή τῆς μεταβολῆς ἡ πρώτη ἢ τῆς ἡρεμῆσεως, ὅλον (...)* ὁ πατήρ τοῦ τέκνου καί ὄλως τό ποιοῦν τοῦ ποιουμένου καί τό μεταβλητικόν τοῦ μεταβάλλοντος· βλ. Asmous, 40 κε.

9. Βλ. την ανάλυση εις Αλεξ. Αφροδ., 155.26-156.22.

10. Πρβ. Φυσ. Ε 2, 225β15: *οὐκ ἔστι γενέσεως γένεσις οὔτε κινήσεως κινήσις*, και Ασκληπ., 125.22 κε.

λαμβάνει ως καθαρά λογική συνέπεια¹¹, αλλά επεξεργάζεται τις δυνατότητές της και λογικά και φυσικά¹².

γ) «Αίτιον», «άπειρον», «συνεχές». Φυσικά και γνωστικά άτομα

Η αντίθεση ανάμεσα στο αίτιον και το άπειρον θ' απαιτούσε ίσως κάποια ανάλυση του τελευταίου¹³, ο Αριστοτέλης όμως περιορίζεται εδώ στην άρνηση του (ενεργού)¹⁴ απείρου¹⁵ με μια αξιωματική διατύπωση: *καί άπειρω ούδενί έστιν είναι· ει δέ μή, ούκ άπειρόν γ' έστι τό άπειρω είναι* (994β26-27), και διατυπώνει κάποιο υπαινιγμό για την πλατωνική σύλληψη στην διάκριση μικρού και μεγάλου απείρου με την έκφραση: *τό δ' άπειρον κατά τήν πρόσθεσιν* (994β30-31).

Η είσοδος στο πρόβλημα του απείρου έχει συνέπεια την υπό-

11. Βλ. και Φυσ. Γ 8, 208α8: *ένδέχεται γάρ τήν θατέρου φθοράν θατέρου είναι γένεσιν, πεπερασμένου δντος τοῦ παντός*. (Η απόδοση εις Κ.Δ. Γεωργούλη, Αριστοτέλους Φυσική ακρόασις (Τα Φυσικά), εις. σημ. G. Prantl (Αθήναι 1972, Παπαδήμα: Φιλοσοφική και Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη, [αρχ.] 4), 94: «και έτσι το σύμπαν είναι πεπερασμένο» είναι παραπλανητική, αφού η μετοχή είναι καθαρότατα αιτιολογική).

12. Φυσ. Ε 1, 224β35-5α20, ΜτΦ. Κ 11, 1067β14-25· στην μακριά ανάλυση εις Αλεξ. Αφροδ., 158.4-159.27, ο συσχετισμός φθοράς και γένεσης θεωρείται ότι σημαίνει την αφθαρσία της ύλης (με την αριστοτελική σημασία της).

13. Ορισμό του βλ. εις Φυσ. Γ 6, 207α1: *ού γάρ οὔ μηδέν έξω, άλλ' οὔ αεί τι έξω έστι, τοῦτο άπειρόν έστι, 7: άπειρον μέν οὔν έστιν οὔ κατά ποσόν λαμβάνουσιν αεί τι λαμβάνειν έστιν έξω, οὔ δέ μηδέν έξω, τοῦτ' έστι τέλειον και δλον· οὔτω γάρ όρίζόμεθα τό δλον, οὔ μηδέν άπεστιν*.

14. Το πρόβλημα του ενεργού απείρου, που γίνεται δεκτό στα σύγχρονα Μαθηματικά, βλ. Φ.Μ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία των Μαθηματικών* (Αθήναι 21971, Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος), 111 κε., ξεφεύγει βέβαια από τα πλαίσια αυτής της μελέτης. Αξίζει όμως να σημειωθεί η αποκαλυπτική διαπίστωση του Κ. v. Fritz, *Das άπειρον bei Aristoteles*, εις "Symposium IV" 65-84, 77 κε., ότι αυτά που ο G. Canter αποκαλεί «ενεργά άπειρα ποσά» αποτελούν στην πραγματικότητα συνδυασμούς από μίαν αρχή διάταξης (αναγκαστικά με πέρατα, αφού είναι περιορισμένη) και έναν συντελεστή απειρότητας (αναγκαστικά δυνατηκόν ως άπειρον).

15. Πρβ. Αλεξ. Αφροδ., 152.15: *πάντων γάρ τών ενεργεία δντων άπειρων διτι άν ληφθῆ μόριον, μέσον έστιν· ει γάρ μή μέσον, πέρασ· άλλ' ει πέρασ έχοι, ούκ άπειρον*.

μνηση της θεωρίας του (φυσικού) συνεχούς με την περιθωριακή έκφραση: *ἐπὶ τῆς γραμμῆς ἢ κατὰ τὰς διαιρέσεις μὲν οὐχ ἴσταται* (994β23-24)¹⁶ και της απόλυτα σχετικιστικής θεωρίας για το χωροχρονοκινητικό συνεχές —που συνεπάγεται απόρριψη της ατομικής θεωρίας— με την φράση: *ἀλλὰ καὶ τὴν ὕλην ἐν κινουμένῳ νοεῖν ἀνάγκη* (994β25-26).

Η έκφραση *οὐ γὰρ οἶόν τε εἶδέναι πρὶν εἰς τὰ ἄτομα ἐλθεῖν* (994β21) δεν πρέπει κατά κανέναν τρόπο να θεωρηθεί αποδοχή της ατομικής θεωρίας (στην φυσική) από τον Αριστοτέλη. Ο Σταγίριτης είναι σ' αυτόν τον τομέα πάντοτε οπαδός της πεδριακής θεωρίας (του συνεχούς) και αρνείται την ύπαρξη αδιαίρετων αρχικών στοιχείων (*ἀτόμων*): εδώ δέχεται την ατομική θεωρία ως γνωσιολογική¹⁷, δέχεται δηλ. την ύπαρξη γνωστικών ατόμων, ως τα οποία φθάνει η ανθρώπινη γνώση¹⁸.

Η αποδοχή αυτή σημαίνει απλώς τον καθορισμό γνωστικών ορίων¹⁹, πέρα από τα οποία δεν είναι αντιληπτές οποιεσδήποτε διαιρέσεις, γιατί δεν μπορεί να τις συλλάβει η ανθρώπινη γνωστική δυνατότητα, κι αν ακόμα συνυπολογίσουμε και την γνώση που μας προσφέρουν τα εργαλεία: άλλωστε κι αυτά έχουν περιορισμένες δυνατότητες²⁰ και πάντως τα χρησιμοποιούμε με τις δικές μας αισθήσεις και νου²¹. Αναρωτιέται μάλιστα κανείς μήπως πρέπει να κατατάξουμε στον ίδιο λογικό τομέα, ως ουσιαστικά ταυτόσημη με την αριστοτελική σκέψη για τα γνωστικά άτομα, την θεωρία των κβάντων, που ενώ φαίνεται να προσδιορίζει φυσικά όρια κατά βάθος ξαναγυρίζει στα γνωστικά, αφού στην φύση είναι υπαρκτά (ή μήπως πάλι μόνο νοητά;) μεγέθη πολύ μικρότερα από την σταθερά του Planck²².

ε) Τα παράδοξα του Ζήνωνα

16. Βλ. και Αλεξ. Αφροδ., 163.15 - 164.10 (και alt. rec.).

17. Αλεξ. Αφροδ., 162.19: *ἄτομα λέγειν νῦν τὰ ἀμέσως ὑπάρχοντα*, βλ. και 163.5-14.

18. Ασκληπ., 131.5 : *ἄτομα (...), τουτέστιν εἰς τὰς ἀμέσους προτάσεις*, 33: *ἄτομα (...) λέγει τὰ ἀμέσως ὑπάρχοντα*, 132.13: *αἱ ἄτομοι καὶ ἀμεσοὶ προτάσεις*.

19. Η υπόμνηση ότι ο ορισμός είναι όριο (994β17-20) πρέπει να συσχετιστεί με την αριστοτελική σημασία του *ἀπλῶς*.

20. Έτσι J. Narlikar, *The Structure of the Universe* (Oxford 1977, O.U.P.: O.P.U.S., Nr. 77), 105.

21. Βλ. H. Poincaré, *La Science et l' Hypothèse* (Paris 1968 [*1902], Flammarion), 52.

22. Είναι πολύ χαρακτηριστική η παρουσία του μεγέθους 10^{-430} εις Y.B. Zel'dovich, *Cosmology and the early Universe*, εις "General Relativity; An Einstein

Τα *παράδοξα* του Ζήνωννα, που οδηγούν σε συμπεράσματα τόσο αντίθετα προς την ανθρώπινη αίσθηση, ήταν ένα από τα θέματα που είχαν απασχολήσει βασανιστικά τον Αριστοτέλη²³. στο *α έλασσον* βρίσκουμε κάποιαν ωχρή ανάμνηση των αριστοτελικών επιχειρημάτων για την αντίκρουσή τους στην φράση: *τό δ' άπειρον κατά τήν πρόσθεσιν ούκ ἔστιν ἐν πεπερασμένῳ διεξελεθῆν* (994β30-31)²⁴.

στ) Ο Περίπατος και η υγεία

Φαίνεται πιθανό επίσης ότι ο Αριστοτέλης κάνει πολύ άριστους υπαινιγμούς και σ' άλλες θέσεις του· υποστηρίζεται π.χ.²⁵ ότι όταν στο παράδειγμα για το τελικόν αίτιον αναφέρει την δυάδα: *βάδισιν μὲν ὑγείας ἔνεκα* (994α9), θυμάται τις θεραπευτικές ιδιότητες του περιπάτου, όπως τις έχει καθορίσει αλλού²⁶, κι από τον οποίο —κατά κάποιαν εκδοχή— ονομάστηκε και η σχολή του²⁷.

Πέρα όμως από τις γνωστές θέσεις, περισσότερο ενδιαφέρον αναμφισβήτητα παρουσιάζει το *α έλασσον* για τις νέες σκέψεις που περιέχει και που εκθέτονται στις επόμενες παραγράφους.

Centenary Survey", ed. S.W. Hawking - W. Israel (Cambridge 1979, C.U.P.) 518-532, 531.

23. Τοπ. Θ 8, 160β7-9 και κυρίως Φυσ. Ζ 9, 239β5-40α18· βλ. και Kirk - Raven, 291 κε., και W.D. Ross, *Aristotle's Physics* (Oxford 1960 [*1936], O.U.P.), 71 κε., Lloyd, 139.

24. Πρβ. Φυσ. Ζ 2, 233α21: *διό και ὁ Ζήνωνος λόγος ψεύδος λαμβάνει τό μὴ ἐνδέχεσθαι τὰ ἄπειρα διελεθῆν ἢ ἀψασθαι τῶν ἀπειρῶν καθ' ἑκαστον ἐν πεπερασμένῳ χρόνῳ (...)* τῶν μὲν οὖν κατὰ τό ποσόν ἀπειρῶν οὐκ ἐνδέχεται ἀψασθαι ἐν πεπερασμένῳ χρόνῳ, τῶν δέ κατὰ διαίρεσιν. Εἰς Αλεξ. Αφροδ., 166.18: *αὐτός μὲν οὕτως ἐφοδεύσας ἔδειξεν ὅτι μὴ οἷόν τε ἄπειρα εἶναι τὰ αἰτία· ὁ δέ ἡμέτερος Ἀριστοτέλης καί αὐτός ἐπιχειρῶν ἐδείκνυεν, δὲν καταλαβαίνει κανεὶς ποῖος εἶναι ὁ πρῶτος αὐτός, πὺ ἀπέδειξε ὅτι και ὁ Αἰριστοτέλης· πάντως το χωριο εἶναι ταραγμένο και το τμήμα 166.18-167.3 λείπει ἀπό τα ἄλλα χειρόγραφα (alt. rec.).*

25. Gigon, *Viten* 167 κε.

26. Ηθ. Ευδήμ. Α 2, 1214β22-24, βλ. και Φυσ. Β 3, 194β33-34.

27. Βλ. όμως Allan, 5, ὅτι δὲν υποστηρίζεται πια ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ονομασία *Περίπατος* οφείλεται στο ὅτι ὁ Αἰριστοτέλης δίδασκει βαδίζοντας.

§15. Η ΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

α) Φύση και αλήθεια

Το *α έλασσον* αρχίζει (993α30-β11) με απαισιόδοξες σκέψεις —που δεν συναντούμε σ' άλλο κείμενο του Αριστοτέλη— για τις γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου: η αλήθεια δεν μπορεί να κατακτηθεί απόλυτα, ως τα έσχατα στοιχεία της.

Για τον Μακεδόνα φιλόσοφο η αλήθεια ανάγεται στην γνώση των όντων, της φύσης, του εξωτερικού κόσμου¹. Σ' αυτόν τον συσχετισμό ο Σταγίριτης δεν ενδιαφέρεται καθόλου για το ότι και ο άνθρωπος αποτελεί στοιχείο —ή συστατικό— του κόσμου, ίσως γιατί η αναζήτηση τόσων χρόνων τον είχε οδηγήσει στην διαπίστωση της ασήμαντότητας του ανθρώπου απέναντι στην φύση², ή ίσως γιατί τον θεωρεί κάτι διαφορετικό απ' αυτήν³: η δεύτερη υπόθεση ενισχύεται —χωρίς ν' αναιρεί την πρώτη— από

1. Πρβ. Απ. 58: *τήν δέ τῶν ὄντων φύσιν καί τήν ἀλήθειαν οὐκ οἰεσθαι δεῖν θεωρεῖν ἀμισθί.*

2. Βλ. και την απαισιόδοξη σκέψη του B. Pascal, *Pensées*, εις "Œuvres complètes", ed. J. Chevalier (Paris 1954 [*1669], Gallimard: Bibliothèque de la Pléiade), 1079-1345, 1105 κε. (σκέψη 84 (347)): «Γιατί τελικά τι είναι ο άνθρωπος στην φύση; Ένα μηδέν απέναντι στο άπειρο, ένα σύμπαν απέναντι στο μηδέν, ένα ενδιάμεσο ανάμεσα στο τίποτα και το σύνολο. (...) ανίκανος εξίσου να ιδεί το μηδέν απ' όπου ανασύρθηκε και το άπειρο όπου αφανίζεται»· η θέση εις Πολιτ. Α 8, 1256β20: *εἰ οὖν ἡ φύσις μηδέν ἀτελές ποιεῖ μήτε μάτην, ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἔνεκεν πάντα πεποιηκέναι τήν φύσιν*, περιορίζεται βέβαια μόνο στον γήινο κόσμο.

3. Η γνωσιολογική θεωρία εις Φυσ. Α 1, 184α16: *πέφικε δέ ἐκ τῶν γνωριμωτέρων ἡμῖν ἡ ὁδός καί σαφεστέρων ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καί γνωριμωτέρα*, και 21: *ἔστιν δ' ἡμῖν τὸ πρῶτον δῆλα καί σαφῆ τὰ συγκεχυμένα μᾶλλον*, δεν αναλύθηκε ποτέ αρκετά ως τώρα, και ακόμα και στην εξαιρετη ανάλυση της αριστοτελικῆς Φυσικῆς από τον W. Wieland, *Die aristotelische Physik; Untersuchungen über die Grundlegung der Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles* (Göttingen 1962, Vandenhoeck & Ruprecht), 69 κε., 85 κε., δεν βρήκε την σωστή της ανάπτυξη· και δυστυχώς η ανάπτυξή της ξεφεύγει και από τα ειδικά —και συνεπώς στενά— πλαίσια της μελέτης αυτής· εις Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία LXXVIII* κε.,

το ότι η έρευνα έχει σαφή κατεύθυνση από τον άνθρωπο προς την φύση⁴.

β) Η συμβολή καθενός στην γνώση της αλήθειας και η αδυναμία απόλυτης γνώσης

Η προσπάθεια για την κατάκτηση της αλήθειας γίνεται από πολλούς (ίσως από όλους τους ανθρώπους), αλλά η συμβολή καθενός είναι μικρή, κάποτε και ανύπαρκτη⁵ και —παρόλο που το άθροισμα των γνώσεων δημιουργεί κάποιον όγκο γνώσης— η κατάκτηση περιορίζεται σε σύνολα σύνολα, χωρίς να είναι δυνατή η επέκτασή της στα επιμέρους.

Μ' αυτό το δεδομένο η απόλυτη γνώση της φύσης, ως τα έσχατα —ή πρώτα— στοιχεία της είναι (οριστικά;) ανέφικτη για τον άνθρωπο⁶, που απέναντι στην φύση βρίσκεται όπως η νυχτερίδα απέναντι στο φως του δειλινού, αν αυτή ήταν η σκέψη του Αριστοτέλη όταν χρησιμοποίησε την έκφραση μεθ' ημέραν (993β10).

γ) Η έννοια του «μεθ' ημέραν»

Γενικά θεωρείται ότι η έκφραση μεθ' ημέραν σημαίνει «κατά την διάρκεια της μέρας»⁷, είναι όμως αμφίβολο αν η εξήγηση αυτή είναι

θεωρείται ότι η υπέρβαση προς τα τῆ φύσει πρότερα είναι θέμα της οντολογίας· πρέπει να σημειωθεί απλώς ότι το θέμα ανάγεται μόνο στη γνωσιολογία και όχι στη φυσική ή την οντολογία, ή ακόμα και στη μεταφυσική, όπως θεωρεί ο D.R. Markis, *Gesunder Menschenkstand und Metaphysik; Analytische Bemerkungen zur antiken Philosophie*, εις «Φιλοσ.» 1 (1971) 106-137, 117.

4. Πρβ. την (ψυχολογική) διάκριση εις Π. ψυχ. Γ 2, 425β26: ἡ δέ τοῦ αἰσθητοῦ ἐνέργεια καὶ τῆς αἰσθήσεως ἡ αὐτὴ μὲν ἔστι καὶ μία, τὸ δ' εἶναι οὐ τὸ αὐτῶν.

5. Βλ. και Αλεξ. Αφροδ., 138.9-14.

6. Ίσως το γνωστικό αυτό συμπέρασμα θα πρέπει να συνδυαστεί με την αριστοτελική θέση, ΜτΦ. Ζ 10, 1036α8: ἡ δ' ὕλη ἀγνωστος καθ' αὐτήν.

γενικά ερμηνευτικά σωστή⁸ και αν στην συγκεκριμένη περίπτωση αποδίδει πραγματικά αυτό που σκεφτόταν ο Αριστοτέλης όταν την μεταχειρίζονταν, ώστε το πρόβλημα πρέπει να διερευνηθεί.

Από τα προαριστοτελικά κείμενα οι όμοιες εκφράσεις του Ηρόδοτου⁹ και του Ευριπίδη¹⁰ δεν πείθουν ότι η αντιπαράθεση προς την νύχτα οδηγεί στην έννοια όλης της μέρας και όχι μόνο του δειλινού· η φράση του Πινδάρου¹¹ —που άλλωστε συνδέει την πρόθεση με την νύχτα και όχι με την μέρα— είναι τόσο αόριστη, ώστε να μην μπορούμε να προχωρήσουμε σε συμπεράσματα.

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης αντιπαράθετει σ' άλλο κείμενό του απευθείας την νύχτα με την μέρα¹², ώστε η ειδική αντιπαράθεσή της προς την έκφραση¹³ *μεθ' ημέραν*¹⁴ πρέπει να σημαίνει κάτι διαφορετικό· έτσι οδηγούμαστε προς την λύση του δειλινού, λύση που ενισχύεται τόσο από την διάκριση —πάλι στο *α έλασσον*— ανάμεσα στην μέρα και το πρωινό¹⁵, όσο και από την παρουσία της λέξης *έωθεν* σε μια άλλη αντιπαράθεση¹⁶.

δ) Η «δείλη»

Ο Σταγίριτης χρησιμοποιεί πολλούς όρους για να προσδιορίσει τα τμήματα της μέρας και της νύχτας, αλλά κανείς τους δεν μπορεί να

7. H.G. Liddell - R. Scott - H.S. Jones - R. McKenzie, *A Greek-English Lexicon* (Oxford 1953 [=1940], O.U.P.), 1108 κε., λ. «μετά (C.11.2)»: «but μετ' ἡμέρην by day».

8. Βλ. σημασία διαδοχής στο μετά εις Liddell - Scott, αυτ., λ. «μετά with accus. (C.11)»: “of sequence or succession”, λ. «μετά (C.11.1)»: “of place, after, behind”, λ. «μετά (C.11.2)»: “of time, after, next to» (Υμν. Ερμ. 326: *μετά χρυσόθρονον ἤω*)· δεν καταλαβαίνει λοιπόν κανείς γιατί μόνο στο *μεθ' ημέραν* το μετά σημαίνει «κατά την διάρκεια», και τι ακριβώς μπορεί να προσδιορίσει αυτή η ερμηνεία ειδικά σ' αυτήν εδώ την αριστοτελική παρομοίωση.

9. Ηρόδ., Β 150, 4: *πλὴν οὐ νυκτός ἀλλὰ μετ' ἡμέρην ποιούμενος*.

10. Ευριπ., Βάκχ. 485: *τά δ' ἱερά νύκτωρ ἢ μεθ' ἡμέραν τελείς*;

11. Πινδ., Νεμ. VI 6: *καίπερ ἑφαμερίαν οὐκ εἰδότες οὐδέ μετὰ νύκτας*.

12. Π.τ. ζώα ιστ. Δ 10, 537α23: *τῆς νυκτός μᾶλλον ἢ τῆς ἡμέρας*.

13. Η μετατροπή εις *μεθημερινόν* εις Αλεξ. Αφροδ., 142.14, δεν προσθέτει κανένα ερμηνευτικό στοιχείο.

14. Βλ. και Μετεωρ. Β 4, 360α3: *νύκτωρ ἢ μεθ' ἡμέραν*· Προβλ. ΚΕ 7, 938β5: *διά τί τῆς νυκτός αἰθρία μᾶλλον ἢ μεθ' ἡμέραν*;

15. *Οὕτω γάρ καί ἡμέρα ἐκ τοῦ πρωῖ, ὅτι μετὰ τοῦτο* (994β2).

16. Π.τ. ζώα ιστ. Ε 14, 546α21: *πᾶσαν ὥραν (...) καί μεθ' ἡμέραν καί νύκτωρ· εἰ δέ μή (...) τό γ' ἔωθεν*.

επηρεάσει την ερμηνεία του μεθ' ημέραν.

Μόνο η λέξη *δειλη*¹⁷ θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα, αυτή όμως σημαίνει ειδικά «απομεσήμερο»¹⁸ και δεν αντιστοιχεί στο νεοελληνικό «δειλινό»: γιατί η *δειλη*, που είναι ετυμολογικά συγγενική με την *δύσιν*¹⁹, σημαίνει πάντοτε τμήμα μέρας²⁰, ενώ το δειλινό είναι ταυτόσημο με το «σούρουπο»²¹, περιέχει δηλ. οπωσδήποτε και τμήμα νύχτας.

ε) Αντίθετα τεκμήρια

Είναι αλήθεια ότι ο Δημοσθένης ερμηνεύοντας (ή επικαλούμενος) τον νόμο του Σόλωνα για την κλοπή²², χρησιμοποιεί την έκφραση *μεθ' ημέραν* προφανώς με την σημασία «κατά την διάρκεια της μέρας»: αλλά η έκφραση δεν περιέχεται στο κείμενο του νόμου²³. Είναι επίσης αλήθεια ότι ο Συνέσιος, σ' ένα κείμενο²⁴ που αποτελεί διασκευή από την ανάπτυξη του ίδιου θέματος από τον Αριστοτέλη²⁵, χρησιμοποιεί

17. Απ. 531: *μέσων μὲν νυκτῶν καὶ μεσημβρίας (...) ἔωθεν δὲ καὶ δειλης, Μετεωρ. Γ 2, 371β25: νυκτός ἢ ἡμέρας καὶ περὶ μεσημβρίαν ἢ δειλην· ἔωθεν (...) καὶ περὶ δύσιν.* Προβλ. ΚΣτ 33, 994α10: *περὶ τὴν δειλην (...) πρῶτ' δέ, Π.τ. ζῶα ιστ. Ε 19, 552β21: μέχρι δειλης, καταφερομένου δέ ἡλίου (...), καὶ ἅμα δυομένου, Ζ 8, 564α 19: ἀπὸ δειλης ἀρξαμένη τὴν τε νύχθ' ὀλην, Θ 9, 596α8, 10, 596α23, 1 32, 619α15: ἀπ' ἀρίστου μέχρι δειλης.*

18. Liddell-Scott, 373 κε., λ. «δειλη»: «afternoon (...) early afternoon (...) late afternoon».

19. J.B. Hofmann, *Etymologisches Wörterbuch des Griechischen* (Darmstadt 1966 [=1950], Wiss. Buchg.), 53, λ. «δειλη», «δειλελος», 65, λ. «δύω 2», H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I-III (Heidelberg 1960 κε., Winter), I 355, λ. «δειλελος».

20. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος της Ιλιάδας Φ 111: *ἢ ἠὼς ἢ δειλη ἢ μέσον ἡμαρ*, βλ. και Liddell - Scott, αυτ.: "in late prose, any time of day (...) apparently day, opp. night".

21. Βλ. Ν.Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικόν λεξικόν της κοινῆς Νεοελληνικῆς* (Θεσσαλονίκη 21967, Α.Π.Θ., Ινστ. Νεοελλ. Σπουδῶν [Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη]), 334, λ. «σούρουπο».

22. Δημοσθ., Κ. Τιμοκρ. (XXIV) 113: *εἰ μὲν τις μεθ' ἡμέραν (...) εἰ δέ τις νύκτωρ ὀτιοῦν κλέπτει*.

23. Δημοσθ., ὄ.π. 105, όπου όμως παραθέτεται μόνο ένα τμήμα του νόμου, βλ. C. Soudhaus, *De Solonis legibus* (Jena 1909, Neuenhahn), 49 κε., 63· πρβ. Δημοσθ., Κ. Άνδροτ. (XXII) 25-26.

24. Συνεσ., Π. βασιλ. 13.7-14.5: *ἵνα νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν σχολάζωσι*.

την ίδια έκφραση, που όμως δεν υπάρχει στο κείμενο του Σταγίριτη. Και στις δυο περιπτώσεις λοιπόν έχουμε προσθήκη μεταγενέστερη της έκφρασης σ' ένα κείμενο που δεν την περιείχε, ίσως για —ποιητικόν;— εντυπωσιασμό του ακροατή ή του αναγνώστη· έτσι δεν ξέρουμε τι ακριβώς σημαίνουν αυτές οι αναφορές, που άλλωστε δεν μπορούν ν' αποτελέσουν κριτήριο για την πρόθεση του Μακεδόνα φιλοσόφου όταν χρησιμοποίησε την έκφραση στην παρομοίωσή του.

Είναι επίσης γνωστό ότι σε αρκετούς ομηρικούς στίχους το *μετά* σημαίνει κίνηση προς το κέντρο μιας ομάδας για να βρεθεί κανείς μέσα της²⁶. αυτή η ειδική σημασία²⁷ του όμως δεν προσφέρει κανένα πρόσθετο ερμηνευτικό στοιχείο στο πρόβλημα, όπως δεν προσφέρουν τα σύνθετά του, αφού σ' όσα συνδέονται με τον χρόνο διαπιστώνουμε σταθερά την έννοια και της διάρκειας²⁸ και της διαδοχής²⁹.

στ) Πραγματολογικά επιχειρήματα

Ίσως περισσότερο από την γλωσσική ανάλυση, η πραγματολογική διερεύνηση οδηγεί στην εκδοχή ότι η έκφραση *μεθ' ημέραν* σημαίνει το σούρουπο, το μεσοδιάστημα δηλ. από την δύση του ήλιου (οπότε τελειώνει η μέρα) ως την επικράτηση του σκοταδιού (οπότε αρχίζει η νύχτα).

Η παρατηρητικότητα του Αριστοτέλη ως φυσιοδίφη³⁰ του επιτρέπει να ξέρει καλά σε ποιο φως βλέπουν³¹ τα μάτια της νυχτερίδας: δεν βλέπουν καθόλου στο λαμπρό φως του μεσημεριού³², βλέπουν καλά στο

25. Ηθ. Νικομ. Θ 12, 1160α36-β12.

26. Liddell - Scott, 1108 κε., λ. «μετά (C.I)»: «of motion, into the middle of, coming into or among, esp. where a number of persons is implied».

27. Δεν είναι κανείς βέβαιος αν μπορεί να μιλήσει για «ειδική σημασία» του *μετά* στον Όμηρο, αν κρίνουμε από την πολυσημία του που διαπιστώνεται κιόλας εις Απόλλων. Σοφ. (Bekker), 111.29, λ. «μετά»: *ἀντί τῆς ἐν (...), ἀντί δέ τῆς ἐπί (...), συνήθως δέ ἡμῖν (...), ἀντί τῆς ἐξ (...), ἀντί δέ τῆς ὑπό (...), ὅπως δέ τῆς εἰς (...)*.

28. Liddell - Scott, αυτ., λ. «μετά» (G.II): «in the midst of, of space or time».

29. Liddell - Scott, αυτ., λ. «μετά (G.III)»: «of succession of time».

30. Βλ. Düring, *Tradition* 288, ότι δεν πρέπει να υπερβάλλουμε τον εμπειρισμό του (παρόλο που ήταν οξύς παρατηρητής των γεγονότων), γιατί κατά το μεγαλύτερο μέρος στηριζόταν σε γραφτές πηγές, ενώ ο εμπειρισμός του Θεοφράστου ήταν πραγματικά πιο προχωρημένος.

31. Το «βλέπουν» σύμφωνα βέβαια με τις τοτινές γνώσεις.

πουν καθόλου στο λαμπρό φως του μεσημεριού³², βλέπουν καλά στο σκοτάδι της νύχτας, ενώ στο σούρουπο με το μισόφωτο βλέπουν με κάποιαν αβεβαιότητα (ή προσεγγιστικότητα), βλέπουν δηλ. ακαθόριστα περιγράμματα αλλά όχι απακριβωμένες λεπτομέρειες. Ο Σταγιρίτης δεν δέχεται απόλυτη γνώση της φύσης, δεν δέχεται όμως και απόλυτη αγνωσία, ώστε δεν μπορεί να αναφέρεται σε οριακές καταστάσεις. Και αφού η παρομοίωση αποσκοπεί στο να δείξει την απροσδιοριστία που διέπει την ανθρώπινη γνώση της φύσης (και της αλήθειας)³³, πρέπει να δεχτούμε ότι αναφέρεται στις θολές οπτικές δυνατότητες της νυκτερίδας: το φως της ανατολής και —περισσότερο— της δύσης, λίγο πριν ή λίγο μετά την κυρίως μέρα, επιτρέπει την αντίληψη περιγραμμάτων (όλον τι έχειν=καθόλου, 993β6), όχι όμως και λεπτομερειών (μέρος μη δύνασθαι=στοιχεία, 993β6)³⁴.

Με οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία θα φτάσουμε ως την απόλυτη αδυναμία γνώσης, και αυτό βέβαια δεν ήταν στις προθέσεις του Αριστοτέλη· άλλωστε αν δεχτούμε ότι το μετά σημαίνει «κατά την διάρκεια» δεν θα έχουμε και σταθερό κριτήριο, γιατί το φως του

32. Είναι φανερό ότι η λεπτή διάκριση του Αριστοτέλη δεν έχει γίνει αντιληπτή στον παραγμένο σχολιασμό του κειμένου εις Ασκληπ., 114.4: *ὡσπερ καὶ ἐπὶ τῶν νυκτερίδων ὀρῶμεν γινόμενον ὅτι οὐκ ἀντιλαμβάνονται τοῦ ἡλιακοῦ φωτός*, 33: *οὔτε γὰρ δύναται [ενν.: αἱ νυκτερίδες] φέρειν τὸ μεθ' ἡμέραν φῶς*, 117.26: *ὡσπερ γὰρ αἱ νυκτερίδες ἔχουσι πρὸς τὸ μεθ' ἡμέραν φῶς (οὐ γὰρ διὰ τὸν ἥλιον οὐκ ἀντιλαμβάνονται, εἰ γε φανότατός ἐστιν ὁ ἥλιος, ἀλλὰ διὰ τὴν τῶν ὀμμάτων ἀσθένειαν), οἴτω καὶ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ὁ νοῦς πρὸς τὰ τῆ φύσει φανερώτατα πάντων ὀκλάζει, οὐ διὰ τὴν ἐκείνων κρύψιν, εἰ γε φανότατα ὑπάρχουσιν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν*, ο οποίος αναφέρεται σταθερά και με μονομέρεια στην ασθένειαν των αισθήσεων, ενώ ο Σταγιρίτης διατήρησε την επιφύλαξη του (*ὡς* (993β7) για τον προσδιορισμό της πηγής στην οποία οφείλεται η μερική αγνωσία.

33. Πρβ. Απ. 55: *φεῦγαι γὰρ ὁ μὴ γινώσκει, τὸ σκοτῶδες καὶ τὸ μὴ δῆλον, φύσει δὲ δύναται τὸ φανερόν καὶ τὸ γνωστόν, καὶ: τὸ γνωστόν καὶ τὸ φανερόν ἀγαπητόν ἐστι*.

34. Στην φράση: *τὸ δ' ὅλον τι ἔχειν καὶ μέρος μὴ δύνασθαι* (993β6) το νοηματικό κέντρο βάρους βρίσκεται αναμφισβήτητα στο αόριστο *τι* εις Αλεξ. Αφροδ., 140.19-141.30 (βλ. και alt.rec.), θεωρείται λαθεμένη η αριστοτελική διατύπωση και προτείνονται διάφορες διορθώσεις της (πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το κείμενο έχει ασταθή γραφή, δηλ. άλλοτε ὅλον τε και άλλοτε ὅλον τι), που όχι μόνο δεν ανταποκρίνονται στην σκέψη του Αριστοτέλη, αλλά δεν πειθούν και τον ίδιο τον σχολιαστή του. Και εις Ασκληπ., 117.9: *μέρος γὰρ αὐτῆς οὐδείς δύναται γνῶναι, εἰ γε καὶ ἀμερῆς ἐστι, τὸ δ' ὅλον πολὺ ἐστι γνῶναι*, πρβ. τον σχολιασμό εις 117.11-22, η ερμηνεία δεν μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο επιτυχημένη.

πρωινού, του μεσημεριού και του δειλινού δημιουργεί διαφορετικές — ανάλογα— καταστάσεις και οπτικές δυνατότητες για την όραση της νυχτερίδας.

ζ) Υποκειμενική επιλογή;

Κι όμως μπορούμε να σκεφτούμε και την αντίθετη λύση: ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την έκφραση *μεθ' ημέραν* εννοώντας πραγματικά «κατά την διάρκεια της μέρας» για να δηλώσει διάφορες βαθμίδες φωτισμού και να δείξει ότι ανάλογα με την ώρα της η ανθρώπινη γνώση ή δεν συλλαμβάνει καθόλου την φύση ή περιορίζεται σε αβέβαιη γνώση. Η λύση αυτή μπορεί να χρησιμοποιήσει ως επιχειρήματα το ότι έχει προηγηθεί η φράση: *καθ' ένα μὲν ἢ μῆθὲν ἢ μικρόν ἐπιβάλλειν αὐτῇ* (993β2-3) και το ότι το νυχτερίδων (993β9) προβάλλει στον πληθυντικό· αλλά το γεγονός ότι στον λόγο έχουν μεσολαβήσει το όλον και το μέρος (993β6) οδηγεί περισσότερο λογικά στην λύση του δειλινού.

Πάντως και η εμμονή στην παραδοσιακή ερμηνεία μπορεί να εξηγηθεί κάπως όμοια την παρομοίωση: απ' όλη την έκταση της μέρας, το κεντρικό τμήμα με το μεσουράνημα του ήλιου είναι άχρηστο γιατί δεν προσφέρεται καθόλου για γνώση³⁵, ενώ τα ακραία τμήματά της, οπότε το φως είναι κάπως περιορισμένο και όχι εκτυφλωτικό, επιτρέπουν γνώση συνόλων, αν και όχι και στοιχείων. Απομένει όμως πάλι η απορία αν σ' όλη αυτή την ανάπτυξη ο Σταγίριτης σκέφτηκε καθόλου το φως της αυγής.

Τελικά ίσως η επιλογή πρέπει να στηριχτεί σε καθαρά υποκειμενική —και φυσικά αυθαίρετη— προτίμηση· η λύση του δειλινού πάντως φαίνεται και περισσότερο ποιητική, και ίσως γι' αυτό να την προτιμούσε και ο Αριστοτέλης³⁶.

35. Γι' αυτό το θέμα πρέπει να μην ξεχνούμε τις θέσεις εις Π. ψυχ. Β10, 422α20: *ὡσπερ δὲ καὶ ἡ ὄψις ἐστὶ τοῦ τε ὄρατου καὶ τοῦ ἀόρατου (τό γὰρ σκότος ἀόρατον, κρίνει δὲ καὶ τοῦτο ἢ ὄψις), ἐστὶ τε τοῦ λίαν λαμπροῦ (καὶ γὰρ τοῦτο ἀόρατον, ἄλλον δὲ τρόπον τοῦ σκότους)*· η παραλλαγή του Κώδ. Ε δεν περιέχει διαφορετικές σκέψεις, αλλά μόνο φραστικές διαφορές.

36. Βλ. παρακ. §18 στο τέλος.

§16. ΟΙ ΠΑΡΟΜΟΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

α) Οι πλατωνικοί δεσμώτες της σπηλιάς

Είναι βέβαια πασίγνωστη η πλατωνική παρομοίωση με τους δεσμώτες της σπηλιάς¹. δείχνει παραστατικά το γνωστικό ανέβασμα των ανθρώπων από την σκιά των φαινομένων στο φως της αλήθειας².

Η πλατωνική αισιοδοξία, με την οποία καθορίζεται η γνωστική πορεία των ανθρώπων, θεωρεί αυτό το ανέβασμα εφικτό· γι' αυτό και ο Πλάτων έχει βέβαια σημειώσει την αδυναμία του ανθρώπινου ματιού να αντικρύσει το λαμπερό φως του *θείου* (ή του *όντος*), έχει όμως εξαιρέσει απ' αυτή την αδυναμία τον φιλόσοφο³.

β) Οι αριστοτελικοί τραγλοδύτες

Η παλιότερη αριστοτελική παρομοίωση με τραγλοδύτες (από το χαμένο έργο *Περί φιλοσοφίας*⁴) διακατέχεται από την ίδια αι-

1. Πλατ., Πολιτ. Ζ', 514α κε.

2. Εις Πλατ., Πολιτ. Στ', 508c, διακρίνεται το πώς βλέπει κανείς την μέρα και πώς την νύχτα (βλ. την έκφραση: *ὄφθαλμοί (...) ὡν νικτερινά φέγγη, ἀμβλυώτουσί τε καί ἐγγύς φαίνονται τυφλών*), και εις 508d παραλληλίζεται η διαφορετική ὄραση την μέρα και την νύχτα με την σχέση της ψυχῆς προς την αλήθεια και το *ον* (βλ. την έκφραση: *καί τό τῆς ψυχῆς ὡδε νόει*)· βλ. και Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* LXXVII, ότι όλα αυτά είναι προετοιμασία για την παρομοίωση με τους δεσμώτες της σπηλιάς.

3. Πλατ., Σοφ. 254a: *ὁ δέ γε φιλόσοφος, τῆ τοῦ ὄντος ἀεί διά λογισμῶν προσκειμένος ἰδέα, διά τό λαμπρόν αὐ τῆς χώρας οὐδαμῶς εὐπετής ὄφθῆναι· τά γάρ τῆς τῶν πολλῶν ψυχῆς ἁμματα καρτερεῖν πρός τό θεῖον ἀφορῶντα ἀδύνατον.*

4. Απ. 12 [=Cic., *De nat. deor.* II XXXVII §95], βλ. Jaeger, *Aristotle* 30 και ἰδίως 163 κε., Lesky, 769.

σιοδοξία, διαφέρει όμως μόνο στην ερμηνευτική κατεύθυνση, γιατί οδηγεί στην ανάγκη αποδοχής των θεών.

Μ' αυτό το δεδομένο, μπορεί να θεωρηθεί απλή απομίμηση της πλατωνικής.

γ) Η παρομοίωση με τα μάτια της νυχτερίδας

Στο *α έλασσον* η παρομοίωση είναι εντελώς ξένη προς όλα αυτά. Εδώ έχουμε μιαν όψιμη παραλλαγή της γνωσιολογικής θεωρίας του Αριστοτέλη για τα γνώριμα στον άνθρωπο και στην φύση, και η αναφορά γίνεται με έναν καινούργιο —και πρωτότυπο— παραλληλισμό: ο ανθρώπινος νους είναι τα μάτια της νυχτερίδας, και η φύση είναι το φως.

Είναι ολοφάνερο ότι ο παραλληλισμός του ανθρώπινου νου με τα μάτια της νυχτερίδας διαφέρει ολοκληρωτικά από τους προηγούμενους⁵ και είναι θανάσιμα απαισιόδοξος: η γνώση της απόλυτης —της φωτεινής— αλήθειας είναι ανέφικτη για τον άνθρωπο και η απαισιοδοξία αυτή είναι αντίθετη προς την βεβαιότητα για την απόκτηση της γνώσης, βεβαιότητα που κατείχε τον Αριστοτέλη όταν διατύπωνε περιληπτικά την γνωσιολογική του θεωρία στα *Φυσικά*⁶.

δ) Γνωσιολογική θεωρία και χρονολόγηση «Φυσικών» και «Μεταφυσικών»

Παρόλο που δεν είναι δυνατό ν' αναλυθεί σ' αυτή την μελέτη η αριστοτελική γνωσιολογική θεωρία, πρέπει να σημειωθούν κάποια στοιχεία της, που βοηθούν άλλωστε και στην χρονολόγηση των έργων του Σταγίριτη.

Αναπτύσσοντας στα *Αναλυτικά ύστερα* τις θέσεις του για τον επιστημονικό συλλογισμό, ο Αριστοτέλης παρουσιάζεται να διακρίνει ανά-

5. Η διαφορά είναι πελώρια ως προς την απόληξη: μπορεί ή δεν μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίσει την έσχατη αλήθεια, το *δν* του Πλάτωνα ή την φύση του Αριστοτέλη;

6. *Φυσ. Α Ι*, 184α22: *ύστερον δ' εκ τούτων γίγνεται γνώριμα τά στοιχεία και αι αρχαί διαιρούσι ταύτα.*

μεσα στην εμπειρία και την (αφηρημένη) νόηση⁷ και το ίδιο πιστεύει ο Jaeger⁸ ότι βρίσκουμε στο βιβλίο Ζ των *Μεταφυσικών*, σ' ένα χωρίο που είναι τοποθετημένο σε λαθεμένη θέση⁹. Οποιαδήποτε ερμηνεία όμως κι αν δώσουμε στις έννοιες που αποτελούν τα βάρη της θεωρίας (και ιδιαίτερα στην λέξη «αίσθησις», που για τον Αριστοτέλη δεν έχει μόνο δεκτικό —παθητικό— περιεχόμενο¹⁰), το τελικό συμπέρασμα είναι η βεβαιότητα ότι μπορεί να κατακτηθεί η αλήθεια¹¹.

Η παρομοίωση στο α έλασσον αμφισβητεί ακριβώς αυτή τη δυνατότητα. Ο μαθητής είχε πιστέψει αρχικά στην πλατωνική θέση για την δυνατότητα της απόλυτης γνώσης (αν και θα ήταν κάπως σκεπτικιστής για το ότι η κατάκτησή της είναι λίγο-πολύ έκσταση), τελικά όμως έφτασε στην δική του σχετικιστική αντίληψη για την περιορισμέ-

7. Αναλ. ύστ. Α 2, 71β33: *πρότερα δ' ἐστὶ καὶ γνωριμώτερα διχῶς· οὐ γάρ ταυτόν πρότερον τῆ φύσει καὶ πρὸς ἡμᾶς πρότερον, οὐδέ γνωριμώτερον καὶ ἡμῖν γνωριμώτερον. λέγω δέ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς δέ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρωτέρων. ἔστι δὲ πορρωτάτω μὲν τὰ καθόλου μάλιστα, ἐγγυτάτω δέ τὰ καθ' ἕκαστα· καὶ ἀντίκειται ταυτ' ἄλλήλοις.*

8. Jaeger, ό.π. 198, όπου θεωρεί ότι τονίζεται ότι η καλύτερη μέθοδος (γνώσης) είναι το ξεκίνημα από τις ουσίες που είναι αντιληπτές από τις αισθήσεις, προσθέτει όμως ότι η θέση αυτή ακολουθείται από μια λεπτή και διάσημη-εκτροπή για την φύση της ανθρώπινης γνώσης και την σκοπιμότητα να ξεκινούμε πάντοτε από ό,τι είναι γνωστό «σ' εμάς», δηλ. αυτό που εγγύεται η αίσθηση, για να προχωρήσουμε σ' εκείνο που είναι γνώριμο «από την φύση», δηλ. το αντικείμενο της καθαρής σκέψης καθαυτήν.

9. ΜτΦ Ζ 3, 1029β3-12 (όπου όμως δεν γίνεται καθόλου αναφορά ή διάκριση σε αίσθηση και νόηση): ο Jaeger, ό.π. 199, 199¹, αποδέχεται εδώ την διαπίστωση του Bonitz, εξηγεί όμως την λαθεμένη τοποθέτηση του χωρίου με το ότι η σκέψη αυτή γράφηκε αργότερα σ' ένα λυτό -χωριστό- φύλλο και τοποθετήθηκε εκεί που δεν έπρεπε από τον αρχικό εκδότη των *Μεταφυσικών*.

10. Ο Lloyd, 195 κε., έχει μια διεισδυτική ανάλυση του παθητικού και του ενεργού νου στην αριστοτελική θεωρία για την ψυχή, δεν προώθησε όμως τα συμπεράσματά του ως την σύλληψη της μικτής γνωσιολογικής θεωρίας του Σταγίριτη.

11. Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να κατατάξουμε την περίπτωση όπου ο καπνός εμποδίζει προσωρινά!- την όραση, Απ. 660: *ὡσπερ ὁ καπνός ἐπιδάκων τὰς ὄψεις εὖς ἔα βλέπειν τὸ κείμενον ἐν τοῖς ποσίν, οὕτως ὁ θυμὸς ἐπαιρῶμενος τῷ λογισμῷ ἐπισκοπεῖ*, βλ. και Moraux, *Listes* 77, 77¹⁵⁶, πρβ. Ρητορ. Α 1, 1354β11: *ἐπισκοπεῖ τῆ κρίσει τὸ ἴδιον ἢδὺ ἢ λυπηρόν·* και δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι για τον Αριστοτέλη το κύριο μέσο για το ειδέναι είναι η όραση, ΜτΦ Α 1, 980α25: *τὸ ὄραν αἰρούμεθα ἀντὶ πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν ἄλλων [εν.: αἰσθήσεων]. αἴτιον δ' ὅτι μάλιστα ποιεῖ γνωρίζειν ἡμᾶς αὕτη τῶν αἰσθήσεων.*

νη γνώση, που επεκτείνεται σιγά-σιγά και για τον καθένα και για το σύνολο των ανθρώπων, αλλά δεν φτάνει ποτέ στην απόλυτη, την τέλεια γνώση¹².

Η εξέλιξη αυτή της αριστοτελικής γνωσιολογικής θεωρίας μπορεί να βοηθήσει και στην —σχετική— χρονολόγηση των κειμένων του που περιέχουν στοιχεία γι' αυτήν. Ο συσχετισμός λοιπόν των αντιλήψεων για την γνωστική δύναμη (ή δυνατότητα) του ανθρώπου, όπως προβάλλουν από την μια μεριά στα βιβλία Α των *Φυσικών* (που γενικά θεωρούνται γραμμένα πριν από τα *Μεταφυσικά*), Α των *Μεταφυσικών* και Α των *Αναλυτικών υστέρων*, και από την άλλη στο *α έλασσον*, πείθει ότι το τελευταίο απέχει χρονικά από τα άλλα όσο η αισιοδοξία του επιστημονικά διεισδυτικού νέου ερευνητή από την απαισιοδοξία του ώριμου για απόλυτη αφαίρεση φιλοσόφου.

ε) Η επίδραση στον Θεόφραστο

Είναι φανερό, έπειτα απ' όλα αυτά, ότι η παρομοίωση με τα μάτια της νυχτερίδας δεν είναι ταυτόσημη ουσιαστικά ούτε με την πλατωνική ούτε με την πρωιμότερη αριστοτελική. Και αξίζει να σημειωθεί ότι η όψιμη αυτή παρομοίωση αποτελεί το υπόβαθρο της σκέψης του Θεόφραστου όταν καταλήγει —κι αυτός— στο ότι η θεώρηση των *άκρων* και *πρώτων* είναι αδύνατη¹³.

Η παρομοίωση του Πλάτωνα έχει κάποια δόση αν όχι γνήσιου μυστικισμού, οπωσδήποτε όμως ιδεαλισμού· η παρομοίωση του Αριστοτέλη είναι —παρά την κάπως ποιητική διατύπωσή της— καθαρά ρεαλιστική. Η θεώρηση του Θεοφράστου μοιάζει να ξαναγαυρίζει μια στιγμή στο πλατωνικό πρότυπο, καθώς μετατρέπει το αριστοτελικό φανερώτατα (993β11) στο πλατωνικό φωτεινότατα· η γνωσιολογική απόληξή της όμως είναι επηρεασμένη από την λύση του δασκάλου και φίλου του.

12. Αυτή η αριστοτελική θέση δεν πρέπει να συγχέεται με τη σκέψη του Δημοκρ. (Diels-Kranz, VS⁶), απ. 117: *ἐπὶ δὲ οὐδὲν ἴδμεν ἐν βυθῷ γὰρ ἢ ἀλήθεια*, γιατί το υπόβαθρό της είναι από κάθε άποψη εντελώς διαφορετικό· άλλωστε ο Σταγίριτης φαίνεται να την αγνοεί, βλ. Φ.Κ. Βώρου, *Ἐν βυθῷ ἢ ἀλήθεια. Δημόκριτος* απ. 117, εις «Φιλοσ.» 2 (1972) 137-151.

13. Θεοφρ. (Wimmer), απ. XII 25: *ὅταν δὲ ἐπ' αὐτὰ τὰ ἄκρα καὶ πρῶτα μεταβαίνωμεν οὐκέτι δυνάμεθα [ενν.: θεωρεῖν], εἶτε διὰ τὸ μὴ ἔχειν αἰτίαν εἶτε διὰ τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν ὥσπερ πρὸς τὰ φωτεινότατα βλέπειν.*

ε) Η ανάμιξη του Πασικλή

Με αυτά τα δεδομένα, και με την πρόσθετη υπόμνηση ότι ο Θεόφραστος είναι όχι απλώς ο αρχαιότερος μαθητής του Περιπάτου, αλλά ώριμος πια και ο ίδιος φιλόσοφος και επιστήμονας, και συνεργάτης και υποψήφιος διάδοχος του Αριστοτέλη, είναι αδύνατο να υποστηριχτεί σοβαρά ότι παρέλαβε την παρομοίωση με τα μάτια της νυχτερίδας από τον Πασικλή¹⁴ (έναν κατά τα άλλα άγνωστο νεαρό μαθητή και ανεψιόν ενός στελέχους του Λυκείου)¹⁵. αντικειμενικά είναι απίθανη οποιαδήποτε μεταβίβαση ιδεών από τον δεύτερο στον πρώτο, ενώ είναι φυσιολογικό να υιοθετήσει τις ύστατες σκέψεις του δασκάλου ο αρχαιότερος μαθητής και συνεχιστής του.

14. Έτσι Theiler, *Entstehung* 297.

15. Βλ. παρακ. §31.

§17. Η ΑΝΑΚΥΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

α) Το περιοδικό ξαναγύρισμα της γνώσης

Μια από τις σταθερές θέσεις του Αριστοτέλη¹ είναι ότι οι ίδιες αλήθειες ξαναγυρίζουν πολλές φορές στην ανθρώπινη ιστορία².

Η θεωρία του περιοδικού ξαναγυρίσματος της γνώσης —με μόνη εξαίρεση τις παροιμίες, υπολείμματα αρχαίας σοφίας, που διαφεύγουν την καταστροφή που εκμηδενίζει μερικά τον άνθρωπο³— είναι κιάλας στον διάλογο *Περί φιλοσοφίας* το κλειδί⁴. Υποστηρίζεται όμως ότι οι θέσεις σ' αυτό το έργο του Σταγυρίτη είναι ολοφάνερα παραγωγή της μεταβατικής (μακριά από την Αθήνα) περιόδου του⁵, που διακρίνεται και από την τελική μορφή της διδασκαλίας του, αν και περιέχει την *εντελέχεια* της τελευταίας σ' όλα της τα ουσιαστικά σημεία⁶.

1. Έτσι Jaeger, *Aristotle* 130.

2. *Μετεωρ.* Α 3, 339β27: οὐ γάρ δὴ φήσωμεν ἅπαξ οὐδέ δις οὐδ' ὀλιγάκις τὰς αὐτὰς δόξας ἀνακυκλεῖν γιγνομένας ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλ' ἀπειράκις, Π. ουρ. Α 3, 270β19: οὐ γάρ ἅπαξ οὐδέ δις ἀλλ' ἀπειράκις δεῖ νομίζειν τὰς αὐτὰς ἀφικνεῖσθαι δόξας εἰς ἡμᾶς, ΜτΦ Λ 8, 1074β10: καὶ κατὰ τὸ εἶκος πολλάκις εὐρημένης εἰς τὸ δυνατόν ἐκάστης τέχνης καὶ φιλοσοφίας καὶ πάλιν φθειρομένων καὶ ταύτας τὰς δόξας ἐκείνων ὅλον λείψανα περισεῶσθαι μέχρι τοῦ νῦν, Πολιτ. Η 10, 1329β25: σχεδὸν μὲν οὖν καὶ τὰ ἄλλα δεῖ νομίζειν εὐρησθαι πολλάκις ἐν τῷ πολλῷ χρόνῳ, μᾶλον δ' ἀπειράκις.

3. Απ. 13: παλαιᾶς εἰσι φιλοσοφίας ἐν ταῖς μεγίσταις ἀνθρώπων φθοραῖς ἀπολομένης ἐγκαταλείμματα [ενν.: αἱ παροιμίαι] περισωθέντα διὰ συντομίαν καὶ δεξιότητα· βλ. Jaeger, ὁ.π. 130², Mogaux, *Listes* 129 καὶ 199, την διόρθωση προομιῶν ἀντὶ παροιμιῶν στον κατάλογο του Ανωνύμου.

4. Jaeger, ὁ.π. 131¹.

5. Jaeger, ὁ.π. 125.

6. Σχολιάζοντας σύντομα το πρόβλημα, καταλήγουμε -σχεδόν αναγκαστικά- στο ότι για όσους σκέφτονται (απορητικά και δημιουργικά) συνεχώς, οριστικό καταστάλαγμα στις θεωρίες τους δημιουργεί -κάπως βίαια και απρόσμενα, είναι αλήθεια- μόνο ο θάνατος· γι' αυτό και κάθε περιόδός τους είναι μεταβατική, και τα συμπεράσματά τους παραμένουν πάντοτε ανολοκλήρωτα και αφρόνιστα, γιατί ο θάνατος απαγορεύει την τελική λείανσή τους.

β) Ευθύγραμμη και κυκλική πορεία στην κατάκτηση της γνώσης

Η σκέψη ότι η αλήθεια ξαναγυρίζει περιοδικά σημαίνει ότι οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να την διατηρήσουν μόνιμα και σταθερά, ώστε η παράδοση —και συνεπώς και ο πολιτισμός ως σύνολο— καταστρέφεται περιοδικά από τις βίαιες διαταραχές της φύσης. Σ' αυτή την αντίληψη έχουμε προφανώς επέκταση —ειδικά στην φιλοσοφία— της πλατωνικής θεωρίας για τις καταστροφές και τις αναγεννήσεις της ανθρωπότητας⁷.

Η πρώτη θεώρηση λοιπόν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο *α έλασσον* έχουμε αντίθετη σκέψη: η γνώση έχει πορεία ευθύγραμμη, και έτσι δικαιολογείται και η απαίτηση διαδοχικής συμβολής πολλών για την απόκτηση κάποιου όγκου γνώσης. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνούμε την περιεργή παρατήρηση του Αριστοτέλη —η οποία είναι άγνωστο εναντίον ποιου κατευθύνεται— ότι η φύση δεν είναι κάτι στο οποίο τα φαινόμενα παρουσιάζονται σαν μια σειρά επεισοδίων, όπως μια κακογραμμένη τραγωδία⁸.

γ) Διαφορετική κλίμακα των θεωρήσεων

Και όμως οι δυο θεωρήσεις δεν είναι αντιφατικές. Η πλατωνική θεωρία ανάγεται σε ανθρώπινη κλίμακα, και έτσι δεν μπορεί ν' αποριφθεί, αν και η ανθρωπότητα δεν έχει εξακριβώσει ως τώρα την ύπαρξη υψηλών παλιών πολιτισμών. Η αριστοτελική σκέψη για την συμβολή των πολλών στην κατάκτηση της γνώσης αναφέρεται με προοπτική αιωνιότητας, ως την γνώση της απόλυτης αλήθειας: μόνο που δεν ξέρει κανείς αν αυτός ο μακρόπνοος σκοπός είναι πραγματικά τελικά επικτός.

7. Πλατ., Πολιτικ. 268d κε., ιδιαίτερα 272e-3a, Νόμ. Γ', 677a, Τιμ. 22b-d, 23a-e, Κριτ. 109d.

8. ΜτΦ Ν 3, 1090β19: *οὐκ ἔοικε δ' ἡ φύσις ἐπεισοδιῶδης οὕσα ἐκ τῶν φαινομένων, ὥσπερ μοχθηρὰ τραγωδία*, πρβ. και Λ 10, 1075β37-6α4· ο Robin, *Pensée* 273, θεωρεί ότι η κριτική αυτή κατευθύνεται ειδικά εναντίον του Σπενσίππου.

§18. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΔΡΟΜΩΝ

α) Ο ρόλος των δασκάλων και των προδρόμων

Αφού για την προσέγγιση της αλήθειας είναι απαραίτητη η διαδοχική συμβολή πολλών, ώστε όχι μόνο να πραγματοποιείται πρόοδος, αλλά και να σχηματίζεται επιστημονική παράδοση¹, ο Αριστοτέλης στρέφεται με ευγνωμοσύνη προς τους δασκάλους² και τους προδρόμους, και επισημαίνει —μοναδική φορά— έντονα τον ρόλο τους (993β11-19). Και η αντιμετώπισή τους γίνεται και εδώ με την συνηθισμένη αριστοτελική επιείκεια³ για τους πνευματικά ασθενικότερους⁴, για τους οποίους ζητά δικαιοσύνη επειδή τουλάχιστον προκαλέσανε ερεθισμούς.

β) Η ανώνυμη αναφορά στον Πλάτωνα και τον Σωκράτη

Η αναφορά αυτή στους δασκάλους και τους προδρόμους είναι αφορμή για την εξωτερίκευση μερικών προσωπικών του αναμνήσεων, που κρύβονται διάφανα.

1. Βλ. και Randall, 53.

2. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστοτέλης συνδέει τον σεβασμό προς τους γονείς με το ότι μας δίνουν την νόηση, βλ. Απ. 55.

3. Ασχληπ., 115.10: *εὐγνωμόνως φερόμενος ἀποδέχεται τοὺς πρὸ αὐτοῦ καὶ τοὺς ἐπιπολαιότερους*, βλ. και 117.34-118.9.

4. Ο Αλεξ. Αφροδ., 143.11-12, θεωρεί ότι αναφέρεται στους αρχαιότερους, βλ. όμως ΜτΦ Α 8, 1073β13: *τό δέ λοιπόν ζητούντες αὐτούς τὰ δὲ πυνθανομένους παρὰ τῶν ζητούντων, ἂν τι φαίνεται παρὰ τὰ νῦν εἰρημένα τοῖς ταῦτα πραγματενομένοις, φιλεῖν μὲν ἀμφοτέρους, πείθεσθαι δὲ τοῖς ἀκριβεστέροις*, Π. ψυχ. Α 2, 403β21: *τάς τῶν προτέρων δόξας συμπαραλαμβάνειν, ὅσοι τι περὶ αὐτῆς ἀπεφάναντο, ὅπως τὰ μὲν καλῶς εἰρημένα λάβωμεν, εἰ δὲ τι μὴ καλῶς, ταῦτ' εὐλαβηθῶμεν*.

Όταν ο Αριστοτέλης μιλά γενικά για τους φιλοσόφους και επιστήμονες (*περί τῆς ἀληθείας ἀποφηναμένων*, 993β17), μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι με την φράση: *παρά μὲν γὰρ ἐνίῳν παρειλήφαμέν τινας δόξας* (993β18) ο νους του γυρίζει προπαντός στον δάσκαλό του Πλάτωνα⁵, ενώ με την φράση: *οἱ δέ τοῦ γενέσθαι τούτους αἷτια γεγόνασιν* (993β18-19) υπονοεί τον δάσκαλο του δασκάλου του, τον Σωκράτη⁶, που βέβαια δεν τον γνώρισε, αλλά μπορεί να τον θεωρεί πνευματικά περισσότερο συγγενή του, γιατί και οι δυο τους είναι προπαντός λογικοί⁷.

Θα μπορούσε πραγματικά να θεωρηθεί εδώ παράξενη η παράλειψη ν' αναφέρει τα συγκεκριμένα ονόματα (όπως έκανε προηγούμενα με τους μουσικούς). Αλλά αν σκεφτούμε ότι το κείμενο (ως προφορικός λόγος⁸) απευθύνεται σε ακροατήριο που ξέρει πολύ καλά τις λεπτομέρειες, και ότι προέρχεται από κάποιον πολύ ώριμο ομιλητή που στην βαθυστόχαστη ανάπτυξή του μπορεί ν' αδιαφορεί για λεπτομέρειες (που ο ίδιος θεωρεί ασήμαντες, κι αν ακόμα δεν είναι αντικειμενικά ασήμαντες) και να τις παραμερίζει, πρέπει να δικαιολογήσουμε αυτή την αοριστία ως προς τα ονόματα, αφού μάλιστα έτσι δίνεται και κάποιος υποβλητικός τόνος στο σύνολο του κειμένου.

γ) Η δημιουργία της παράδοσης

Δεν πρέπει βέβαια κατά κανέναν τρόπο να θεωρηθεί ότι η αναγωγή στους προδρόμους αποτελεί υπαινιγμό για την πενιχρή

5. Ο πληθυντικός χρησιμοποιείται ίσως γιατί θέλει να προσδώσει κάποια αοριστία στην φράση του, μπορεί όμως ν' αναφέρεται και σ' όσους άκουσε (π.χ. τον Εύδοξο, βλ. Lesky, 760) στην Ακαδημία κατά τις απουσίες του Πλάτωνα από την Αθήνα.

6. Και πάλι ο πληθυντικός χρειάζεται για την αοριστία στην φράση, μπορεί όμως ν' αναφέρεται και στους άλλους δασκάλους του Πλάτωνα (π.χ. τον Κρατύλο, βλ. ΜτΦ Α 6, 987α32-33), ή και γενικότερα στους Προσωκρατικούς, και ιδιαίτερα τους Ελεάτες, αλλά και τον Πυθαγόρα, ή τον Ηράκλειτο.

7. Είναι χαρακτηριστικός ο έπαινος εις ΜτΦ Μ 4, 1078β27: *δύο γάρ ἐστιν ἃ τις ἂν ἀποδώῃ Σωκράτει δικαίως, τούς τ' ἐπακτικούς λόγους καὶ τό ὀρίξεσθαι καθόλου* βλ. και Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* LXXVI, ότι κατά βάθος ο Αριστοτέλης μένει ένας μαθητής του Σωκράτη.

8. Βλ. παρακ. §29.

ποιότητα του άμεσου δασκάλου. Απλώς διαπιστώνεται η πορεία με την οποία δημιουργείται η φιλοσοφική (και επιστημονική) παράδοση, όπως αμέσως πριν είχε σημειωθεί αντίστοιχα το ίδιο και για την δημιουργία της καλλιτεχνικής παράδοσης⁹.

δ) Η προσωπική εμπειρία του Αριστοτέλη

Η ανάμνηση των δασκάλων του είναι επίσης αφορμή για να προσθέσει —μ' ένα άλμα στην αρχιτεκτονική του βιβλίου— την δική του εμπειρία για τα προσόντα του δασκάλου και τις δυσκολίες που γενικά αντιμετωπίζει με τους μαθητές (994β32-5α14), τους οποίους πρέπει να προσεγγίζει μ' ό,τι είναι κιάλας σ' αυτούς γνωστό¹⁰ και συνηθισμένο¹¹, και ανάλογα με τον τρόπο που ταιριάζει στον καθένα.

Το λειτούργημα του δασκάλου λοιπόν δεν είναι εύκολο, αλλά απαιτεί να είναι κανείς ειδικά εκπαιδευμένος, και επιπλέον να μην συγχέει το αντικείμενο (τα προβλήματα) της επιστήμης με τον τρόπο που πρέπει να μεταδώσει τα πορίσματά της¹².

ε) Οι λόγοι της απογοήτευσης

Ο Αριστοτέλης είχε αρχίσει την διδακτική σταδιοδρομία του στην Ακαδημία και την συνέχισε ακατάπαυστα ώς το τέλος του, ώστε η εμπειρία του ήταν μακρότατη.

Η απογοήτευση λοιπόν που εκφράζει εδώ για τις —παράλογες;— αξιώσεις και την —μειωμένη;— δεκτικότητα των μαθητών δεν μπορεί ν' αναχθεί στην νεανική του δραστηριότητα, αλλά πρέπει να χρεωθεί στην τελευταία του περίοδο, οπότε είναι

9. Βλ. και Αλεξ. Αφροδ., 144.1-14 (και alt. rec.).

10. Düring, *Tradition* 358.

11. Ο υπαινιγμός στα *μυθώδη και παιδαριώδη των νόμων* αποτελεί ίσως προέκταση της διαπίστωσης, Πολιτ. Β 8, 1268β41: *ὅσα τε λοιπά τῶν ἀρχαίων ἐστὶ που νομίμων εὐήθη πάντα ἐστίν*. βλ. και την ερμηνεία εις Αλεξ. Αφροδ., 167.15-19 (και alt. rec.).

12. Είναι λαθεμένος ο περιορισμός εις Ασκληπ., 134.10: *πῶς δεῖ εἶναι τὸν μέλλοντα ἀκροᾶσθαι θεολογικῆς πραγματείας*: ο Αριστοτέλης μιλά εδώ γενικά!

πιο φυσικό —καθώς μάλιστα ο ίδιος έχει ωριμάσει πνευματικά στο έπακρο— να βρίσκεται σε μεγαλύτερη απόσταση από τους μαθητές του (προπαντός τους νεότερους) και να καταλογίζει σ' αυτούς —χωρίς βέβαια να έχει απόλυτο δίκαιο— την δημιουργία του χάσματος¹³.

Και δεν έχει δίκαιο επίσης όταν τους διαχωρίζει σ' αυτούς που επιζητούν σ' όλα ακριβολογία και σ' εκείνους που την απεχθάνονται (995α8-9) και καταμαρτυρεί στους τελευταίους ανεπάρκεια ή αδιαφορία (995α9-10)· έχει ξεχάσει ίσως το συμπέρασμα του ότι η ακριβολογία είναι σχετική¹⁴, ανάλογη με το αντικείμενο της έρευνας. Ίσως όμως η δικαιολογία (όχι η δικαίωση!) αυτής της άδικης κατηγορίας βρίσκεται στο ότι η σκέψη του κυριαρχείται αυτή την στιγμή από την διάκριση των μαθηματικών από την φυσική στο ζήτημα της ακριβολογίας.

στ) Η μαρτυρία των ποιητών

Μ' αυτή την ευκαιρία ο Αριστοτέλης αναφέρεται —σχεδόν με παράπονο— και στην απαίτηση κάποιων μαθητών να προσάγεται μάρτυρας ένας ποιητής για την απόδειξη των όσων αναπτύσσονται (995α6-7).

Εδώ όμως ο Σταγίριτης είναι αντιφατικός προς τον εαυτό του. Γιατί, εκτός από το ότι και ο ίδιος έγραψε στίχους στα νιάτα του¹⁵, συνήθιζε να τελειώνει τις παραδόσεις του μ' έναν (ξένο) στίχο¹⁶, και αυτή του η συνήθεια πρέπει περισσότερο ν'

13. Ο Λυπουρλής, *Βίος* 25, θεωρεί αντίθετα ότι όταν ωρίμασε, η στάση του απέναντι στις γνώμες των άλλων ήταν περισσότερη κατανόηση.

14. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1094β23: *παιδευμένου γάρ ἐστιν ἐπὶ τοσούτων τὰκριβές ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἢ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται παραπλήσιον γάρ φαίνεται μαθηματικῷ τε πιθανολογούντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικόν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν.*

15. Ο Jaeger, *Aristotle* 106 κε., γράφοντας για το επιτύμβιο το αφιερωμένο στον Εύδημο (Απ. 673), το θεωρεί νεανική δημιουργία, γιατί, 109², τα αισθήματα είναι πολύ άμεσα ώστε δεν μπορεί να έχει γραφεί στην τελευταία περίοδο του Αριστοτέλη· πώς ξέχασε άραγε να προσθέσει ότι γενικά τα ποιήματα γράφονται σε νεανική ηλικία; Ο Moraux, *Listes* 145, τον θεωρεί όχι μόνο αρκετά επιδέξιο στιχοποιό, αλλά και ποιητή με ευγενική έμπνευση.

16. Έτσι Jaeger, ό.π. 180· βλ. π.χ. ΜτΦ Μ 9, 1086α16, Ηθ. Νικομ. Ι 12, 1172α13-14.

αποδοθεί στην ιδιοσυγκρασία του¹⁷, παρά στην απαίτηση των μαθητών. Πώς θα ήταν άλλωστε δυνατό ο μαθητής του Πλάτωνα¹⁸ και λάτρης της ομορφιάς¹⁹ να μην αισθάνεται μόνιμη κλίση — και να την θεωρεί ίσως και καταφυγή— στην ποίηση, που μάλιστα μπόρεσε στο έργο του *Περί ποιητικής* να την αναλύσει τόσο βαθιά;

17. Είναι χαρακτηριστική η κατάχρηση παραπομπών σε στίχους του Εμπεδοκλή εις ΜτΦ Β 4, 1000α29 κε. (παρόλο που ο Αριστοτέλης δεν τον θεωρεί ποιητή, βλ. Π. ποιητ. Ι, 1447β17: οὐδέν δέ κοινόν ἐστιν Ὅμηρῳ καὶ Ἐμπεδοκλεὶ πλὴν τό μέτρον).

18. Τον έρωτα προς το ωραίο ο Αριστοτέλης τον κληρονόμησε αναμφισβήτητα από τον δάσκαλό του, που αν και εξόρισε από την *Πολιτεία* του τους ποιητές, έγραφε όμως στα νιάτα του ποιήματα, από τα οποία άλλωστε σώθηκαν παρά την πληροφορία ότι τα παρέδωσε στον Ἡφαιστο- κάποια *Επιγράμματα*.

19. Βλ. την σκέψη εις Π. ζω. κιν. 6, 700β33, ότι δεν υπάρχει τίποτε πρην απ' αυτό που είναι αιώνια ωραίο, αληθινό και καλό.

§19. Η ΑΠΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΚΡΙΒΟΛΟΓΙΑΣ

α) Μαθηματική ακριβολογία και φύση

Οι σκέψεις στις αντιδράσεις των μαθητών στην απαίτηση ακριβολογίας οδηγούν τον Αριστοτέλη σε μια παράξενη και απαισιόδοξη —πάλι— διαπίστωση, με την οποία κλείνει το βιβλίο (995α14-19): ότι η μαθηματική ακριβολογία δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην φυσική¹.

β) Η ακριβολογία στα συμβόλαια

Είναι αξιοσημείωτο ότι πριν από την γενικευμένη αυτή διαπίστωση βρίσκουμε έναν περιθωριακό παραλληλισμό: ότι η ακριβολογία στα συμβόλαια (995α10-12), ο προσδιορισμός δηλ. των όρων ο οποίος φτάνει ως τις έσχατες λεπτομέρειες, είναι υπερβολικά δεσμευτική², γιατί τα καθιστά ανελαστικά με την ακαμψία τους σ' οποιαδήποτε περίπτωση ερμηνείας των όρων τους και αποκλείει την ανάγκη αναπροσαρμογής τους σε απρόβλεπτες μεταβολές συνθηκών³.

1. Βλ. και την ανάλυση εις Αλεξ. Αφροδ., 169.4-15 (και alt. rec.). Εις ΜτΦ I 1, 1052β33 κ., βρίσκουμε σε σπέρμα την ίδια σκέψη στην διάκριση του μαθηματικού μέτρου από το φυσικό: το πρώτο είναι ακριβέστατο, ενώ το δεύτερο είναι μόνο προσεγγιστική απομίμησή του, περιέχει δηλ. κάποιο περιθώριο ανοχής (και συνεπώς και λάθους).

2. Βλ. Αλεξ. Αφροδ., 168.7-11 και την ανάλυση εις Ασκληπ., 135.30: *καθάπερ ἐπί τῶν συναλλαγμάτων καὶ τῶν λόγων περὶ ἐλάχιστον ὁ καταγνώμενος μέχρι ὀβολοῦ, εἰ τύχοι, ἀνελεύθερος δοκεῖ εἶναι, καὶ 33: ἀνελεύθερον οὖν ἦδη τισὶ δοκεῖ καὶ (...) ὡσπερ καὶ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασιν.*

3. Περβ. Ηθ. Νικομ. Δ 2, 1122β8: *ἡ γὰρ ἀκριβολογία μικροπρεπές, για τον σχολαστικό έλεγχο στις δαπάνες.*

Οι σκέψεις αυτές —που είναι τόσο ξένες προς το συνολικό περιεχόμενο του βιβλίου⁴— μπορούν να θεωρηθούν απώτατος πρόγονος της κάποιας ανοχής που πρέπει να διέπει την εφαρμογή των όρων των συμβάσεων, ανοχή που στην νεότερη εποχή καλύπτεται ορολογικά με την «καλή πίστη» και την «επιείκεια».

γ) Η ανάγκη ακριβολογίας στην επιστήμη

Το πρόβλημα της ακριβολογίας είχε απασχολήσει τον Σταγίριτη από την νεανική ακόμα εποχή του, αν και τότε είχε διαφορετικό περιεχόμενο⁵: ακριβολογία απαιτείται οπωσδήποτε για την επιστημονική γνώση, δηλ. την γνώση των αιτίων και των αρχών, και άλλωστε μόνο τα καθόλου και οι αρχές μπορούν να γνωσθούν με ακρίβεια⁶ στο προχώρημα της γνώσης από τα καθόλου προς τα στοιχεία.

Τώρα όμως —για πρώτη φορά και χωρίς οποιαδήποτε ανάλυση— η αξίωση ακριβολογίας διατυπώνεται απόλυτα αρνητικά — απαγορευτικά— στην διάκριση μαθηματικών και φυσικής· η αμφιβολία για την έκταση της γνωστικής δύναμης του ανθρώπου έχει φτάσει στην απαισιόδοξη βεβαιότητα ότι δεν είναι εφικτή η τελική πρόσβαση στις έσχατες διαιρέσεις της φύσης⁷.

δ) Διάκριση μεταφυσικής, φυσικής και μαθηματικών

Ο Αριστοτέλης προσπαθούσε πάντοτε να διακρίνει ανάμεσα

4. Αυτή η παρεμβληματική σκέψη είναι μια πρόσθετη επιβεβαίωση ότι ο Αριστοτέλης έχει πάντοτε μια ολόπλευρη θεώρηση όλων των θεμάτων, γι' αυτό και βρίσκουμε όχι σπάνια απρόσμενα απίθανους παραλληλισμούς εκεί που δεν τους περιμένουμε· κι όμως αυτές οι εκπλήξεις στο κείμενό του είναι δείγμα για το ότι στην σκέψη του υπάρχουν σταθερές αρχές, που τις χρησιμοποιεί ως πλαίσια —κάποτε τόσο αγνά, ώστε δεν τις καταλαβαίνουμε σχεδόν— για την κάθε επιμέρους έκθεση.

5. Απ. 53: *νεώτατον οὖν ὁμολογουμένως ἐστὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἢ περὶ τὴν ἀλήθειαν ἀκριβολογία*: βλ. και Jaeger, *Aristotle* 71 κε.

6. Jaeger, ὁ.π. 71.

7. Η άρνηση ακριβολογίας στα υλικά αντικείμενα συνδέεται και με την αντίθεση προς την μαθηματικοποίηση των ιδεών.

στην μεταφυσική, την φυσική και τα μαθηματικά⁸ με βάση το αντικείμενό τους⁹: ο μαθηματικός προσβλέπει σ' όλα τα πράγματα μόνο από την σκοπιά της ποσότητας, ενώ ο φιλόσοφος μελετά οτιδήποτε ανήκει στο *ὄν καθ'αυτό* και ο φυσικός το θεωρεί μόνο ως κινούμενο¹⁰.

Πρέπει να προστεθεί όμως ότι ο Σταγίριτης νιώθει την φύση σαν κάτι παντοδύναμο, ισοδύναμο με τον Θεό¹¹ και της αποδίδει οργανική δομή¹² όταν την θεωρεί *τελικόν αἴτιον*¹³, χωρίς βέβαια

8. Ως τις μέρες μας διατηρείται η προκατάληψη ότι δεν έχουμε προσφορά του Αριστοτέλη στο πεδίο των μαθηματικών, προφανώς γιατί δεν μας σώθηκε κανένα σχετικό έργο του, παρόλο βέβαια που στους καταλόγους των έργων του περιέχονται κάποιοι τίτλοι που θα πρέπει να μας οδηγήσουν στην αντίθετη κατεύθυνση: αλλά η συμβολή του και σ' αυτόν τον τομέα μπορεί να εκτιμηθεί αν όχι ολοκληρωμένα, οπωσδήποτε όμως σε μεγάλο βαθμό από τις σπαρμένες σ' άλλα έργα του μαθηματικές σκέψεις, βλ. H.G. Apostle, *Aristotle's Philosophy of Mathematics* (Chicago 1959 [=1952], Chic. U.P.), H.G. Apostle, *Aristotle's Theory of Mathematics as a Science of Quantities*, εις «Φιλοσοφία» 8/9 (1978/9) 154-214, πρβ. A. Szabó, *Απαρχαί των Ελληνικών Μαθηματικών*, μτφρ. [Α. Τεγόπουλου], πρδλ. Φ. Βασιλείου (Αθήναι 1973 [*1962], Τεχνικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος), 310 κε., Ph. M. Vassiliou, *Aristotle and the Philosophy of Mathematics*, εις «Φιλολογία» 8/9 (1978/9) 144, 153.

9. Jaeger, ό.π. 216, με ιδιαίτερη αναφορά εις ΜτΦ Ε Ι (= Κ 7).

10. Jaeger, ό.π. 215, με βάση εις ΜτΦ Γ 1-2 (= Κ 3)· βλ. και ΜτΦ Κ 1, 1059β16: *διά τό περί τά ἔχοντα ἐν αὐτοῖς ἀρχήν κινήσεως καί στάσεως τήν τοῦ φυσικοῦ πάσαν εἶναι πραγματεῖαν*.

11. Πρβ. Π. ουρ. Α 4, 271α33: *οὐδέν ἢ φύσις καί ὁ Θεός ποιεῖ μάτην*, Ηθ. Νικομ. Η 14, 1153β32: *πάντα γάρ φύσει ἔχει τι θεῖον*· απορεί κανείς πώς ο Jaeger, ό.π. 149, συμπεραίνει ότι για τον Αριστοτέλη η φύση δεν συμπεριφέρεται σαν λογικό ον, αφού για όλους τους Περιπατητικούς η φύση ενεργεί με γνώση, βλ. Θεοφρ., Π. φυτ. αιτ. Α Ι Ι (βλ. παραπ. §13³¹).

12. Ο Μαλεβίτσας, *Μύθος* 73, ξεκινώντας από την αντίληψη ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι δεν έβλεπαν την ύλη νεκρή, αλλά ζωντανή, κρίνει ότι «στον Αριστοτέλη υπάρχει αναλυτικός πλουτισμός και ταυτοχρόνως ενοραματικό φτώχεμα»· δεν ξέρει κανείς αν αυτό είναι ποίηση καλής ποιότητας, οπωσδήποτε όμως δεν είναι φιλοσοφική έρευνα!

13. Φυσ. Β 2, 194α28: *ἡ δέ φύσις τέλος καί οὐ ἔνεκα*, 8, 199α 30: *ἡ φύσις (...) τέλος δ' αὐτῆ, τοῦ τέλους δέ ἔνεκα ἄλλα, αὐτῆ ἂν εἴη ἡ αἰτία, ἢ οὐ ἔνεκα*· βλ. Jaeger, ό.π. 296, ότι η ιδέα να ερμηνεύσει την φύση μ' αυτόν τον τεολογικό τρόπο και η διατύπωσή της στα *Φυσικά* γεννήθηκε στην ατμόσφαιρα της Ακαδημίας και κάτω από το βλέμμα του Πλάτωνα· πρέπει ν' αποδοθεί όχι στην τελευταία περίοδο του Αριστοτέλη, αλλά στην πρωιμότερή του, καθώς και 359.

αρχή και τέλος¹⁴.

ε) Στροφή προς την βιολογία

Το πρόβλημα της σχέσης μαθηματικών και φυσικής είναι για τον Αριστοτέλη σημαντικότατο¹⁵, δυστυχώς όμως βρίσκεται έξω από τα πλαίσια αυτής της μελέτης.

Μπορεί μόνο να σημειωθεί ότι ίσως η αιτία που τον οδήγησε προς την βιολογία¹⁶ ήταν —εκτός από την επιθυμία να γνωρίσει την *ζωή*¹⁷, ώστε να κατανοήσει από την πλευρά του ανθρώπου την προσέγγιση προς την φύση— η απαισιόδοξη αμφιβολία αν μπορούν να γνωσθούν τα έσχατα —ή πρώτα— στοιχεία της.

στ) Φύση και ύλη

Περίεργος πάντως είναι ο συλλογισμός που οδήγησε τον Σταγίριτη σ' αυτή του την κρίση: *τήν δ' ἀκριβολογίαν τήν μαθηματικὴν οὐκ ἔν ἀπασιν ἀπαιτητέον, ἀλλ' ἔν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην. διόπερ οὐ φυσικός ὁ τρόπος· ἀπασα γάρ ἴσως ἢ φύσις ἔχει ὕλην* (995α14-16)¹⁸, ιδιαίτερα μάλιστα για την παρουσία του

14. Απ. 18: *ἀγένητον καὶ ἀφθαρτον ἔφη τόν κόσμον εἶναι, δεινήν δέ ἀθεότητα κατεγίνωσκε τῶν τὰ ἐναντία διεξιόντων*, βλ. και Jaeger, ό.π. 139.

15. Ο Μογαυχ, *Στοχαστής* 43 κε., σημειώνει ότι η μέθοδος που περιγράφεται στα *Αναλυτικά ὕστερα* προσανατολίζεται στην μαθηματική απόδειξη (έτσι και Vassiliou, ό.π. 145) και γι' αυτό δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην φυσική επιστήμη, δεν θεωρεί όμως ικανοποιητική την αντίληψη αυτή.

16. Παρά τα λάθη του σ' αυτόν τον τομέα (αναπόφευκτη συνέπεια των «επιστημονικών δεδομένων» της εποχής του), ο Αριστοτέλης έφτασε σε συμπεράσματα που και σήμερα ακόμα εξακολουθούν να θεωρούνται πρωτοποριακά· βλ. π.χ. Στεφανοπούλου, Π, για την πρόδρομη σύλληψη της ενότητας των ενζυμικών (λειτουργικών) ουσιών.

17. Βλ. Λυπουρλή, *Βίος* 22, ότι από την παραμονή του στην Άσσο τα ενδιαφέροντά του στρέφονται προς τόν κόσμο των ζώων και των φυτών.

18. Βλ. και Ασκληπ., 134.23: *ἐν μέν γάρ γεωμετρία δεῖ πᾶσαν ἀκριβείαν αὐτούς ἀπαιτεῖν, διότι οὐ προσδέονται ὕλης τὰ μαθήματα, καὶ ἐν τοῖς ἀλλῆς πᾶσιν ἐν μέντοι γε τοῖς φυσικοῖς πράγμασιν οὐ δεῖ τοιαύτην ἀπαιτεῖν λειτουργίαν, ἐπειδή μετὰ ὕλης ὑπάρχουσιν, ἢ δέ ὕλη ἀόριστός ἐστι καὶ ἐπισκοτεῖ διὰ τήν ἑαυτῆς ἀοριστίαν. διό οὔτε τὰ ἐν τοῖς Μετεώροις εἰρημένα δεῖ ἀκριβῶς*

Ισως¹⁹ στην σχέση φύσης και ύλης.

Το θέμα είναι πελώριο, αλλά άσχετο με την μελέτη αυτή· αρ-
κεί η επισήμανσή του²⁰.

ἐξετάζειν ἀλλὰ πιθανῶς, καί [lacuna] ἥνίκα μηδέν ἔχουσιν ἐναντίον προφανές, ὁμοίως δέ καί ἐπὶ τῶν ἄλλων φυσικῶν πραγματειῶν.

19. Είναι περιεργή η δικαιολογία εις Ασκληπ., 136.19: *καλῶς τό Ισως προσέθηκε διά τά οὐράνια. οὐ γάρ κυρίως ἐπ' ἐκείνων ὕλη θεωρεῖται.*

20. Μπορεῖ να σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι στο βιβλίο Α των Ἀναλυτικῶν ὑστέρων ὅλα σχεδόν τα παραδειγματα ἀνάγονται, ἀμεσα ἢ ἔμμεσα, στα μαθηματικά, βλ. και Lloyd, 124 κε· ἀξίζει πάντως τον κόπο να θυμηθεῖ ἀκόμα κανεῖς την ει-
ρωνεία του Λουκιαν., Βίων πρ. (27) 26· Ἡράκλεις τῆς ἀκριβολογίας.

IV. ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΜΕ ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

§20. ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

α) Οι παραδόσεις και τα συγγράμματα

Το πρόβλημα αν το *α* έλασσον είναι γνήσιο κείμενο του Αριστοτέλη και το ερώτημα σε ποιον κύκλο μαθημάτων ανήκει διαφωτίζονται ασφαλώς καλύτερα και με την έρευνα της συγγενείας του με άλλα κείμενα του Σταγίριτη, και ιδιαίτερα με τα άλλα βιβλία των Μεταφυσικών, στα οποία το είχε εντάξει η αρχική διευθέτηση σε πραγματείες και η οποία μας έμεινε ως παράδοση. Γι' αυτό πριν επιχειρηθεί η συναγωγή συμπερασμάτων για τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στην αρχή της μελέτης, μπορεί να συγχωρεθεί μια τελευταία παρέκβαση προς τον χώρο της συγγραφικής δραστηριότητας του Μακεδόνα φιλοσόφου.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Αριστοτέλη είχε αρχίσει πολύ νωρίς¹ και κράτησε σαράντα ολόκληρα χρόνια, ως το τέλος της ζωής του· αλλά ο προορισμός των κειμένων του γνώρισε μια παράξενη μετατόπιση, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση του Λυκείου. Όπως παρατήρησε σωστά ο Jaeger², ο Αριστοτέλης δεν είναι ένας απ' αυτούς τους μεγάλους φιλοσόφους-συγγραφείς που εμπιστεύονται στην φιλολογική μορφή την υστεροφημία του έργου τους· η σειρά των έργων —στο ύφος του Πλάτωνα— που δημοσίευσε στα πρωιμότερα χρόνια του ήταν προφανώς στο μέγιστο μέρος της συμπληρωμένη όταν άρχισε να διδάσκει, και είναι φανερό ότι μερικά απ' αυτά έχουν γραφεί σε νεανική ηλικία, όταν βρισκόταν ακόμα εντελώς κάτω από την επίδραση

1. Βλ. παραπ. §7.

2. Jaeger *~ Aristotle* 316 κε.

του Πλάτωνα³. Γι' αυτό και τα έργα της τελευταίας περιόδου του είναι κάπως αφρόνιστα⁴ και οπωσδήποτε όχι εύκολα στην κατανόηση⁵.

β) Οι διαιρέσεις των συγγραμμάτων

Τα συγγράμματα του Αριστοτέλη ανήκουν σε δυο ομάδες: τις πραγματείες, που αποτελούν την μέγιστη αναλογία των έργων που έχουμε, και τα φιλολογικά ή εξωτερικά έργα του, που επιβίωσαν μόνο με την μορφή αποσπασμάτων, αναφορών δηλ. που διατηρήθηκαν από άλλους συγγραφείς⁶.

Οι αρχαίοι υπομνηματιστές διαιρούσαν τα κείμενα του Αριστοτέλη σε υπομνηματικά και συνταγματικά⁷.

Τα πρώτα, τα οποία θεωρείται ότι δεν αντικατοπτρίζουν πιστά την σκέψη του Αριστοτέλη γιατί δεν είχαν θεωρηθεί απ' αυτόν⁸, είχαν μόνο σκιαγραφημένα τα κύρια σημεία⁹, δηλ. σημειωμένα μόνο τα κεφάλαια, ενώ απουσιάζουν απ' αυτά εισαγωγές και συμπεράσματα¹⁰. Πριν ολοκληρωθούν για δημοσίευση τα υπομνήματα, συλλέγανε κιόλας κατά την διάρκεια των παραδόσεων σημειώσεις που θα σχημάτιζαν το πλαίσιο ενός προσωπικού έργου· αυτή ήταν η μέθοδος του Αριστοτέλη και των συνεργατών του, την οποία εισήγαγε στην φιλοσοφική δραστηριότητα, και με την ώθησή του έγινε συστατικό της επιστημονικής έρευνας¹¹. Οι σημειώσεις που συσ-

3. Lloyd, 10 κε.

4. Βλ. Lesky, 765, σχετικά με τις αμφισβητήσεις για το ύφος -προφορικό και γραπτό- του Αριστοτέλη.

5. Ο Lloyd, IX, παρατηρεί ότι κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί ότι η σκέψη του Σταγίριτη είναι συχνά δυσδιάκριτη· οι πραγματείες καθιστούν αργή και δύσκολη την ανάγνωση, αν και η δυσκολία προκύπτει μάλλον από την περιπλοκότητα και την λεπτότητα των σκέψεών του, παρά από την στριφνότητα της αριστοτελικής έκφρασης.

6. Lloyd, 9.

7. Moraux, *Listes* 153 κε.

8. Ηλι. (Busse), Κατηγ. 114.1-8.

9. Αμμων. (Busse), Κατηγ. 4.5 κε.

10. Ηλι., αυτ.

11. Moraux, ό.π. 161 κε.

σωρεύονταν μ' αυτόν τον τρόπο δεν είχαν αυστηρά ιδιωτικό προορισμό· αναμφίβολα ο Σταγίριτης δεν τις προόριζε για το μεγάλο κοινό στην κατάσταση που τις είχε συντάξει αλλά κατά την διάρκεια των παραδόσεων επέτρεπε να επωφεληθούν απ' αυτές οι ακροατές, παρόλο που οι μετατροπές που τις καθιστούσαν κατάλληλες γι' αυτό τον σκοπό δεν έφταναν σ' αυτό που θ' απαιτούσε μια πραγματική έκδοση. Έκανε δηλ. μια χρήση των υπομνημάτων ενδιάμεση από την χρήση απλού μνημονίου και την χρήση δημοσιευμένου φιλολογικού έργου· αφού έκανε διορθώσεις, προσθήκες και εξηγήσεις, τις έδινε στο αρκετά περιορισμένο κοινό των μαθητών της σχολής¹².

Οι υπομνηματιστές διαιρούσαν επίσης τα *συνταγματικά* σε *διαλογικά* και *αυτοπρόσωπα*, διαίρεση που φαίνεται πως στηρίζεται στην φιλολογική μορφή των έργων. Οι περισσότεροί τους προσθέτουν ότι τα *διαλογικά* ταυτίζονται με τα *εξωτερικά*, έργα δηλ. που απευθύνονται σ' ένα ανειδίκευτο κοινό, ενώ τα *αυτοπρόσωπα*, που ονομάζονταν επίσης *ακροαματικά*, προορίζονταν για ακροατές συνηθισμένους κιόλας στην φιλοσοφική αιτιολόγηση· η διαφορά της μορφής των έργων λοιπόν ανταποκρινόταν σε μια διαφορά προορισμού¹³.

Μια διαφορετική περίπτωση ήταν οι συλλογές· ο Αριστοτέλης και οι ενδεχόμενοι συνεργάτες του τις καταρτίζανε μόνοι τους και δεν είχαν ανάγκη ν' αναθεωρηθούν, ενώ —όπως είδαμε— όταν το κείμενο οποιασδήποτε πραγματείας στηρίζονταν σε σημειώσεις των ακροατών καταλαβαίνουμε ότι χρειάζονταν ανασκευές, διορθώσεις και αναπλάσεις, που μάλιστα δεν πραγματοποιούνταν πάντοτε¹⁴.

Ο P. Moraux είχε θέσει το ερώτημα¹⁵ αν, αφού ξέρουμε ότι πολλές εργασίες είχαν εκτελεσθεί από μαθητές ή συνεργάτες που δούλευαν κάτω από την διεύθυνση του δασκάλου, μπορούμε να τις θεωρήσουμε όχι αυθεντικές, παρόλο που είχαν αναληφθεί με την έμπνευση του Αριστοτέλη, πραγματοποιηθεί με την εποπτεία του και —ίσως— διορθωθεί με το χέρι του, αποφεύγει όμως ν'

12. Moraux, ό.π. 162.

13. Moraux, ό.π. 167.

14. Moraux, ό.π. 319.

15. Moraux, ό.π. 10.

απαντήσει με τον ισχυρισμό ότι το πρόβλημα ενδιαφέρει ελάχιστα τον φιλόλογο που μελετά τον κατάλογο των έργων του Σταγίριτη. Μπορούμε όμως να θυμηθούμε για παραλληλισμό ότι οι μεγάλοι ζωγράφοι της Αναγέννησης αφήνανε στους μαθητές τους την συμπλήρωση των δευτερευόντων στοιχείων των πινάκων τους, χωρίς ποτέ ν' αμφισβητηθεί η αυθεντικότητα των έργων τους· έτσι, και στην περίπτωση του Αριστοτέλη, πρέπει ν' αποβλέπουμε στην αυθεντικότητα των θέσεων¹⁶ και όχι —ενδεχόμενα— στην αδόκιμη κάπου-κάπου έκφραση που διατύπωσε ο μαθητής και δεν διόρθωσε ο δάσκαλος. Άλλωστε αυτή η κατάσταση δεν έχει σχέση με την αμφισβήτηση της γνησιότητας ορισμένων έργων που του αποδίδονται¹⁷.

γ) «Εξωτερικοί» λόγοι και πραγματείες

Βασικό για την κατανόηση του Αριστοτέλη είναι το πρόβλημα των έργων που καλούνται *εξωτερικοί λόγοι*¹⁸, ώστε είναι απαραίτητη η σύντομη έστω έκθεσή του.

δ) Τα ενδιαφέροντα στο Λύκειο

Ξέρουμε ότι στο Λύκειο γίνονταν μαθήματα πρωί και βράδυ¹⁹, και η γενική αντίληψη είναι ότι τα φιλοσοφικά μαθήματα (οι *εσωτερικοί* ή *ακροατικοί λόγοι*²⁰) γίνονταν το πρωί²¹, ενώ τα ελαφρότερα (και ανάμεσά τους η ρητορική) το απόγευμα²². Ίσως

16. Βλ. Moraux, ό.π. 353¹, ότι τουλάχιστον στο κείμενο των *Μεταφυσικών* δεν υπάρχουν εμφανή ίχνη προσθηκών από μαθητές.

17. Βλ. π.χ. Moraux, ό.π. 116, ότι στα *Προβλήματα* βρίσκουμε ίχνη υλισμού ξένου προς την σκέψη του Αριστοτέλη· ένας σημαντικός αριθμός τους προέρχεται από το Corpus του Θεόφραστου, άλλα είναι δανεικά από την Ιπποκρατική σχολή, ενώ άλλα προέρχονται από έργα του Αριστοτέλη.

18. Jaeger, ό.π. 247.

19. Aul. Gell., XX 5.

20. Βλ. Düring, *Tradition* 468, Λυπουρλή, *Βίος* 27· πρβ. την ειρωνική διαστροφή εις Λουκιαν., *Βίων* πρ. (27) 26: *ἄλλος μὲν ὁ ἔκτισθεν φαινόμενος, ἄλλος δὲ ὁ ἔντισθεν εἶναι δοκεῖ*.

21. Düring, ό.π. 299 κε., 426 κε., Gigon, *Viten* 171, Lesky, 764.

22. Quintill., *Inst. orat.* III I 14· Lesky, 792.

κάποιος υπαινιγμός του Κικέρωνα²³, που μιλά για την δική του διδακτική τακτική χωρίς να διευκρινίζει αν την παραλληλίζει σ' όλα της τα σημεία με την αριστοτελική, μπορεί να οδηγήσει σε σκέψεις για αντίθετη διάταξη.

Πρέπει να περιέχει κάποιαν δόση αλήθειας η άποψη ότι κάθε θέμα είχε μιαν εξωτερική έκθεση και έπειτα μια πιο βαθειά για τους προχωρημένους μαθητές²⁴. τα εξωτερικά έργα ήταν εύκολα προσιτά στο γενικό κοινό, πέρα από τον άμεσο κύκλο των μαθητών του Αριστοτέλη²⁵, ενώ —όπως γίνεται γενικά δεκτό— στους εσωτερικούς λόγους αναπτύσσονταν τα πιο δύσκολα θέματα²⁶, δηλ. τα εξωτερικά έργα είχαν διασκευαστεί σε ύφος προσιτό σ' όλους, ενώ οι άλλες πραγματείες είχαν μεγαλύτερη φιλοσοφική βαθύτητα και προορίζονταν για τους μαθητές της σχολής²⁷.

Στην εποχή πριν από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο κυκλοφορούσαν δυο διαφορετικές θεωρίες για την διάκριση των αριστοτελικών έργων, και η μια τους ήταν εντυπωσιακή και θεωρούσε τους εσωτερικούς λόγους μυστική διδασκαλία· την βρίσκουμε ιδιαίτερα στις *Επιστολές*, η καταγωγή της όμως είναι εξαιρετικά ύποπτη²⁸. Σ' αυτή την θεωρία πρέπει να καταταγούν και τα παράπονα του Μεγάλου Αλεξάνδρου για την κοινοποίηση —σε ευρύτερον κύκλο— της εσωτερικής διδασκαλίας²⁹.

Μια υπόθεση που κυκλοφορούσε κιόλας στην αρχαιότητα ήταν ότι οι πραγματείες εκφράζανε τις αυστηρά φυλαγμένες αληθινές θέσεις, ενώ τα φιλολογικά έργα περιείχαν πλαστότητες για γενική κατανάλωση³⁰, αλλά είναι ασύμβατη με την χρήση των εξω-

23. Cic., Tusc. disp. II III §9.

24. Βλ. εις Moraux, ό.π. 16, την γνώμη αυτή του S. Petit.

25. Lloyd, 10.

26. Düring, ό.π. 441.

27. Moraux, ό.π. 170.

28. Moraux, ό.π. 172.

29. Aul. Gell., αυτ., Moraux, ό.π. 168 κε.

30. Βλ. Jaeger, ό.π. 300, ότι η παλιότερη γνώμη ότι ο διάλογος *Περί φιλοσοφίας* δεν αποτελούσε έκφραση της πραγματικής του γνώμης, αλλά ήταν μάλλον ποιητικός εξωραϊσμός της, είναι αβάσιμη.

τερικῶν λόγων ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη³¹, ὥστε ἡ διάκριση δὲν εἶναι ἀνάμεσα σε ἀληθινές καὶ ψεύτικες θέσεις, ἀλλὰ ἀνάμεσα σε εἰδικευμένη καὶ ἀνειδίκευτη πραγμάτευση τοῦ θέματος³². Ὁ Πίσων κιάλας πίστευε —ὅπως μᾶς μεταφέρει ὁ Κικέρων³³— ὅτι ἡ διάκριση τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων εἶναι μᾶλλον φαινομενική, γιατί δὲν παρουσιάζουν διαφορές ἀπόψεων· καὶ ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν διαφέρει ἀπὸ τις ἀπόψεις τῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Στ' αἰῶνα μ.Χ.³⁴.

Ἡ μέγιστη δημιουργικὴ δύναμη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ αἴσθησή του γιὰ τὴν συγκεκριμένη μορφή, ἡ ικανότητά του νὰ βλέπει τὴν ἰδέα νὰ κινεῖται στὴν ῥοή τοῦ ζωντανοῦ ἔφτασε στὴν ωριμότητά της στὴν ἐσχάτη περιόδὸ του, ὅταν πάλευε ἐπιτυχημένα με τὸ ἄπειρο ὑλικὸ τῶν ἐπιμέρους φαινομένων³⁵. καὶ πρέπει νὰ θυμούμαστε πάντοτε ὅτι οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων, ὅπως τις ἔχουμε στὶς πραγματείες, ἢ μᾶλλον ὅπως ἐπιζήσανε στὶς ἐκδόσεις τῶν πραγματειῶν, μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνον ὡς ἴσταθμοὶ στο ζωντανὸ σύνολο τῆς ἐνδιαφέρουσας πνευματικῆς ἐξέλιξης τοῦ Σταγιρίτη³⁶. Ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ἀδίκον ὁ F. Nietzsche ὅταν βεβαιώνει ὅτι τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν γράφηκαν με μίαν προσπάθεια, ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς τοὺς ἔγραψε πρῶτα μικρὰ δοκίμια, πού κάποτε δημοσίευσε μόνον τοὺς, καὶ ἔπειτα τὰ ἔνωσε, τὰ ἀνασκεύασε καὶ τὰ ἐφοδίασε με μίαν εἰσαγωγή³⁷.

Ἀλλὰ ὅταν χωρίστηκαν ἀπὸ τον δημιουργὸ τοὺς καὶ τὴν φωνή του οἱ πραγματείες δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν —καὶ δὲν ἔκαναν— ὁποιαδήποτε ἀνεξάρτητη ἐντύπωση· ἡ ἴδια ἡ Περιπατητικὴ σχολὴ ἦταν ἀνίκανη νὰ τις καταλάβει ἀπὸ τὴν στιγμή πού οἱ ἄμεσοι μαθητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν υπήρχαν πια

31. Βλ. π.χ. Ηθ. Ευδ. Β I, 1218β34, Ηθ. Νικομ. Α 13, 1102α26-27, Ζ 4, 1140α2-3, Πολ. Γ 6, 1278β31-33, Η I, 1323α22, Φυσ. Δ 10, 217β31, ΜτΦ Μ I, 1076α28, καὶ ἰδίως τὴν ἀντίθεση εἰς Ηθ. Ευδ. Α 8, 1217β22: *καὶ ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις καὶ ἐν τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν.*

32. Lloyd, 9 κε.

33. Cic. De fin. V V 12: *duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum quod exωτερικόν appellabant, alterum limatius quod in commentariis reliquerunt, non semper idem dicere videntur; nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla, apud hos quidem quos nominavi, aut inter ipsos dissensio.*

34. Έτσι Moraux, ὁ.π. 168.

35. Jaeger, ὁ.π. 291.

36. Jaeger, ὁ.π. 265².

37. Moraux, ὁ.π. 16 κε.

για να τις ερμηνεύσουν³⁸. Άλλωστε ξέρουμε ότι με τον Λύκωνα ο Περίπατος προσανατολίστηκε σε κατεύθυνση αντίθετη από εκείνη που είχε υποδείξει ο ιδρυτής της και οι δύσκολες πραγματείες του δεν ανταποκρίνονταν στα νέα ενδιαφέροντα³⁹. μετά τον Στράτωνα π.χ. το Λύκειο δεν έδειχνε κανένα ενδιαφέρον για την αριστοτελική Φυσική⁴⁰.

Από τον Λύκωνα, τρίτον διάδοχο του Αριστοτέλη, το Λύκειο μπήκε —τουλάχιστον στις φιλοσοφικές σπουδές— σε μια κατάπτωση από την οποία βγήκε δυο αιώνες αργότερα, με την έναρξη των υπομνηματισμών· κι αν ακόμα οι Περιπατητικοί κατείχαν αυτή την εποχή ορισμένα εσωτερικά έργα του Αριστοτέλη, δεν τα είχαν μελετήσει καθόλου γιατί οι διάλογοι τους ταίριαζαν καλύτερα με το ωραίο ύφος και την μικρή φιλοσοφική βαθύτητα⁴¹. Ο *Προτρεπτικός*, γραμμένος στα 353, ήταν για πολύν καιρό το ευνοούμενο από τους μεταγενέστερους βιβλίο του Σταγίρη⁴².

ε) Η διατήρηση της γνώσης των πραγματειών

Για τριακόσια σχεδόν χρόνια οι πραγματείες του Αριστοτέλη έμειναν άγνωστες στην πλειοψηφία των φιλοσόφων⁴³. εκτός από την σχολή δεν τις ήξεραν, και ο πιο λυσσαλέος αντίπαλος του αριστοτελισμού, ο Επίκουρος, τις επιθέσεις του τις κατεύθυne εναντίον των διαλόγων⁴⁴. Φαίνεται ότι ακόμα και ο Περίπατος αγνοούσε για πολύν καιρό τις πραγματείες του ιδρυτή του· ο Στράτων ο Λαμψακηνός ήταν ο τελευταίος που τις χρησιμοποίησε για να τις πολεμήσει, και μάλιστα ίσως δεν τις διάβαζε και δεν ήξερε τις θεωρίες του Αριστοτέλη παρά από την διδασκαλία του Θεόφραστου⁴⁵.

Πολλοί αρχαίοι συγγραφείς βεβαιώνουν ότι η επίδραση των

38. Jaeger, ό.π. 317.

39. Moraux, ό.π. 4.

40. Moraux, ό.π. 314.

41. Moraux, ό.π. 241.

42. Moraux, ό.π. 33, 34³⁸.

43. Moraux, ό.π. 3.

44. Moraux, ό.π. 2.

45. Moraux, αυτ.

σχολικών πραγματειών του Αριστοτέλη στους τελευταίους προχριστιανικούς χρόνους ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, και τα εσωτερικά έργα έμειναν θαμένα για δυο σχεδόν αιώνες σ' ένα υπόγειο της περιοχής της Τροίας· κι όμως ένα δόγμα που αναπτύχθηκε κατά την εποχή αυτής της εξαφάνισης που ισχυρίζονται οι άλλοι, ο Στωικισμός, παρουσιάζει εντυπωσιακές αναλογίες με τον αριστοτελισμό, και ακόμα και άλλες ενδείξεις επιτρέπουν να πιστευούμε ότι κατά την επίμαχη περίοδο οι σχολικές πραγματείες του Σταγίριτη δεν ήταν απόλυτα άγνωστες στον πνευματικό κόσμο⁴⁶. Η εξέταση των καταλόγων των έργων του επιτρέπει να προσδιορίσουμε ότι πολλά εσωτερικά έργα του υπήρχαν στην Αθήνα στην καμπή του Γ' προς τον Β' αιώνα· αναμφίβολα δεν ήταν τα πρωτότυπα χειρόγραφα του Αριστοτέλη (όσο κι αν υπήρξαν τέτοια κάποτε), αλλά αντίγραφα καμωμένα είτε από τα σχεδιάσματα του δασκάλου είτε από τις σημειώσεις που κρατούσαν οι μαθητές στις παραδόσεις⁴⁷.

Κι όμως είναι σωστή η άποψη⁴⁸ ότι στην πρώιμη Ελληνιστική εποχή αυτός ο γιγάντιος όγκος από γνώσεις και λογισμό είχε μια καταπληκτικά ασήμαντη επίδραση· όχι μόνο ως τον Α' αιώνα π.Χ., οπότε ξεθάφτηκαν οι πραγματείες, αλλά και αργότερα οι Έλληνες καθηγητές της φιλοσοφίας στην Αθήνα δεν καταλάβαιναν τίποτε από το περιεχόμενό του⁴⁹.

στ) Οι υπομνηματιστές

Όταν το κοπιαστικό έργο των υπομνηματιστών, που συνεχίστηκε για αιώνες, έκανε ξανά ορατές αυτές τις δυναμικές δομές σκέψεων (που για ελάχιστα θα χάνονταν οριστικά για το μέλλον), ο Αριστοτέλης ξανάγινε για δεύτερη φορά ο δάσκαλος όλων των σχολών⁵⁰. Δεν μπορεί να συμφωνήσει όμως κανείς ότι ο ρόλος των υπομνηματιστών ήταν απλώς η μεσολάβηση ανάμεσα στον Αριστοτέλη και τους αναγνώστες του του Εικοστού αιώνα⁵¹.

46. Moraux, ό.π. 311.

47. Moraux, ό.π. 313.

48. Jaeger, αυτ.

49. Cic., Τερ. I 3.

50. Jaeger, αυτ.

εκείνοι πίστευαν ότι εργάζονται για την εποχή τους, και μάλλον η δική τους αναβίωση οφείλεται στην επανανακάλυψη του Αριστοτέλη στην εποχή μας, παρά αντίστροφα.

Πρέπει να σημειωθεί πάντως με την ευκαιρία ότι η επανανακάλυψη των διαλόγων του Σταγίριτη στην εποχή μας περιπλέκει ακόμα το πρόβλημα του διαχωρισμού των έργων του· πραγματικά παρατηρήθηκε ότι πολλά κείμενα (που θεωρούνταν ως τώρα αναντίρρητες αποδείξεις για την χρήση των εσωτερικών έργων του Αριστοτέλη, που πίστευαν ότι είχαν χαθεί) προέρχονται ουσιαστικά από πλατωνίζοντες διαλόγους του, που ήταν —κανείς δεν το αρνήθηκε— γνωστοί από τότε στο καλλιιεργημένο κοινό⁵².

Οι σχολικές πραγματείες ήταν γνωστές, αντιγράφονταν, διαβάζονταν, χρησιμοποιούνταν, παραθέτονταν στην περίοδο που —αν πιστέψουμε τον Στράβωνα και τον Πλούταρχο— κοιμούνταν στην Σκέψη; Το πρόβλημα που ο Zeller πίστευε ότι είχε λυθεί οριστικά πρέπει να ξαναερευνηθεί⁵³, και ο Moraux καταλήγει στην λύση⁵⁴ ότι παρόλο που κυκλοφορούσαν οι πραγματείες, είναι βέβαιο ότι κάτι υπήρχε στην Σκέψη και η σχετική διήγηση δεν είναι πλαστή. Η δραστηριότητα των εκδοτών του Α' π.Χ. αιώνα, όπως του Τυραννίωνα και του Ανδρόνικου, δεν ήταν χωρίς προδρόμους, αλλά η μεγάλη αξία τους συνίσταται λιγότερο στην πρωτοτυπία τους και περισσότερο στην ορθότητα της στάθμισής τους· αυτοί είναι —να μην το ξεχνούμε— που ξεχώρισαν από την συγχυσμένη μάζα των διδακτικών συλλογών και των σχολικών ασκήσεων, όπου ήταν πνιγμένα, τα μεγαλοφυή «μαθήματα» του Σταγίριτη⁵⁵.

ξ) Οι Κατάλογοι των έργων

Από την αρχαία εποχή μας έχουν σωθεί διάφοροι Κατάλογοι έργων του Αριστοτέλη (Διογένη Λαερτίου, Ανωνύμου [=Vitae Menegianae], με το Παράρτημά του, και Πτολεμαίου Χέννου [el

51. Lloyd, IX.

52. Moraux, 311.

53. Moraux, αυτ.

54. Moraux, ό.π. 320 κε.

55. Moraux, ό.π. 321.

Garib)), και η εξαντλητική έρευνα του Paul Moraux συγκόμισε πολύτιμα στοιχεία όχι μόνο για τους καταλόγους καθαυτούς και τους τίτλους των διαφόρων έργων του Σταγίριτη, αλλά και το περιεχόμενο, την αλληλεξάρτηση και την ενότητα των βιβλίων των διαφόρων πραγματειών του, καθώς και το έργο των εκδοτών τους. Πολλά στοιχεία απ' αυτή την έρευνα έχουν παρατεθεί σποραδικά στις σελίδες αυτής της μελέτης, αξίζει τον κόπο όμως ν' αναφερθούν ειδικά κάποια μέρη της για τον συντάκτη του πρώτου Καταλόγου.

Οι παλιότεροι ερευνητές πίστευαν σε μιαν αλεξανδρινή καταγωγή του Καταλόγου των έργων⁵⁶ και θεωρούσαν ειδικά ότι ο Κατάλογος ανεβαίνει στον Έρμιππο, σοφόν αλεξανδρινό βιβλιοθηκάριο⁵⁷, κατά μιαν άποψη μάλιστα είναι ο κατάλογος των χειρογράφων των έργων του Σταγίριτη που είχε η βιβλιοθήκη της Αλεξανδρείας⁵⁸. Ο Moraux όμως, διαπιστώνοντας ότι σχεδόν όλοι οι προγενέστεροι μελετητές συμφωνούν ότι ο Κατάλογος που μας παραδόθηκε από τον Διογένη Λαέρτιο και τον Ησύχιο τον Ονοματολόγο είναι παλιότεροι από τον Α' π.Χ. αιώνα και πιστεύουν στην αλεξανδρινή καταγωγή του, ανάγοντας την σύνταξή του στον Έρμιππο, μαθητή του Καλλίμαχου, παρατηρεί ότι δεν προσάγουν επιχειρήματα πέρα από δυο ισχνά κείμενα που βεβαιώνουν απλώς την σύνταξη ενός Καταλόγου από τον Έρμιππο⁵⁹, ο ίδιος θεωρεί —έπειτα από πραγματικά εξαντλητική έρευνα⁶⁰— ότι το περιεχόμενο και η δομή των *Καταλόγων* δείχνουν αρχική προέλευση από την σχολή του Αριστοτέλη, και δεν πρέπει να είναι μεταγενέστερη από τον Β' π.Χ. αιώνα: καταλήγει έτσι στον Αρίστωνα τον Κείο, σχολάρχη του Λυκείου. Η επιχειρηματολογία του⁶¹ είναι πειστική, παρά τις κάποιες αντιρρήσεις για το συμπέρασμά του⁶², και πολύ σωστά απορίπτει την εντυπωσιακή θεωρία του Gohlke ότι τον *Κατάλογο* των έργων

56. Moraux, ό.π. 17.

57. Moraux, ό.π. 19.

58. Düring, ό.π. 67 κε.

59. Moraux, ό.π. 312.

60. Βλ. και το στέμμα εις Moraux, ό.π. 287.

61. Moraux, ό.π. 237 κε.

62. I. Düring, *Ariston or Hermippus*, εις "Classica et Mediaevalia" 17 (1956) 11-21, J.J. Kearney, *Two Notes on the Tradition of Aristotle's Writings*, εις "Am. J. Ph." 84 (1963) 52-63.

του είχε συνθέσει ο ίδιος ο Αριστοτέλης σε σχετικά προγενέστερον χρόνο⁶³.

Στον *Κατάλογο* του Διογένη Λαερτίου το τμήμα που αναφέρεται στην Φυσική είναι το πιο φτωχικό σε διατηρημένα έργα· δεν βρίσκουμε σχεδόν καμιά από τις μεγάλες πραγματείες που έχουμε⁶⁴. Η μόνη σημαντική απουσία από τους *Καταλόγους* είναι τα *Ηθικά Νικομάχεια*· τα *Ηθικά Μεγάλα* δεν μνημονεύονται και μπορούμε να υποθέσουμε ότι το *Corpus* τα περιέλαβε μετά την (αρχική) σύνταξη του *Καταλόγου*⁶⁵.

Στον *Κατάλογο* του Πτολεμαίου ανακαλύπτεται σχεδόν πλήρες το *Corpus Aristotelicum*, με μόνη απουσία —καθαρά συμπτωματική— των *Ηθικών Νικομαχείων*⁶⁶. Πηγή του θεωρείται ο Ανδρόνικος⁶⁷.

63. Μοραυχ, ό.π. 215²⁸, βλ. και 316⁴.

64. Μοραυχ, ό.π. 104, 313.

65. Μοραυχ, ό.π. 313.

66. Μοραυχ, ό.π. 307.

67. Μοραυχ, ό.π. 308 κε.

§21. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ

α) Είναι η αριστοτελική μεταφυσική θεολογία;

Υποστηρίχτηκε ότι ο Αριστοτέλης αποκαλεί την μεταφυσική Θεολογία¹, ότι η πρώιμη μεταφυσική του ήταν πραγματικά θεολογία, θεωρία του τελειοτάτου όντος² και όχι θεωρία του όντος καθαυτό³, και ότι στην αρχική περίοδο της μεταφυσικής του φαίνεται να επιδοκιμάζει τα προβλήματα της πλατωνικής θεωρίας⁴, παρόλο που η νεοπλατωνική διάκριση αποδίδει διαφορετική αφετηρία στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη⁵.

Από την άλλη πλευρά όμως διατυπώνεται και η εντελώς αντίθετη άποψη, ότι δηλ. ο Αριστοτέλης δεν κάνει θεολογία⁶.

β) Αριστοτελική θεολογία

Το πρόβλημα είναι ακριβώς τι εννοούμε και εμείς και ο Αριστοτέλης θεολογία.

Ο Jaeger θεωρεί ότι η άποψη του Bergsays ότι η θεολογία του

1. Jaeger, *Aristotle* 276· βλ. και Düring, *Tradition* 201, ότι κατά τον Al-Mubashir, 35, τα *Μεταφυσικά* ήταν γνωστά και με τον τίτλο *Θεολογία*.

2. Jaeger, ό.π. 217.

3. Jaeger, ό.π. 219· βλ. και Θεοδωρακοπούλου, *Μεταφυσική* 7, ότι *Μεταφυσική*, *Πρώτη φιλοσοφία* και *Οντολογία* είναι τρία ονόματα για το ίδιο πράγμα.

4. Jaeger, ό.π. 196.

5. Düring, ό.π. 448: *Ιστέον δ' ότι αεί θεολογῶν ὁ Ἀριστοτέλης φυσιολογεῖ, ὡσπερ ὁ Πλάτων αεί φυσιολογῶν θεολογεῖ.*

6. Βλ. Düring, ό.π. 74 κε., την επισήμανση ότι ο Αριστοτέλης μιλά πάντα μόνο για το πρώτον κινούν ως αρχή της κίνησης και όχι για τον θεό ως υπερβατικό πρώτον κινήτη· βλ. και 74¹ την αμφιβολία για την έννοια *πρό-νοια*, που με μεταφυσικό ή θεολογικό νόημα θα ήταν αντιφατική προς την σημασία που αποδίδει στον *νοιν*.

Αριστοτέλη διαπερνά τόσο λίγο την φιλοσοφία του, όσο ο Θεός του διαπερνά τον κόσμο, πρέπει να εγκαταλειφθεί για την πρώιμη και την μέση περίοδό του, παραδέχεται όμως ότι απομένει πάντως ως αξιομνημόνευτο γεγονός το ότι τα γραφτά του της τελευταίας περιόδου μπορούν να οδηγήσουν σε μια τέτοια αντίληψη⁷. Ο Σταγίριτης απορρίπτει από το θείον τα ανθρωπομορφικά ή ζωομορφικά στοιχεία⁸, ονομάζει τον θεό *πρώτον νοητόν* και δεν έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει κάποιο από τα επιχειρήματα της μεσαιωνικής θεολογίας για ν' αποδείξει την ύπαρξή του, γιατί ο θεός είναι γι' αυτόν δεδομένος μαζί με το φαινόμενο της ενέργειας, δεν είναι δηλ. ένα αντικείμενο ανάμεσα στα άλλα, αλλά η ίδια η ενέργεια στην απόλυτη καθαρότητα και οντολογική αναγκαιότητά της⁹.

Οι αντιλήψεις του Αριστοτέλη για τον Θεό¹⁰ δεν έχουν βέβαια πολλήν σχέση με την πίστη των Σχολαστικών¹¹, και η σύνδεσή του με την αιώνια ζωή¹² δεν δίνει πραγματικά μεταφυσικό —με την νεότερη έννοια— νόημα στην υπόστασή του. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σταγίριτης εξωθεί τις ηθικές συνέπειες της απόρριψης της θεωρίας των ιδεών στην σκέψη ότι η ιδέα του Θεού δεν μπορεί να είναι το ύψιστο αγαθό¹³, σ' ένα νεανικό κείμενό του κιόλας είχε σκεφτεί ότι ο Θεός εννοείται ή ως νους ή ως ον υπέρτερο του νου¹⁴. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι στον διάλογο *Περί φιλοσοφίας* τοποθετεί την έμπνευση πάνω από τον νου και την ηθική ενδοσκόπηση όχι γιατί είναι α-λογική (σ' αυτή την βάση ο Πλάτων —με γνήσια σωκρατική αντίληψη— έθεσε

7. Jaeger, ό.π. 246².

8. Lloyd, 138.

9. Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* LXXV· η παρουσίαση έχει βέβαια κάποια πλατωνική -ή εγελιανή;- απόχρωση, δίνει όμως ανάγλυφα την αντίληψη του Αριστοτέλη για την έννοια Θεός.

10. Για τις σχετικές αναφορές βλ. Ind. Arist. 325a6-β37.

11. Σωστά βέβαια αναρωτιέται ο Lloyd, 134, πόσο μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνος ο Αριστοτέλης για τις παρανοήσεις εκείνων που τον ακολούθησαν άκριτα.

12. ΜτΦ Α 7, 1272β28: *φαμέν δὴ τὸν θεὸν εἶναι ζῶον αἰδίων ἄριστον, ὥστε ζωὴ καὶ αἰὼν συνεχῆς καὶ αἰδῖος ὑπάρχει τῷ θεῷ*.

13. Jaeger, ό.π. 255.

14. Αλ. 49: *ὁ θεός ἢ νοῦς ἐστίν ἢ ἐπέκεινά τι τοῦ νοῦ*, βλ. και Moraux, *Listes* 35.

τον νου πάνω από τον ενθουσιασμό), αλλά γιατί προέρχεται από τον Θεό¹⁵. η βεβαιότητα από εμπνευση είναι σαν την αστραπή, και όπως ένας τυφλός που δεν βλέπει πια ό,τι υπάρχει μπροστά στα μάτια του έχει πολύ καλύτερη μνήμη και βλέπει καθετί που υπάρχει μπροστά του καθαρά μέσα του, έτσι και ο άνθρωπος που τον εμπνέει ο Θεός, αν και τυφλός, είναι πιο βέβαιος από εκείνον που βλέπει¹⁶.

γ) Το «πρώτον κινούν» και ο Θεός

Ο Lloyd¹⁷ θεωρεί ότι το πρόβλημα της πηγής της κίνησης οδηγεί τον Αριστοτέλη σε οντολογικά και θεολογικά προβλήματα, και καταλήγει στο συμπέρασμα¹⁸ ότι ο Σταγίριτης ταυτίζει το πρώτον κινούν με τον Θεό.

Πρώτα-πρώτα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν βρίσκουμε το πρώτον κινούν ως αρσενικό· μετά την αναφορά εις ΜτΦ Λ 7, 1072β7: *ἔστι τι κινούν αυτό ακίνητον*· δν έχουμε την μετάβαση στον νουν, β19: *αὐτόν δέ νοεὶ ὁ νοῦς κατὰ μετάληψιν τοῦ νοητοῦ*, ώστε η αλλαγή γένους ήταν συντακτικά απαραίτητη.

Επειτα το πρώτον κινούν πρέπει να είναι ακίνητο γιατί το σύμπαν είναι ακίνητο (δεν υπάρχει κάτι άλλο, για να κινείται σε σχέση μ' αυτό), κινούνται όμως τα μέρη του, τα οποία παίρνουν την κίνηση από το σύμπαν (δεν μπορούν να την παίρνουν από οτιδήποτε άλλο έξω από το σύμπαν, γιατί η έννοια του σύμπαντος απαγορεύει την ύπαρξη στοιχείου έξω απ' αυτό)· η ταύτιση σύμπαντος και κίνησης δεν αποτελεί θεολογία.

δ) Η Μεταφυσική υπέρβαση της Φυσικής

Το περιεχόμενο —όπως και η ενότητα— των *Μεταφυσικών* ήταν και είναι πάντοτε αντικείμενο συζητήσεων· είναι όμως βέβαιο ότι είναι οντολογία πέρα από τα *Φυσικά*, χωρίς δηλ. το στοιχείο της κίνησης¹⁹, όπως είναι βέβαιο ότι παρόλο που επε-

15. Jaeger, ό.π. 240 κε.

16. Ηθ. Ευδ. Θ 2, 1248β1-3· βλ. και Jaeger, ό.π. 241.

17. Lloyd, 140.

18. Lloyd, 144.

κτείνονται και σε ζητήματα προεισαγωγικά (ορολογία, μαθηματικά) δεν έχουν σχέση μ' αυτό που η φιλοσοφική (αλλά και η θεολογική και η μυστική²⁰) παράδοση θεωρούν μεταφυσική²¹, και οπωσδήποτε δεν είναι θεολογία²².

Ότι τα *Μεταφυσικά* είναι προέκταση —ή υπέρβαση στο ίδιο θέμα— των *Φυσικών*²³ μπορεί να το συμπεράνει κανείς και από το γεγονός ότι το βιβλίο Κ των *Μεταφυσικών* είναι ανακεφαλαίωση —ή και επανάληψη— θεμάτων ταυτόχρονα και από τα *Μεταφυσικά* (ιδίως βιβλία Β, Γ και Ε) και από τα *Φυσικά* (ιδίως βιβλία Γ και Ε), δηλ. βασικά και από τα δυο βιβλία Γ.

Τα *Φυσικά* είναι γραμμένα πριν από τα *Μεταφυσικά*²⁴, και η πρώιμη παραγωγή τους μπορεί να συναχθεί και από την παραβολή τους προς άλλα έργα του Αριστοτέλη²⁵: η Φυσική είχε κιόλας ολοκληρωθεί καταρχήν την εποχή που έγραφε τον διάλογο *Περί φιλοσοφίας*, και απ' αυτό έπεται ότι είχαν κιόλας συλληφθεί ενόσω ο Σταγίριτης βρισκόταν ακόμα στην ατμόσφαιρα της Ακαδημίας²⁶. Αλλά δεν πρέπει να χωρίσουμε τις σκέψεις για τον Θεό από την Φυσική και να την εξετάσουμε μόνη της: ήταν η επιμέρους εξέλιξη μιας ειδολογικής θεωρίας της Φύσης²⁷. Ακόμα και ο ορισμός της μεταφυσικής ως θεωρίας των *πρώτων αρ-*

19. Βλ. Jaeger, ό.π. 296, ότι δυο από τις βάσεις -και μάλιστα οι πιο ενδιαφέρουσες απ' όλες- της αριστοτελικής *Πρώτης φιλοσοφίας* ανήκουν στα *Φυσικά*, δηλ. η διάκριση ύλης και μορφής και η θεωρία της κίνησης.

20. Βλ. Düring, ό.π. 308, ότι στην σκέψη του Αριστοτέλη δεν βρίσκεται ούτε ένα ασθενικότατο ίχνος μυστικισμού: πρβ. Jaeger, ό.π. 256.

21. Πρβ. Γεωργούλη, ό.π. LXXXIX κε.

22. Γεωργούλη, ό.π. LXXV.

23. Πρβ. Φυσ. Θ 1, 251α5: *πρό ξργου γάρ ου μόνον πρός την περι φύσεως θεωρίαν ιδεϊν την αλήθειαν, αλλά και πρός την μέθοδον την περι τής αρχής τής πρώτης*: βλ. και Jaeger, ό.π. 296, ότι η φιλοσοφική αντίληψη των *Μεταφυσικών* προϋποθέτει τα *Φυσικά* και αναπτύσσεται απ' αυτά.

24. Βλ. Jaeger, ό.π. 294, αλλά και 296³ στο τέλος, Lesky, 774 κε: βλ. ακόμα Moraux, ό.π. 317 κε.

25. Βλ. Jaeger, ό.π. 421, ότι στα Ηθικά έχει διαφορετική εμπειρία απ' ότι στα *Φυσικά*, πράγμα που προκύπτει από το περιεχόμενο της συνήθειας εις Ηθ. Νικομ. Α 7, 1098β3.

26. Jaeger, ό.π. 159: ο Λυπουρλής, *Βίος* 21, τοποθετεί την σύνθεσή τους (κατά μεγάλο μέρος) στην Άσσο, όπου γράφθηκαν και σημαντικές ενότητες των *Μεταφυσικών*.

χών και των αιτιών βρίσκεται στα αρχαιότερα μέρη των *Μεταφυσικών*²⁸, πράγμα που επιβεβαιώνει την κοινή καταγωγή τους με τα *Φυσικά*· και δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι δημοσίευε βιβλία από πολύ νωρίς²⁹.

Πρέπει λοιπόν ν' απαλλαγούμε από πολλές προκαταλήψεις για τα *Μεταφυσικά*: δεν είναι μεταφυσική ή θεολογία, αλλά *Φυσικά* προχωρημένα σε γενικότερες έννοιες· ειδικά μάλιστα τα βιβλία Μ και Ν είναι μαθηματικά, και το α έλασσον τελική περίληψη.

27. Jaeger, *αντ.*

28. Jaeger, *ό.π.* 206.

29. Düring, *ό.π.* 461, ότι δημοσίευε από το 360· ο Allan, 2, θεωρεί πρώτο έργο του τον διάλογο *Γρύλλος, ή Περί ρητορικής*, γραμμένον όχι πολύ μετά το 362.

α) Ο αντιδογματικός Αριστοτέλης

Τα *Μεταφυσικά*¹, όπως και τα *Φυσικά*, είναι —κατά την ωραία διατύπωση του Albin Lesky— «μαρτυρίες μιας αναζήτησης»² και ο κριτικός και αντιδογματικός Αριστοτέλης³ δεν ήταν δυνατό να σταματήσει ποτέ⁴ αυτή την αναζήτηση⁵.

Το γεγονός αυτό δημιουργεί βέβαια ανυπέρβλητες σχεδόν δυσκολίες για τον προσδιορισμό του χρόνου που γράφηκε κάθε βιβλίο (και κεφάλαιό) τους· παρόλα αυτά όμως είναι απαραίτητη η αναφορά των όσων στοιχείων υπάρχουν ή μπορούν να συναχθούν γι' αυτό το ζήτημα, γιατί μ' αυτήν αποκτούμε κάποιες πρόσθετες ενδείξεις για την λύση των προβλημάτων γύρω από το *α έλασσον*.

β) *Ιστορική επισκόπηση των αντιλήψεων για την ενότητα των «Μεταφυσικών»*

1. Βλ. Moraux, *Listes* 7¹⁷ και 144¹, ότι οι αρχαίοι Έλληνες σπάνια έδιναν τίτλο στα έργα τους (εκτός από τα θεατρικά έργα για τα οποία ήταν υποχρεωτικός) και ακόμα και τα ανεξάρτητα ποιήματα συνήθως δεν είχαν τίτλους και παραπέμπανε σ' αυτά με τον αρχικό στίχο.

2. Lesky, 773.

3. Βλ. Dürring, *Tradition* 442 κε., ότι ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος είχε κατατάξει τα βιβλία του Αριστοτέλη σε ενότητες, πιστεύοντας ότι είναι μέρη ενός τελειωμένου φιλοσοφικού συστήματος, ενώ το έργο του δεν είναι ένα σύστημα κλεισμένο δογματικά στον εαυτό του, αλλά έκφραση μιας πνευματικής πορείας με ύψιστο δυναμισμό· βλ. και Lesky, 795.

4. Βλ. Dürring, ό.π. 367, ότι ήταν ακατάβλητος εργάτης.

5. Πόσο διαφορετική εκτίμηση κάνει η κάθε εποχή φαίνεται χαρακτηριστικά από την κρίση εις Πλούταρχ., Βί. Αλεξ. Γ 677 κε.: *ἀληθῶς γάρ ἡ Μετά τὰ φυσικά πραγματεία, πρὸς διδασκαλίαν καὶ μάθησιν οὐδὲν ἔχουσα χρῆσιμον, ὑπόδειγμα τοῖς πεπαιδευμένοις ἀπ' ἀρχῆς γέγραπται*· βλ. και Dürring, ό.π. 286, 355 και 429, ότι ο Πλούταρχος δεν είχε άμεση γνώση του έργου, που το θεωρούσε «μυστική» και βαθύτερη διδασκαλία.

Για την παράδοση τα *Μεταφυσικά* ήταν ένα ενιαίο έργο, η κριτική κατέστρεψε όμως αυτή την αντίληψη⁶ και παρά τα λαμπρά επιτεύγματα, του Η. Bonitz ιδιαίτερα, το κείμενο, τα βιβλία και το σύνολο του έργου δημιουργούν πολυάριθμα άλματα αινίγματα, που κανείς δεν πιστεύει ότι θα μπορέσει να τα λύσει μονομιάς⁷.

Στην πρώτη σχετική εργασία του ο Jaeger αρχίζει την έρευνα ποτε Aristoteleo, όπως λέει ο ίδιος, δηλ. με μια ιστορική επισκόπηση των ως τότε ερευνών⁸ και ιδιαίτερα του ΙΘ' αιώνα: μια μικρή περίληψή της είναι χρήσιμη, για να θυμηθούμε τουλάχιστον τους προδρόμους σ' αυτό το πεδίο.

Η σκέψη ότι τα *Μεταφυσικά* δεν είναι ενιαίο έργο, αλλά ένωση διαφορετικών πραγματειών, οδήγησε τον Petitus να επιχειρήσει ν' αναγνωρίσει τα βιβλία τους στους τίτλους του Καταλόγου του Διογένη Λαερτίου, και ιδιαίτερα να βρει σ' αυτά τα βιβλία του διαλόγου *Περί φιλοσοφίας* σ' αυτή την τάση τον ακολούθησαν για πολύ, ωστόσο ο Brandis έκοψε οριστικά αυτή την οδό⁹. Γι' αυτόν το δεύτερο τμήμα του Κ (9-12) πρέπει ν' αποριφθεί ως νόθο, γιατί αποτελεί την περίληψη ενός μαθητή από περισσότερα βιβλία των *Φυσικών*, και το Λ είναι ιδιαίτερη έκθεση της αριστοτελικής διδασκαλίας για την μεταφυσική, που όπως το α έλασσον και το Δ παρουσιάζονται ως ξένο σώμα μέσα στο σύνολο¹⁰. ειδικά τα βιβλία α έλασσον, Δ και Κ 9-12 δεν ανήκουν κατά κανένα τρόπο στα *Μεταφυσικά*¹¹.

Όπως θεωρεί ο Jaeger, ο Brandis αναπτύσσει για πρώτη φορά μια γενετική αντίληψη για τα βιβλία των *Μεταφυσικών*, με λαμπρή οξύνοια, μεθοδικότητα και βαθύτατη γνώση του αντικειμένου, και τα συμπεράσματά του έπεισαν τον Bonitz, που με την αποδοχή τους στα υπομνήματα συντέλεσε στην ευρύτατη διάδοσή τους¹². Η διαφορά τους ήταν ότι για τον Brandis τα *Μεταφυσικά* είναι πραγματεία υπομνηματική ενώ για τον Bonitz φιλολογική για τον Jaeger και οι δυο απόψεις δεν είναι επι-

6. Jaeger, *Entstehung* 2.

7. Jaeger, ό.π. 1.

8. Jaeger, ό.π. 3.

9. Jaeger, ό.π. 3.

10. Jaeger, ό.π. 7.

11. Jaeger, ό.π. 8.

τυχημένες, αν και η πρώτη ταιριάζει σε μερικά χωρία, όπως τα *α έλασσον*, Κ 9-12, Λ 1-5, Κ 1-8¹³.

Μιαν άλλη κατεύθυνση στην έρευνα έδωσε ο Schwegler (για αντιφάσεις, επαναλήψεις, ασυμβίβαστα μεταξύ τους χωρία που περιέχει το κείμενο) και ο Jaeger θεωρεί την «μικροκριτική» του ιδιαίτερα πολύτιμη και πολλές φορές πιο καρποφόρα από τις μεγαλόπνοες συζητήσεις για την γνησιότητα των βιβλίων και την ανακατασκευή της αληθινής σειράς τους¹⁴. Ο Rose νομίζει ότι το *Corpus metaphysicum* έχει συντεθεί από τους Αλεξανδρινούς και αποτελείται από γνήσιες αριστοτελικές πραγματείες και νόθο υλικό, που το χωρίζει σε τρεις κατηγορίες¹⁵. Ο ίδιος ο Jaeger, θεωρώντας ότι για τον ερμηνευτή των αριστοτελικών πραγματειών η πιο ενδιαφέρουσα παρουσία είναι η διπλή, διάτυπωση χωρίων, κεφαλαίων, ακόμα και ολοκλήρων βιβλίων¹⁶, σύνθεσε την πρώτη του μελέτη —ειδικά για τα *Μεταφυσικά*— μ' αυτή την βάση.

Μικρότερη ήταν η συμβολή κάποιων άλλων· ο Natorp προσθέτει στις τυπικές σκέψεις του Christ την κρίση της φιλοσοφικής νοοτροπίας¹⁷, ενώ η προσπάθεια του Lasson για αναδιάταξη των βιβλίων των *Μεταφυσικών* χρησιμεύει περισσότερο για πρακτικούς σκοπούς, να καταστήσει ό,τι έχει διατηρηθεί αναγνώσιμο βιβλίο¹⁸. Ο Gödeckemeyer θεωρεί τα *Μεταφυσικά* ολοκληρωμένο έργο και μιλά για τελική έκδοση, στην οποία περιλαμβάνει και το *α έλασσον*· η παρεμβολή του βιβλίου αυτού ανάμεσα στο Α και το Β είναι ατεκμηριώτη, και οι απόψεις του συγγραφέα μοιάζουν να ανανεώνουν την προσπάθεια του Titze για αναδιάταξη, χωρίς πλήρη επίγνωση των δυσχερειών¹⁹.

γ) Η συνεχής έρευνα του Αριστοτέλη

Για να ελέγξουμε τον σχηματισμό των *Μεταφυσικών*, πρέπει

12. Jaeger, αυτ.

13. Jaeger, αυτ.

14. Jaeger, ό.π. 9 κε.

15. Jaeger, ό.π. 10.

16. Jaeger, ό.π. 14.

17. Jaeger, ό.π. 12.

18. Jaeger, αυτ.

19. Jaeger, αυτ.

να θυμούμαστε πάντοτε μερικές ιδιόμορφες αλήθειες για τον δημιουργό τους.

Ο Αριστοτέλης είναι ένας δύσκολος και βαθύς στοχαστής, και η φιλοσοφία του δεν μπορεί —χωρίς να την διαστρέψουμε— να μεταβληθεί ώστε να φαίνεται εύκολη²⁰. Από την άλλη μεριά δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να θεωρήσουμε ότι οι μεταγενέστεροι του φιλόσοφοι είχαν την ίδια πνευματική —ιδιαίτερα στην αφαίρεση— δύναμη μ' αυτόν: χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Σέξτου του Εμπειρικού, που αδυνατώντας να κατανοήσει την αριστοτελική αφαίρεση στον ορισμό του μονοδιάστατου²¹, θεωρεί ότι ο Αριστοτέλης είτε έχει κάνει λάθος είτε μας κοροϊδεύει²².

Ασφαλώς δεν κερδίζουμε τίποτε προσπαθώντας να δώσουμε στον Σταγίριτη έναν ύποπτο αέρα «μοντερνισμού» ή να υπερβάλουμε την έκταση στην οποία οι ιδέες του είναι σχετικές με τις σύγχρονες φιλοσοφικές τάσεις²³. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει και να τον αντιμετωπίζουμε ως προσωπικότητα με καθαρά αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ή ότι η σκέψη του πρέπει να κρίνεται χωρίς αναφορά σε οποιοδήποτε φιλοσοφικό ή επιστημονικό σύστημα που αναπτύχθηκε έπειτα από τον Δ' π.Χ. αιώνα: αντίθετα, για να προσδιορίσουμε την αυθεντικότητα και την σημασία του έργου του, είναι ουσιαστικό να έχουμε στο νου μας τις διαδοχικές εξελίξεις σε κάθε πεδίο που ερευνήσε, και σ' αυτά περιλαμβάνονται όχι μόνο οι διάφοροι κλάδοι της φιλοσοφίας και της φυσικής, αλλά ακόμα και ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κοινωνιολογία και φιλολογική κριτική²⁴.

Για είκοσι και περισσότερους αιώνες ο Αριστοτέλης θεωρείται κύρια και πρωταρχικά δογματικός και συστηματοποιητικός: αυτή η φήμη του —που σε μεγάλο βαθμό είναι αποτέλεσμα της τάσης να συγχέουν τον Σταγίριτη με τον Μεσαιωνικό αριστοτελισμό— είναι υπερβολικά εξογκωμένη²⁵. Δεν πρέπει να ξεχνούμε

20. Lloyd, XI.

21. Τοπ. Z 6, 143β11: *μήκος άπλατές*, πρβ. Αναλ. πρ. A 41, 49β35: *εύθειαν (...) άπλατῆ*.

22. Σέξτ. Εμπειρ., Πρ. Μαθημ. III (Πρ. Γεωμετρ.) 58: *πλανώμενος ἢ τάχα κατασοφίζόμενος ἡμᾶς*.

23. Lloyd, IX κε.

24. Lloyd, X.

ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε προκατασκευάσει το φιλοσοφικό του σύστημα για να εξηγήσει έπειτα μ' αυτό τον κόσμο, αλλά — μοναδικό φαινόμενο στην Ιστορία της φιλοσοφίας και άμεσος απόγονος του Σωκράτη σ' αυτή την ιδιομορφία— ερευνούσε για να φτάσει στα έσχατα όρια της γνώσης και της αλήθειας και προσπαθούσε να διευθετήσει τα συμπεράσματα της έρευνάς του σε μιαν ενότητα με συνέπεια.

δ) Παραλλαγές στο ύφος των έργων των μεγάλων δημιουργών

Ένα πρόβλημα για την έρευνα της συγγραφικής παραγωγής του Αριστοτέλη θεωρείται η εξακρίβωση των συγγραφικών —για να μην πούμε λογοτεχνικών— μορφών που χρησιμοποιούσε για να εκθέσει μια επιστήμη²⁶. όπως διατυπώνεται όμως είναι άτυχο, γιατί παραβλέπει ότι η δημιουργία οποιουδήποτε δημιουργού, οσοδήποτε μεγάλου, δεν βρίσκειται πάντοτε στο ίδιο επίπεδο, και ότι ειδικά η δημιουργία του δασκάλου είναι ανάλογη με το επίπεδο καλλιέργειας των μαθητών του.

Για την πρώτη αντίρρηση μπορούμε να θυμηθούμε αν όχι ότι η *Βατραχομουμαχία* θεωρείται έργο του Ομήρου²⁷, οπωσδήποτε όμως —και εδώ δεν υπάρχει αμφισβήτηση— ότι ο Beethoven έχει συνθέσει τις τρεις «μικρές» σονάτες για πιάνο (έργ. 49 αρ. 1 και 2 και έργ. 54) δίπλα στην *Waldstein* (έργ. 53) και την *Appassionata* (έργ. 57).

Για την δεύτερη παρατήρηση μπορούμε να θυμηθούμε ότι τα προεισαγωγικά τμήματα του *Οργάνου*, οι *Κατηγορίες* και το *Περί ερμηνείας*, είναι γραμμένα πολύ πιο απλά από τα άλλα μέρη του, σαν να προορίζονται ακριβώς για αρχάριους· και αντί να προχωρούμε πολύ εύκολα σε αθέτησή τους γιατί δεν ανταποκρίνονται στο συνηθισμένο αριστοτελικό ύφος, μπορούμε να αναρωτηθούμε μήπως ο μεγάλος δάσκαλος τα έγραψε επίτηδες έτσι ξέροντας τι πρέπει να προσφέρει στους μαθητές για τους οποίους τα προόριζε. Θα αθετούσαμε άραγε ποτέ τις δίφωνες και τρίφωνες *Inventionen* του J.S. Bach γιατί δεν θυμίζουν τίποτε από το ύφος του *Matthäus-Passion* ή της *Hohe Messe*;

25. Lloyd, IX.

26. Έτσι Jaeger, ό.π. 9.

27. Ο Γσοπανάνκης, *Εισαγωγή* 126 κε., θεωρεί πιθανή την απόδοση, ενώ ο Lesky, 145, την θεωρεί μεταγενέστερο έργο, παρόλο που η παράδοση αναφέρει κι άλλα ομηρικά παίγνια (*Γερανομαχία*, *Ψαρομαχία*, *Αραχνομαχία* κλπ.).

ε) Ο διάλογος «Περί φιλοσοφίας»

Με βάση την βεβαιότητα ότι ο Αριστοτέλης παρουσιάζει εξέλιξη στην έκθεση των ιδεών του για τα *Μεταφυσικά*, η νεότερη έρευνα επιχείρησε ν' ανιχνεύσει σ' αυτά τμήματα από παλιότερα έργα του, και η προσπάθεια έδωσε κάποιους καρπούς.

Ο Jaeger θεωρεί²⁸ ότι ο διάλογος *Περί φιλοσοφίας* είναι η ιστορικά βεβαιωμένη αφετηρία για ν' αναλύσουμε τις μεταφυσικές πραγματείες του Σταγίριτη και βρίσκει ότι οι βασικές αντιλήψεις των *Μεταφυσικών* ήταν κιόλας προσδιορισμένες όταν τον έγραφε²⁹. προχωρεί μάλιστα στην διαπίστωση ότι υπάρχει ανάμεσα στα βιβλία του διαλόγου και τα βιβλία των *Μεταφυσικών* συγκεκριμένη αντιστοιχία³⁰, και η σκέψη του αυτή θεωρείται σωστή. Έτσι υποστηρίζεται³¹ ότι το βιβλίο Α περιείχε τον πίνακα της εξέλιξης των φιλοσοφικών ιδεών από τις αρχές ως τον Πλάτωνα, στο Β γινόταν αναλυτική κριτική της πλατωνικής θεωρίας των ιδεών και των ιδανικών αριθμών, και στο Γ συνολική έκθεση του θεολογικού και κοσμολογικού συστήματος του Αριστοτέλη· ο Αλέξανδρος Αφροδισιέας χρησιμοποίησε προφανώς το βιβλίο Β του διαλόγου, καθώς και τον διάλογο *Περί ιδεών*, για να υπομνηματίσει το Α των *Μεταφυσικών*.

Το πρόβλημα κατά πόσο ο διάλογος *Περί φιλοσοφίας* περιείχε κάτι παράλληλο με τα κεντρικά βιβλία των *Μεταφυσικών* (ΕΖΗ) ο Jaeger δεν μπορεί να το λύσει, και προτείνει την διάζευξη ότι ή ο Αριστοτέλης θεωρούσε τις θέσεις του αυτές πολύ εσωτερικές και πολύ δύσκολες, ώστε να τις δημοσιεύσει, ή είναι απλή σύμπτωση το ότι δεν σώθηκε κανένα απόσπασμα απ' αυτό το μέρος³². παρόλα αυτά καταλήγει στην υπόθεση ότι αν είχαμε

28. Jaeger, *Aristotle* 167.

29. Ο Allan, VI και 2, αμφισβητεί τόσο την σχετικά όψιμη χρονολόγηση του διαλόγου από τον Jaeger, όσο και την θεώρησή του ως διακήρυξης φιλοσοφικής· τον θεωρεί γραμμένον στα 354.

30. Π. φιλοσ. Α=ΜτΦ Α. Π. φιλοσ. Β=ΜτΦ (και αλλού), Π. φιλοσ. Γ=ΜτΦ Α.

31. Moraux, ό.π. 30 κε.

περισσότερο τμήμα από τον διάλογο, η διάσταση (των αρχικών και των τελικών αριστοτελικών σκέψεων για τα μεταφυσικά προβλήματα) θα φαινόταν μεγαλύτερη, κι αυτό θα ήταν κάποια απόδειξη για την αρχική προέλευση των *Μεταφυσικών*, που γι' αυτόν τον λόγο θα έπρεπε να τοποθετηθούν στην τελευταία περίοδο του Αριστοτέλη, πράγμα που θα συμφωνούσε απόλυτα με την άποψη που διατηρούσε ως τώρα, αφού πάντοτε από την περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και έπειτα ήταν διαδεδομένη η αντίληψη ότι τα *Μεταφυσικά* γράφηκαν αργά και έμειναν ανολοκλήρωτα³³. Δεν μπορεί όμως να συμφωνήσει κανείς με το επιχείρημά του ότι η θεώρηση των *Μεταφυσικών* ως σπουδής πρώτης φιλοσοφίας — αιτιολόγησης του πραγματικού — είναι σημείο της πρώτης έκδοσής τους, ενώ η τελευταία μορφή της δίνει περισσότερη προσοχή στο πρόβλημα της ουσίας καθαυτήν³⁴, γιατί και οι δυο θεωρήσεις ουσιαστικά αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα, την ανακάλυψη της υφής του όντος.

Ο Jaeger θεωρεί επίσης ότι η εισαγωγή στο σχέδιασμα των *Μεταφυσικών* (γραμμένη αμέσως μετά τον θάνατο του Πλάτωνα) περιέχεται στο βιβλίο Α, αλλά και ότι είναι αδύνατο να δεχτούμε ότι η κριτική των ιδεών στον διάλογο *Περί φιλοσοφίας* έγινε πριν από την εσωτερική συζήτηση στην Ακαδημία, γιατί είναι το τελικό βήμα μόνο για την διάσωση της Ακαδημίας ο Αριστοτέλης απέφυγε όσο ήταν δυνατό την δημόσια συζήτηση των εσωτερικών διαφωνιών στα λογικά και μεταφυσικά προβλήματα³⁵. Ο *Περί φιλοσοφίας* όμως άρχιζε και αυτός με την εξέταση της ιστορικής εξέλιξης της φιλοσοφίας³⁶, ώστε πρέπει να δεχτούμε ότι ήταν το πρότυπο (ή η πρώτη μορφή τους;) για τα *Μεταφυσικά*. Μ' αυτόν τον διάλογο, που είναι η πρώτη μεγάλη προσπάθεια για να καταστεί το πρόβλημα του Θεού υποκείμε-

32. Jaeger, αυτ.

33. Jaeger, ό.π. 168.

34. Jaeger, ό.π. 192, πρβ. και *Entstehung* 6, ότι η ουσία είναι το κέντρο των οντολογικών ενδιαφερόντων των φιλοσόφων.

35. Jaeger, *Aristotle* 128 κε. πρβ. Moraux, ό.π. 30, ότι ο διάλογος *Περί φιλοσοφίας* είναι ένα από τα πρώτα έργα όπου ο Αριστοτέλης εκφράζει την ανεξαρτησία του απέναντι στον Πλάτωνα.

36. Απ. 6.

νο σε επιστημονική πραγμάτευση³⁷, ο Αριστοτέλης έγινε ο πραγματικός ιδρυτής της κοσμικής θρησκείας των Ελληνιστικών φιλοσόφων³⁸, θεμελιώνοντας την Ελληνιστική θεολογία³⁹. μ' αυτόν επίσης εγκαινίασε ταυτόχρονα την αντικειμενική έρευνα για την εσωτερική θρησκευτική ζωή, για την οποία η αρχαιότητα δεν είχε ούτε όρο ούτε διαφορετική επιστήμη έξω από την μεταφυσική⁴⁰. Η διαφορετική αυτή εικόνα του Αριστοτέλη αγνοήθηκε ή παραβλέφτηκε ως τις μέρες μας, ίσως γιατί η συμβατική εικόνα του (ως καθαρά διανοητικού μεταφυσικού) θα χανόταν αν φαινόταν ότι οι διαλεκτικοί χειρισμοί του εμπνέονταν από μέσα του από μια ζωντανή θρησκευτικότητα, με την οποία μορφοποιούνταν όλα τα μέλη του λογικού οργανισμού της φιλοσοφίας του, από την οποία (θρησκευτικότητα) και διαποτίζονταν⁴¹.

στ) Ο «Προτρεπτικός»

Ο Jaeger βρίσκει ακόμα ότι στοιχεία μεταφυσικής περιέχει και ο *Προτρεπτικός*⁴². έτσι θεωρεί ότι υπάρχει αντιστοιχία της αρχής των *Μεταφυσικών* με κάποια χωρία του, και ιδιαίτερα ότι η περίφημη εισαγωγή τους (Α Ι, 980α21 κε.) ουσιαστικά είναι μια συντομευμένη έκδοση της κλασικής έκθεσης του θέματος σ' αυτόν τον διάλογο⁴³. Οι ιδέες δηλ. που προορίζονταν για τον *Προτρεπτικόν* χρησιμοποιήθηκαν στα *Μεταφυσικά* για ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας εισαγωγής⁴⁴, και έτσι τα δυο πρώτα κεφάλαια των *Μεταφυσικών* (Α 1-2) εξαρτώνται από τον *Προτρεπτικόν*⁴⁵, από τον οποίο έχουν παρθεί⁴⁶.

Ο Jaeger, με βάση ότι —όπως είναι γνωστό— ο *Προτρεπτικός*

37. Jaeger, ό.π. 159.

38. Jaeger, ό.π. 138.

39. Jaeger, ό.π. 156.

40. Jaeger, αυτ.

41. Jaeger, αυτ.

42. Για το αν ο *Προτρεπτικός* ήταν διάλογος ή παραίνεση σε ύφος ρητορικό μάλλον, βλ. Moraux, ό.π. 27 κε.

43. Jaeger, ό.π. 68 κε.

44. Jaeger, ό.π. 71.

του Αριστοτέλη έχει ανασχηματιστεί από τον ομώνυμο διάλογο του Ιάμβλιχου, επιμένει ότι κάθε λέξη στον *Προτρεπτικόν* του Ιάμβλιχου είναι φανερά αριστοτελική, ώστε είναι αδύνατο να υποθέσουμε ότι έχουμε παράφραση από το αντίστοιχο τμήμα των *Μεταφυσικών* καμωμένη από τον Ιάμβλιχο⁴⁷. Ο Lloyd όμως αντιλέγει ότι αν και πολλοί αποδέχονται ότι ο *Προτρεπτικός* του Ιάμβλιχου προέρχεται από το χαμένο ομώνυμο έργο του Αριστοτέλη, υπάρχει πολύς χώρος για αμφισβήτηση αν το κάθε χωρίο του Ιάμβλιχου ανταποκρίνεται κατά κεραία στο αριστοτελικό πρότυπό του⁴⁸. Σ' αυτή την διαμάχη μπορεί να παρατηρηθεί ότι μένει στο καθαρά φιλολογικό πεδίο και δεν προσφέρει ουσιαστικά στοιχεία για την εκκαθάριση του υποβάθρου της, δηλ. ποιες (και πόσες) από τις σκέψεις του *Προτρεπτικού* του Ιάμβλιχου πρέπει να είναι αριστοτελικές και γιατί.

ζ) Ο διάλογος «Περί ιδεών»

Ο διάλογος *Περί ιδεών*⁴⁹ είναι από τα πρώτα έργα του Αριστοτέλη όπου η πλατωνική θεωρία των *ιδεών* υποβάλλεται σε αυστηρή κριτική⁵⁰. η προσπάθεια ν' αποδειχτεί ότι γράφηκε πριν από τον πλατωνικό *Σοφιστή* δεν θεωρήθηκε επιτυχημένη⁵¹.

Θεωρείται ότι το κεφάλαιο Α 9 των *Μεταφυσικών* περιέχει πυκνή περίληψη του διαλόγου αυτού· γράφοντάς το ο Σταγίριτης υπέθετε τον διάλογο γνωστό και περιορίστηκε να τον συνοψίσει σε αδρές γραμμές, πράγμα που σημαίνει ότι είναι έργο προγενέστερο και από τις πρώτες βάσεις των *Μεταφυσικών*⁵². Ο Αλέ-

45. Jaeger, ό.π. 91.

46. Jaeger, ό.π. 72.

47. Jaeger, ό.π. 70.

48. Lloyd, 11.

49. Ο Moraux, ό.π. 88, θεωρεί ότι είναι το έργο που μνημονεύεται στους *Καταλόγους* ως *Περί ιδέας α'*: ενδιαφέρουσα για το περιεχόμενο των δυο τελευταίων βιβλίων των *Μεταφυσικών* -που μπορούν να θεωρηθούν γενική θεωρία για τον αριθμό- είναι η αναφορά, 89²¹⁶, στο σχόλιο του Ψ. Αλεξ. [=Μιχ. Εφέσ.], 837.1: *τά περί τῶν ειδῶν γραφέντα αὐτῷ δύο βιβλία, ἄλλα παρά τοῦ Μ καί Ν, καί ἐκτός τῆς μετά τά φυσικά συντάξεως.*

50. Moraux, ό.π. 328 κε.

51. Έτσι Moraux, ό.π. 329, για την προσπάθεια του R. Philippson.

Ξανδρος Αφροδισιάς, που μπορούσε να τον διαβάξει ακόμα, τον χρησιμοποίησε εκτεταμένα⁵³ για να υπομνηματίσει αυτό το ιδιαίτερα δύσκολο κείμενο (ΜτΦ Α 9)⁵⁴, που προπαντός στο πρώτο τμήμα του είναι πολύ πυκνό και χωρίς τα σχόλια θα ήταν ακατάληπτο⁵⁵.

Τα αποσπάσματα του *Περί ιδεών* φανερώνουν έναν Αριστοτέλη που απομακρύνεται από τον δάσκαλό του, συνειδητοποιώντας απόλυτα το δικό του σύστημα⁵⁶.

52. Μοραυχ, ό.π. 91.

53. Βλ. Αλεξ. Αφροδ., 79.4, 85.11, 98.21, όπου αναφέρεται ρητά.

54. Μοραυχ, ό.π. 329.

55. Μοραυχ, ό.π. 90.

56. Μοραυχ, αυτ.

§23. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ «ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΩΝ»

α) Ο τίτλος «Μετά τα Φυσικά»

Ο τίτλος *Μεταφυσικά*, που πιστεύεται ότι αναφέρεται πρώτη φορά από τον Νικόλαο Δαμασκηνό¹, είναι αρχαιότερος από τον Ανδρόνικο κατά τον Μοραυχ, που αναρωτιέται ποια είναι η αρχική σημασία αυτής της παράξενης ονομασίας² και παρατηρεί ότι λέγεται βέβαια ότι σημαίνει τα βιβλία που στον *Κατάλογο* ακολουθούσαν τα φυσικά έργα, τίποτε όμως δεν είναι λιγότερο βέβαιο³.

Η τάξη του θεωρητικού τμήματος ήταν Φυσική - Μαθηματικά - Μεταφυσική, ώστε η ονομασία δεν μπορεί να προέρχεται απ' αυτή την διαδοχή⁴, γιατί βέβαια θα έπρεπε ν' αποκληθούν Μεταμαθηματικά. Η εξήγηση του Σιμπλίκιου⁵, ότι η επιστήμη αυτή ασχολείται με υπερβατικά αντικείμενα, έχει πολλή νεοπλατωνική απόχρωση για να γίνει αποδεκτή⁶. ο Αλέξανδρος Αφροδισιάς⁷ και ο Ασκληπιός⁸ πλησιάζουν περισσότερο την αλήθεια επιδιώκοντας να δικαιολογήσουν την σειρά Φυσική - Μεταφυσική με διδακτικούς συλλογισμούς: η ασθενικότητα του νου μας επιβάλλει πρώτα την σπουδή των ατελών και δευτερότερων πραγμάτων, αντικειμένων της Φυσικής, για να περάσουμε έπειτα στα τέλεια και πρώτα όντα, αντικείμενα της Μεταφυσικής⁹.

1. Jaeger, *Entstehung* 178 κε.

2. Moraux, *Listes* 314 κε.

3. Moraux, ό.π. 315.

4. Moraux, αυτ.: για την διαδοχή βλ. και ΜτΦ Ε Ι, 1025β3-6α19.

5. Σιμπλ., Φυσ. (Diels) 1.17-21.

6. Moraux, αυτ.

7. Αλεξ. Αφροδ., 171.5-7.

8. Ασκληπ., 1.12-22.

9. Moraux, αυτ.

β) Η πρώτη έκδοση των «Μεταφυσικών»

Τα *Μεταφυσικά* είναι δοκίμια για διάφορα προβλήματα της Πρώτης φιλοσοφίας¹⁰.

Μια ύποπτη διήγηση γι' αυτά έλεγε ότι ο Αριστοτέλης τα είχε στείλει στον μαθητή του Εύδημο τον Ρόδιο, που τα έκρινε ανάξια για δημοσίευση στην κατάσταση που βρίσκονταν, πέθανε όμως κι ο ίδιος πριν προλάβει να τα αποκαταστήσει, και εκείνοι που τον διαδέχτηκαν προσπάθησαν να συμπληρώσουν την πραγματεία προσθέτοντας σ' αυτήν αποσπάσματα από άλλα έργα του δασκάλου¹¹. Περισσότερη αλήθεια φαίνεται να περιέχει η παραλλαγή ότι ο Εύδημος ασχολήθηκε πραγματικά με την αποκατάσταση των *Μεταφυσικών*, που ο Αριστοτέλης —καθώς τον αιφνιδίασε ο θάνατος— είχε αφήσει μισοτελειωμένα· έτσι μπορεί να εξηγηθεί το ότι μνημονεύεται ένα *Corpus metaphysicum* σε δέκα βιβλία στους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη, και η επιτυχία που γνώρισε αυτό το έργο με την πρώτη γενιά του Λυκείου¹².

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εισαγωγή τους (βιβλίο Α), όπου ενώνεται μια κριτική αποτίμηση για τους προγενέστερους φιλοσόφους και τα επιτεύγματά τους με μια λεπτή έκθεση για τις φιλοσοφικές τάσεις των ανθρώπων, περιλαμβάνεται η εξέλιξη των βασικών μεταφυσικών προβλημάτων¹³.

γ) Η εμφάνισή τους στους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη

Τα *Μεταφυσικά* είναι οπωσδήποτε ένα πρόβλημα για τους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη, αποτελώντας ασφαλώς την πιο περίπλοκη περίπτωση. Ο τίτλος λείπει από την έκδοση του *Καταλόγου* από τον Διογένη Λαέρτιο, πιο πιστόν και καλύτερα διατηρημένο, αλλά

10. Lesky, 776.

11. Moraux, ό.π. 319.

12. Moraux, αυτ. βλ. και Vit. Meneg. 10: 154. Της μετά <τά> φυσικά ι, και Düring, *Tradition* 226, ότι στον κατάλογο του Πτολεμαίου Χέννου αναφέρεται: 56. τών μετά τά φυσικά ιγ. Για τον αριθμό των βιβλίων βλ. παρσα. §24.

13. Βλ. Jaeger, ό.π. 6, την κρίση αυτή του Brandis.

στην θέση που θα έπρεπε να τον περιμένουμε συναντούμε στον κώδικα ένα κενό πέντε στίχων, ώστε μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι αναφέρονταν στον κατάλογο του Αρίσωνα του Κείου¹⁴, ο οποίος ήξερε μια μορφή τους πριν από την προσθήκη των βιβλίων α, Δ, Κ και Λ¹⁵.

Από τις διαπιστώσεις που στηρίζονται στην εξαντλητική έρευνα των καταλόγων των έργων του Αριστοτέλη, τα *Μεταφυσικά* φαίνονται να είναι η μόνη σχολική πραγματεία της τελευταίας περιόδου του που παρουσιάζεται στον κατάλογο του Αρίσωνα¹⁶.

Είναι πραγματικά πολύ πιθανό ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε χρόνο για να ολοκληρώσει (για δημοσίευση;) τα έργα της τελευταίας του περιόδου¹⁷. Οποσδήποτε διαπιστώνουμε με βεβαιότητα ότι καμιά πραγματεία των τελευταίων χρόνων του Σταγίριτη δεν σημειώνεται στους καταλόγους των έργων του¹⁸, η εξαίρεση που συνιστούν τα *Μεταφυσικά* θα μπορούσε να εξηγηθεί εύκολα από το ότι την έκδοσή τους είχε κάνει ο Εύδημος¹⁹.

δ) Το «α έλασσον» ως ειδική περίπτωση

Οτιδήποτε κι αν συμβαίνει με το υπόλοιπο σώμα των *Μεταφυσικών* και τους καταλόγους των έργων του Αριστοτέλη, η περίπτωση που παρουσιάζει το α έλασσον πρέπει να ερμηνευτεί —ως προς την παραγωγή του— διαφορετικά· κι αν με βάση το περιεχόμενό του επιχειρήσουμε την ταύτιση προς οποιονδήποτε τίτλο των καταλόγων, θ' αντιμετωπίσουμε ανυπέρβλητες δυσχέρειες, γιατί φαίνεται ότι δεν μπορεί να στεγαστεί σε κανένα²⁰.

14. Moraux, ό.π. 314.

15. Moraux, αυτ.· πρβ. Theiler, *Entstehung* 291.

16. Moraux, ό.π. 318 κε.

17. Moraux, ό.π. 315.

18. Γι' αυτούς βλ. και Lesky, 766 κε.

19. Moraux, ό.π. 320.

20. Βλ. παρακ. §30.

§24. ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΩΝ «ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΩΝ»

α) Η αρχική έκταση των «Μεταφυσικών»

Ένα από τα αναμφισβήτητα προβλήματα για τα *Μεταφυσικά* είναι η έκταση που είχε η αρχική έκδοσή τους¹ αλλά παρά τις πολλές και διεισδυτικές πραγματικά μελέτες, δύσκολα πείθεται κανείς ότι έχει δοθεί σωστή ή ικανοποιητική —χωρίς αντιφάσεις— λύση.

Ο Αρίστων ήξερε μια κατάσταση των *Μεταφυσικών* με δέκα βιβλία², ενώ ο Πτολεμαίος Χέννος ήξερε την σημερινή έκδοση σε δέκα τέσσερα βιβλία³, δηλ. την κατάστασή τους όπως την καθόρισε ο Ανδρόνικος⁴. Το γεγονός ότι ο Πτολεμαίος ήταν ένας ημιμαθής του Α΄ π.Χ. αιώνα⁵ πείθει ότι ο *Κατάλογος* του είναι μόνο ένα συμπλήρωμα χωρίς το ελάχιστο ίχνος πρωτοτυπίας⁶.

Η πρώτη συνένωση σε πραγματείες πραγματοποιήθηκε τον Γ΄ π.Χ. αιώνα⁷ και τα *Μεταφυσικά* περιλαμβάνανε τότε δέκα βιβλία, ενώ το Δ βρισκόταν στον *Κατάλογο* με ειδικόν τίτλο⁸. Από αυτά τα δέκα βιβλία που αποδίδει ο Αρίστων στα *Μεταφυσικά* (παραλείποντας αναμφίβολα τα α, Δ, Κ και Λ) ορισμένα είναι

1. Jaeger, *Aristotle* 175.

2. Moraux, *Listes* 278.

3. Βλ. Moraux, ό.π. 278 κε., ότι ο αριθμός 1γ που εμφανίζεται στο ελληνικό πρωτότυπο δείχνει ότι για τα δυο πρώτα βιβλία χρησιμοποιούνταν ένα μόνο γράμμα (ώστε τα βιβλία είχαν τους τακτικούς αριθμούς Α΄, α΄, Β΄, ... Στ΄, ... ΙΓ΄).

4. Jaeger, *Entstehung* 180, Moraux, 279.

5. Moraux, ό.π. 292.

6. Moraux, ό.π. 293.

7. Moraux, ό.π. 320.

8. Moraux, ό.π. 321.

ασφαλώς πολύ όψιμα, όπως τα ΖΗΘ που έρχονται μετά την πραγματεία *Περί ψυχής*, ώστε χρονολογούνται στα εντελώς τελευταία χρόνια του Αριστοτέλη⁹. Η άποψη όμως ότι ο αριθμός των δέκα βιβλίων δείχνει ότι ο Αρίστων ήξερε μια κατάσταση των *Μεταφυσικών* πριν από την προσθήκη των βιβλίων α, Δ, Κ και Λ¹⁰ δεν μπορεί να γίνει δεκτή τουλάχιστον για το α έλασσον· γιατί αφού τελικά μετριούνταν δέκα τρία επειδή το Α και το α έλασσον θεωρούνταν ένα βιβλίο¹¹, πώς μπορεί ν' αποδειχτεί ότι στα δέκα δεν περιλαμβάνονταν και το α έλασσον ως ένα βιβλίο με το Α, που οπωσδήποτε υπήρχε και στην αρχική έκδοση;

β) Η ειδική περίπτωση του βιβλίου Δ

Θεωρείται¹² ότι το βιβλίο Δ (όπου αναλύονται οι διαφορετικές σημασίες κάθε όρου, γι' αυτό και αποκαλείται «Φιλοσοφικό λεξικό» του Αριστοτέλη¹³, το οποίο ο Σταγίριτης δίδασκε συχνά, πήρε την τωρινή αφύσικη θέση του όχι από τον ίδιο, αλλά από τους εκδότες του· όμως παρόλο που βέβαια θα ήταν καλύτερα να προηγούνταν από το Β, η θέση του δεν είναι εντελώς αφύσικη.

Κιόλας ο Titze θεωρούσε το «Λεξικό εννοιών» (Δ) ξένο προς την παραδοσιακή εξάρτησή του από τα *Μεταφυσικά*¹⁴. Ο Brandis θεωρούσε ότι το Δ είναι συλλογή μεταφυσικών και φυσικοφιλοσοφικών εννοιών, των οποίων εδώ διαχωρίζονται και καθορίζονται οι ποικίλες σημασίες, και είχε επισημάνει ότι είναι ανεξάρτητο βιβλίο που μνημονεύει τα *Μεταφυσικά* ως άλλο έργο, όπως κι αυτά το αναφέρουν με τον τίτλο *Περί των ποσαχώς λεγομένων*¹⁵. Ο Moraux αναφέρει ότι ο Zeller ταυτίζει το Δ με τον τίτλο *Περί των ποσαχώς λεγομένων* του Καταλόγου του Διογένη Λαερτίου¹⁶ και αποδέχεται την άποψη αυτή σημειώνο-

9. Nuyens, 175 κε., Moraux, ό.π. 318.

10. Moraux, ό.π. 314.

11. Είναι περιεργη η επιφύλαξη, Jaeger, *Entstehung*, 178, Moraux, ό.π. 307², ότι ακόμα κι αν το α έλασσον βρισκόταν στον Κατάλογο του Πτολεμαίου, πράγμα που είναι πιθανό, δεν μετριούνταν χωριστά.

12. Jaeger, *Aristotle* 203.

13. Randall, 115.

14. Jaeger, ό.π. 5.

15. Jaeger, ό.π. 6.

16. Moraux, ό.π. 19³.

ντας¹⁷ ότι είναι το *Περί ποσαχώς λεγομένων, ή Κατά πρόσθεσιν α'*, όπως φαίνεται από πολλές αναφορές του ίδιου του Αριστοτέλη· προσθέτει ακόμα¹⁸ ότι ανεξάρτητα από την χρησιμότητά του για την φυσική φιλοσοφία ή την μεταφυσική, έχει εισαχθεί αρκετά αδέξια στα *Μεταφυσικά* που έχουμε, και η τοποθέτησή τους ανάμεσα στο Γ και το Ε δεν ανταποκρίνεται σε καμιά εσωτερική ανάγκη.

Υποστηρίζεται ακόμα ότι το Δ των *Μεταφυσικών* είναι προγενέστερο του Β των *Φυσικών*, που κι αυτό είναι αρκετά παλιό¹⁹. αυτό το Φιλοσοφικό λεξικό όμως πρέπει να αναθεωρήθηκε και να συμπληρώθηκε αργότερα, και έτσι εξηγείται η ύστερη χρονολόγησή του²⁰.

Όλες αυτές οι κατά τα άλλα αξιόλογες σκέψεις λησμονούν κατά περίεργον τρόπο ότι αν ο Αριστοτέλης δίδασκε κάθε χρόνο Φυσική και Μεταφυσική (και ασφαλώς δίδασκε), ήταν υποχρεωμένος να επαναλαμβάνει την διευκρίνιση της ορολογίας του, για να είναι τα μαθήματά του κατανοητά στους σπουδαστές· αυτή η ετήσια επανάληψη δεν οδηγούσε μοιραία στην συμπλήρωση του Δ, ώστε η τελική μορφή του (αυτή που έχουμε) να είναι όψιμη; Και αφού χρειαζόταν ως προκαταρκτικό μάθημα και για την Φυσική και για την Μεταφυσική, δεν έπρεπε ν' ανήκει σε μια από τις δυο σχετικές πραγματείες, και μάλιστα την γενικότερη; Γιατί λοιπόν ν' αδικούμε τους εκδότες των *Μεταφυσικών* τόσο κατάφωρα, αφού το ίδιο θα είχαμε κάνει κι εμείς στην θέση τους και θα είχαμε ενσωματώσει το Δ σ' αυτά, και μάλιστα εκεί όπου το τοποθέτησαν εκείνοι; Όσο για την μνεία του με άλλον τίτλο, μπορεί πολύ καλά να εξηγηθεί ως ειδική αναφορά στο συγκεκριμένο τμήμα (ή κεφάλαιο) μιας σειράς μαθημάτων που περιλάμβανε διάφορα θέματα²¹.

γ) Οι αντιφάσεις των διαφόρων θέσεων

Είναι υποχρεωμένος να παρατηρήσει κανείς ότι γενικά οι σκέψεις των ερευνητών για την έκταση και προπαντός την ενότητα

17. Moraux, ό.π. 73 και 73¹³⁴.

18. Moraux, ό.π. 73.

19. Mansion, *Physique* 92.

20. Nuyens, 175⁸¹, Moraux, ό.π. 316⁷.

21. Βλ. και Θεοδωρακοπούλου, *Μεταφυσική* 22, ότι είναι μάλλον βέβαιο ότι τα βιβλία των *Μεταφυσικών* αποτελούσαν αρχικά χωριστές πραγματείες και μετά τον θάνατο του Αριστοτέλη συγκεντρώθηκαν σ' ένα σύνολο που δεν έχει εσωτερική ενότητα, έχει όμως τρεις βασικούς στόχους: μια γενική οντολογία, μια φυσική θεολογία, μια γενική επιστήμη των αρχών.

των *Μεταφυσικών* δεν είναι απαλλαγμένες από αντιφάσεις.

Ο Jaeger θεωρεί²² ότι το κύριο σώμα τους περιλάμβανε τα βιβλία A-I (εκτός από το α έλασσον και το Δ) και συμπληρωματικό ήταν το Μ που προοριζόταν ν' αντικαταστήσει το Ν στην τελευταία έκδοση, αλλά η σειρά έμεινε μισοτελειωμένη, αφού το Α δεν είναι η κατάληξη που θα περιέμενε κανείς.

Η θέση αυτή είναι πρώτα-πρώτα κάπως αντιφατική προς την αντίληψη²³ ότι τα βιβλία EZH *περί ουσίας και όντος* ήταν αρχικά έξω από τα *Μεταφυσικά*, ήταν δηλ. μια από τις έρευνες που ο Αριστοτέλης θεωρούσε μισή φυσική και μισή μεταφυσική, και που αποδεικνύει την μετάβαση από την μια στην άλλη.

Ασυμβίβαστες όμως είναι οι θέσεις του Jaeger ότι το βιβλίο Α των *Μεταφυσικών* είναι ένας τολμηρά καταστρωμένος αυτοσχεδιασμός²⁴, και ότι το βιβλίο Μ είναι ένα γρήγορο σχεδιασμα²⁵, που γράφηκε πολύ αργότερα από τα άλλα βιβλία τους²⁶ και έχει μian ανστηρότητα στην δομή που δεν την βρίσκουμε συχνά στον Αριστοτέλη²⁷, με τα συμπεράσματά του ότι καθεμιά απ' αυτές τις πραγματείες, δηλ. τα βιβλία των *Μεταφυσικών*, είναι παράγωγα από ακούραστες σκέψεις, που διαρκέσανε δεκαετίες²⁸, για τα ίδια προβλήματα. Γιατί ακόμα κι αν αποδεχτούμε τις αντιλήψεις ότι το Α φαίνεται μάλλον μωσαϊκό περιλήψεων και αποσπασμάτων από προηγούμενα έργα²⁹, ή ότι γράφηκε αμέσως μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, σε εποχή που ο συγγραφέας του ήταν ακόμα πλατωνικός³⁰, απομένει το ερώτημα αν ώς το τέλος της ζωής του ο Αριστοτέλης, που δίδασκε σταθερά απ' αυτό, δεν θέλησε να διορθώσει ποτέ τίποτε απ' αυτό το νεανικό κείμενό του. Άλλωστε η τόσο πρώιμη τοποθέτησή του δεν συμβιβάζεται και με την θέση του Jaeger ότι ανάμεσα στα *Αναλυτικά*³¹ και τα *Μεταφυσικά*, *Ηθικά* κλπ. είναι

22. Jaeger, *Aristotle* 194.

23. Jaeger, ό.π. 298 κε. βλ. και 299¹.

24. Jaeger, ό.π. 173.

25. Jaeger, ό.π. 181.

26. Jaeger, ό.π. 177.

27. Jaeger, ό.π. 180.

28. Jaeger, ό.π. 170 βλ. και 237¹ και *Entstehung* 150 κε.

29. Moraux, ό.π. 399.

30. Jaeger, *Aristotle* 295.

γραμμένα τα Φυσικά, και μάλιστα με την σειρά Φυσικά, Περί ουρανού, Περί γενέσεως και φθοράς, Μετεωρολογικά³², γιατί αν είχαν συντεθεί κίβλας αυτά τα σοβαρά έργα (πριν από τον θάνατο του Πλάτωνα;), πώς μπορούμε να δεχτούμε ότι έπειτα απ' αυτά ο Αριστοτέλης οπισθοδρόμησε και άρχισε να αυτοσχεδιάζει —έστω και τολμηρά— μωσαϊκά περιλήψεων από προηγούμενα έργα του;

δ) Οι δύο σειρές των «Μεταφυσικών»

Ο Jaeger διατύπωσε επίσης την αντίληψη³³ ότι ο Αριστοτέλης άφησε δυο σειρές μαθημάτων για την Ηθική (*Ηθικά Ευδήμεια* και *Ηθικά Νικομάχεια*), όπως είχε κάνει και με την Μεταφυσική. Σ' αυτή την βάση ασφαλώς στηρίζεται η υπόθεση³⁴ ότι στο παλιότερο στρώμα τους (Μεταφυσική που ακολουθεί τον υπερβατισμό του πλατωνικού αγαθού) ανήκει και το *α έλασσον*.

Η σκέψη αυτή για το τελευταίο αυτό βιβλίο είναι ιδιαίτερα άτυχη³⁵. Κατά τα άλλα όμως μπορούμε να σκεφτούμε ότι δεν είναι απίθανη η σκέψη ότι το βιβλίο I το πρόσθεσε ο Αριστοτέλης όταν επεξεργάζονταν την τελική έκδοση των *Μεταφυσικών*, και γι' αυτό βλέπει το Β ως εισαγωγή³⁶, ή ότι το Ζ ήταν κάποτε αρχή ενός ανεξάρτητου έργου αφού η εισαγωγή του αναφέρεται συχνά ως αρχή³⁷, αν και το *έν αρχή* μπορεί να σημαίνει και την αρχή όλης της σειράς των μαθημάτων³⁸.

31. Χωρίς να χρειάζεται να υπεισέλθει κανείς στην διαμάχη για την εποχή που γράφηκε κάθε βιβλίο των πραγματειών του Οργάνου, μπορεί να παρατηρήσει ότι τα *Αναλυτικά* (ιδιαίτερα τα *πρότερα*) πρέπει να είναι νεανικό έργο, γιατί ουσιαστικά είναι μαθηματικός λογισμός, και οι μαθηματικές τολμηρές σκέψεις γίνονται σε πολύ νεανική ηλικία.

32. Jaeger, ό.π. 294.

33. Jaeger, ό.π. 230.

34. Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* ΧCΙ.

35. Βλ. παρακ. §§31-32.

36. Έτσι Jaeger, ό.π. 202· βλ. και 195¹ ότι τα τέσσερα εισαγωγικά προβλήματα εκθέτονται εις ΜτΦ Β 2, 996α18-7α33.

37. Jaeger, ό.π. 201· ανάλογη περίπτωση βρίσκεται στην πραγμάτευση της φιλας εις Ηθ. Νικομ. Θ-Ι, που δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αρχικά αποτελούσαν χωριστό έργο (βιβλίο).

ε) Η χρήση ειδικού λεξιλογίου ως κριτήριο

Η διαμάχη για την γνησιότητα του βιβλίου Κ 1-8 των *Μεταφυσικών* μπορεί ν' αποτελέσει αφορμή για την συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων και για το *α έλασσον*.

Ο Natorp θεωρούσε το κείμενο αυτό νόθο, με στήριγμα το ότι η αντίληψη της μεταφυσικής που περιέχεται σ' αυτό δεν βρίσκεται στο κύριο μέρος των παραδοσιακών *Μεταφυσικών*, και μιλούσε για έναν συγγραφέα που πλατωνίζει και για τάσεις όχι αριστοτελικές σ' αυτό το τμήμα της πραγματείας³⁹. Αντίθετα ο Jaeger επιμένει ότι, παρά τις κάποιες φτωχικές λέξεις που η συχνή χρήση τους δείχνει κάποιο ξένο χέρι (ασύνειδες προσθήκες κάποιου μαθητή που κατέγραφε τις παραδόσεις του δασκάλου), το ύφος είναι κατά τα άλλα παντού αριστοτελικό, και το τμήμα αυτό αναπαράγει τα τρία εισαγωγικά βιβλία (Β, Γ, Ε), συνήθως με τις ίδιες λέξεις αν και σε πολύ βραχύτερη μορφή, ώστε πρέπει να είναι σημειώσεις των παραδόσεων *Μεταφυσικής* σ' ένα προγενέστερο στάδιο της εξέλιξής του⁴⁰. Θεωρεί δηλ. ότι στο Κ 1-8 η συχνή χρήση του *γέ μὴν* οφείλεται αναμφίβολα στον μαθητή που κράτησε σημειώσεις κατά την παράδοση του Αριστοτέλη και προετοίμασε την έκδοση που έχουμε⁴¹.

Στο *α έλασσον* παρατηρεί κανείς ότι είναι πολύ συχνή η χρήση του *γάρ*⁴², εδώ όμως δεν μπορεί να γίνει σκέψη για την παρεμβολή κάποιου μαθητή. Γιατί η τόσο συχνή χρήση του *γάρ*⁴³ δείχνει όχι μόνο έναν ώριμο στοχαστή που δεν επιδιώκει να ωραιοποιήσει το ύφος του (για να μην χάσει την αποδεικτική αλληλουχία), αλλά και τον μέγιστο λογικό που κάνει αλυσίδες συλλογισμών έστω και παραλείποντας πολλές φορές την ελάσσονα πρόταση· άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Σταγίριτης θεωρούσε ένδειξη μεγάλης ευφυΐας την δυνατότητα να γίνονται όσο μπορεί βραχύτερα οι συλλογισμοί⁴⁴.

38. Βλ. π.χ. ότι μ' αυτή την έκφραση αναφέρονται στο Α τα χωρία των *Μεταφυσικών* στα βιβλία Β και Μ 9-10.

39. Jaeger, ό.π. 209.

40. Jaeger, ό.π. 208.

41. Jaeger, ό.π. 210¹.

42. Το συναντούμε 34 φορές, δηλ. κατά κεφάλαια 9, 21 και 4· είναι αξιοσημείωτο ότι το κεφ. 2, που περιέχει τα γνωστά θέματα, έχει πάνω από το 60% των εμφανίσεων, παρόλο που οι στίχοι του είναι λίγο μόνο περισσότεροι από τους στίχους των άλλων δυο (63-54).

43. Σ' άλλα κείμενα η παρουσίασή του είναι υποδιπλάσια συχνή.

στ) Η ετερογένεια των θεμάτων

Είναι αλήθεια ότι τα *Μεταφυσικά* περιέχουν εντελώς ετερογένητο υλικό, και μ' αυτή την διαπίστωση επιβεβαιώνεται η παράδοση ότι η συλλογή καταρτίστηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα της⁴⁵. Υποστηρίζεται επίσης ότι τα *Μεταφυσικά* δεν έχουν φιλολογική ενότητα γιατί οι εκδότες τους ήταν φιλόσοφοι, που μάλιστα δεν ήταν βέβαιοι ότι με την σειρά που κατατάξαν τα βιβλία επιβίωναν τον πλήρη κύκλο των μαθημάτων για την *Μεταφυσική*⁴⁶, αν και πρέπει να δεχτούμε ότι έχουν θεματική ενότητα και έμμονη πνευματική κατεύθυνση⁴⁷. Όλα αυτά όμως δεν πρέπει να εκτιμηθούν ως ασύνδετα μεταξύ τους στοιχεία, γιατί η πραγματικότητα προβάλλει διάφανη.

Πραγματικά δεν έχει και τόση σημασία το ότι η εισαγωγή των *Μεταφυσικών* (Α-Ε χωρίς το Δ) ανήκει σε μια πρωιμότερη εποχή, σε μεγάλο μέρος μάλιστα ακόμα από τα χρόνια της Άσσου⁴⁸, το ότι το Α είχε γραφεί ενόσω ακόμα ο Αριστοτέλης μπορούσε ν' αποκαλεί τον εαυτό του πλατωνικόν⁴⁹, το ότι στο Ν ο Σταγίριτης εξακολουθούσε να αισθάνεται ως μέλος της Ακαδημίας⁵⁰· γιατί οποτεδήποτε κι αν άρχισε η σύνθεση των μερών που αργότερα σχημάτισαν το σύνολο που έχουμε σήμερα⁵¹, βέβαιο είναι ότι η επεξεργασία των θεμάτων τους συνεχιζόταν από τον Μακεδόνα φιλόσοφο σ' όλη του την σύντομη —αν αναλογιστούμε πόση ήταν η συνηθισμένη διάρκεια ζωής των Ελ-

44. Αναλ. ύστ. Α 34, 89β10: *ἡ δ' ἀγγλινόιά ἐστιν εὐστοχία τις ἐν ἀσκέπτῳ χρόνῳ τοῦ μέσου.*

45. Jaeger, ό.π. 168.

46. Jaeger, ό.π. 169 κε.

47. Γεωργούλη, ό.π. ΧC.

48. Jaeger, ό.π. 171 κε., Lesky, 777.

49. Jaeger, ό.π. 171.

50. Jaeger, ό.π. 189.

51. Βλ. και Lesky, 770 κε., ότι τα σπουδαιότερα έργα του Αριστοτέλη αποτελέστηκαν από συναρμολόγηση τμημάτων που χρονικά απέχουν πολύ μεταξύ τους και κάποτε έχουν χαλαρή σύνδεση.

λήνων φιλοσόφων— ζωή του⁵².

Έτσι, καθώς ο δάσκαλος δίδασκε κάθε χρόνο τον κύκλο μαθημάτων Μεταφυσικής, κάθε καινούργια σκέψη καταγραφόταν δίπλα στις παλιότερες για το ίδιο θέμα ή πρόβλημα, φυσικά με κάποια προσοχή ώστε να μη παρουσιάζονται αντιφατικές αναιρέσεις⁵³ (όπως π.χ. στο Β, όπου δεν αλλάζει ή τροποποιεί οποιoδήποτε χωρίο, εκτός από εκείνα που φανερά αντιφάσκουν στην νέα του άποψη για την Μεταφυσική⁵⁴), αν και με την επανειλημμένη χρησιμοποίηση στην διδασκαλία οι προσθήκες κάποτε δεν ταιριάζουν ομαλά⁵⁵.

ζ) Η απασχόληση με τη Μεταφυσική

Η αντίληψη⁵⁶ ότι στα χρόνια αμέσως πριν και μετά τον θάνατο του Πλάτωνα η Μεταφυσική ήταν το αληθινό κέντρο της κριτικής δραστηριότητας του Αριστοτέλη, και ότι ξαναγύρισε στο ίδιο θέμα κατά την διάρκεια της τελευταίας του περιόδου, οπότε και επιχείρησε μian αναδιοργάνωση που εισήγε νέες ιδέες στο παλιό υλικό, αποκόπτοντας μέρη απ' αυτό και ξαναπλάθοντας άλλα για να προσαρμοστούν στον νέο περίγυρό τους είναι κάπως σχηματική. Τα θέματα της Μεταφυσικής απασχολούσαν τον Σταγυρίτη σ' όλη του την ζωή, και μπόλιαζε συνεχώς τις νέες σκέψεις —ή λύσεις— στο υλικό που υπήρχε, άλλοτε χωρίς να φαίνεται το μπόλιασμα και άλλοτε κάπως χαλαρά, αλλά ασφαλώς δεν πίστεψε ότι είχε τελειώσει την έρευνά του (και είναι οπω-

52. Βλ. Düring, *Tradition* 251, ότι η πιο γόνιμη περίοδος του Πλάτωνα άρχισε στα εξήντα του χρόνια· μ' αυτό το προηγούμενο, ο Αριστοτέλης ετοιμαζόταν να ολοκληρώσει τα διάφορα έργα του στην ίδια ηλικία, αλλά τον πρόλαβε ο θάνατος, κι αν ακόμα παραλείψουμε την σκέψη ότι ήταν ανασταλτική και η έσχατη περιπέτειά του και η φυγή από την Αθήνα.

53. Ο Moraux, *Στοχαστής* 32, θεωρεί ότι κατά την επανειλημμένη πραγμάτευση των ιδίων θεμάτων ο Αριστοτέλης καταχώριζε τις νέες του γνώσεις είτε ως συμπληρώσεις στις σημειώσεις του είτε σε σκόρπια φύλλα, που σώθηκαν μαζί με τις παλιότερες αντιλήψεις του, και αυτό το γεγονός δυσκόλεψε αξεπέραστα τους εκδότες του.

54. Jaeger, ό.π. 213 κε.

55. Lesky, 760.

56. Jaeger, ό.π. 194.

δήποτε αντιφατική η βεβαιότητα ότι μπορεί να τελειώσει κάποτε η μεταφυσική αναζήτηση), γι' αυτό και δεν είχε ετοιμάσει το έργο του για δημοσίευση.

Αυτή η διαδικασία μπορεί να εξηγήσει μόνη της την ύπαρξη κάποιων ανωμαλιών στην έκθεση, αλλά και την αύξηση των βιβλίων των *Μεταφυσικών*⁵⁷, χωρίς να είμαστε αναγκασμένοι να καταφεύγουμε σε συμπληρώσεις από τους διαδόχους, όπως π.χ. ο Εύδημος, ή ακόμα και ο Πασικλής.

57. Βλ. Moraux, *Listes* 48²⁴, ότι στα *Μεταφυσικά* η αύξηση του αριθμού των βιβλίων έγινε με την προσθήκη νέων μονογραφιών στην αρχική (πρωτόγενη) πραγματεία.

§25. ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΣΤΙΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ

α) Η διδακτική τεχνική και οι εισαγωγές

Αν πρέπει να πιστέψουμε την κρίση του Jaeger —και δεν έχουμε κανένα αντίθετο στοιχείο, ώστε να την αρνηθούμε—, διδασκαλία σαν του Αριστοτέλη δεν ξανάγινε ποτέ¹. Η φυσική προέκταση σ' αυτή την διαπίστωση είναι ότι κάθε κύκλος μαθημάτων απαιτούσε πρώτα μια εισαγωγή, όπου να εκθέτεται το θέμα και οι ως τότε αντιλήψεις των προδρόμων σ' αυτό, και τελευταία έναν επίλογο, όπου να συνοψίζονται τα συμπεράσματα της έρευνας και της ανάλυσης.

Γι' αυτή την διδακτική τακτική έχουμε μαρτυρίες και εξωτερικές και εσωτερικές.

β) Η αριστοτελική επίδραση στους μεταγενέστερους

Ο Κικέρων αναφέρει κάπου² ότι στα βιβλία του χρησιμοποιεί προοίμια, μιμούμενος ό,τι έκανε ο Αριστοτέλης στους εξωτερικούς του λόγους, και μάλιστα ένα προοίμιο σε κάθε βιβλίο οποιουδήποτε έργου. Ξέρουμε ακόμα ότι το ίδιο αλήθευε και για τους διαλόγους του Θεόφραστου και του Ηρακλείδη του Ποντικού, που άλλωστε τους γράφανε κατά το αριστοτελικό πρότυπο³.

γ) Η εξέλιξη σε μεγαλύτερες εισαγωγές

1. Βλ. παραπ. §8 και 8²⁵.

2. Cic., Epist. ad Att. IV XVI 2.

3. Jaeger, Aristotle 127³.

Αφού λοιπόν ο Αριστοτέλης τοποθετούσε κιάλας στα νεανικά του έργα από ένα προοίμιο (που πάντως συνδεόταν χαλαρά με το υπόλοιπο κείμενο⁴), σε κάθε βιβλίο οποιουδήποτε έργου του⁵, ήταν φυσιολογική για τα ωριμότερα έργα του η εξέλιξη των προοιμίων σε μεγαλύτερες εισαγωγές, που πραγματικά τις συναντούμε συχνά και πρέπει να τις χρονολογούμε μεταγενέστερα από το υπόλοιπο κείμενο της κάθε πραγματείας.

Ξέρουμε π.χ. ότι το βιβλίο Α των *Πολιτικών*, όπου ο Σταγίριτης πραγματεύεται τις γενικές προϋποθέσεις της ζωής μέσα στην κοινωνία, είναι όψιμη προσθήκη⁶. Υποστηρίζεται επίσης ότι η αρχή του βιβλίου Β των *Φυσικών* ταιριάζει τέλεια ως εισαγωγή σε μιαν έκθεση φυσικής φιλοσοφίας, ώστε και χωρίς ο Αριστοτέλης να το έχει συνθέσει αναγκαστικά μ' αυτό το πνεύμα, ορισμένοι εκδότες του του αποδίδουν αυτόν τον ρόλο⁷. Ακόμα στα *Τοπικά* το κεφάλαιο Β 1 είναι εισαγωγικό⁸ ενώ το βιβλίο Α είναι γενική εισαγωγή στην διαλεκτική, συλλογή από απαραίτητους ορισμούς για την υγιερή κατανόησή της⁹. Και η παραγμένη ενοποίηση των *Μεταφυσικών* επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι το βιβλίο Μ είναι επανάληψη της εισαγωγής τους (Α 8-10)¹⁰, και ότι τα κεφάλαια Μ 9-10 (έπειτα από τον στίχο 1086α21) είναι πάλι πρόλογος¹¹, ενώ το τμήμα του Μ 9, 1086α15-20 είναι γραμμένο σε ύφος επιλόγου¹².

Αξιοσημείωτο ακόμα είναι το γεγονός ότι η κατακλείδα των *Ηθικών Νικομαχείων* (Κ 9, 1181β6-23) δεν είναι επίλογος, αλλά πρόλογος στα *Πολιτικά*¹³. Και τέλος δεν μπορεί να παραλειφθεί

4. Jaeger, ό.π. 127, 127³.

5. Βλ. Jaeger, ό.π. 29², ότι είναι αριστοτελική τεχνική η ύπαρξη μιας ειδικής εισαγωγής σε κάθε βιβλίο ενός διαλόγου.

6. Ο Jaeger, ό.π. 272¹, θεωρεί ότι γράφηκε ως εισαγωγή σε μια πραγματεία που υπήρχε ναυρίτερα· βλ. και Lesky, 780 κε.

7. Έτσι Moraux, *Listes* 105.

8. Moraux, ό.π. 55.

9. Moraux, ό.π. 56 κε.

10. Jaeger, ό.π. 171.

11. Jaeger, ό.π. 181.

12. Jaeger, ό.π. 180.

η αναφορά ότι η προσπάθεια του Αριστοτέλη να μετακινήσει τους νεαρούς μαθητές του από την συνηθισμένη γι' αυτούς ασχολία με τις αφηρημένες ιδέες προς την προσγειωμένη παρατήρηση, ήταν αφορμή για να γραφεί μια ωραία γενική μεθοδολογική εισαγωγή στο νέο είδος σπουδών, με μιαν οξύτατη έκθεση της μεθόδου¹⁴.

δ) Η συγγραφική τεχνική του Αριστοτέλη

Πέρα από τα συγκεκριμένα αυτά στοιχεία είναι ασφαλώς επιτρεπτό να προστεθούν κάποιες γενικές παρατηρήσεις για την συγγραφική τεχνική, οι οποίες ισχύουν και για τον Αριστοτέλη, στον οποίο μάλιστα μπορούμε ν' αναχθούμε ως παράδειγμα.

Προσπαθώντας ν' ανακαλύψουμε στις αριστοτελικές πραγματείες απόφια παλιότερα και νεότερα τμήματα δεν σκεφτόμαστε ότι ο δάσκαλος, παραδίδοντας κάθε χρόνο τα ίδια θέματα, τοποθετεί τις νεότερες σκέψεις του εκεί όπου ανήκουν θεματολογικά, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρεται και για την αρχιτεκτονική διαρύθμιση του συνόλου¹⁵.

Έτσι ό,τι αναφέρεται στο κύριο θέμα μπορεί να τοποθετηθεί —επιτυχημένα ή όχι, αυτό δεν έχει τόση σημασία— στο τμήμα που ειδικά ανήκει, χωρίς ν' αλλοιώνεται πολύ η συνολική έκθεση από τις μεταγενέστερες συμπληρώσεις, ενώ οι εισαγωγές —μεθοδολογικές και ιστορικές— είναι πάντοτε αυθύπαρκτα κεφάλαια, που η σύνταξή τους προϋποθέτει την σχετική έστω ολοκλήρωση της ουσιαστικής έκθεσης, αλλά και διαφορετικόν προορισμό.

Γιατί στο ουσιαστικό κείμενο μπορεί κανείς να τοποθετήσει τις σκέψεις του χωρίς να χρειάζεται να συμβουλευτεί άλλα —ξένα—

13. Βλ. και Lloyd, 246· χαρακτηριστική είναι η τελευταία φράση, Ηθ. Νικομ. Κ 9, 1181β20: *θεωρηθέντων γάρ τούτων τάχ' ἔν μᾶλλον συνίδοιμεν καὶ ποία πολιτεία ἀρίστη, καὶ πῶς ἐκάστη ταχθεῖσα, καὶ τίσι νόμοις καὶ ἔθεισιν χρωμένη. λέγωμεν οὖν ἀρξάμενοι.*

14. Π. ζῷ μορ. Α 5, 644β22-5α4· βλ. και Jaeger, ό.π. 330², 337 κε.

15. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Jaeger, ό.π. 204, ότι πρέπει πάντως να καταλάβουμε ότι η σύνθεση των *Μεταφυσικών* που έφτασε ως εμάς είναι το τελικό στάδιο σε μια μακριά εξελικτική διαδικασία, πραγματικά ασυμπλήρωτη και προσωρινή ακόμα και σ' αυτή την έκθεση, που έχει όμως όλα τα σημάδια του προορισμού της να γίνει μια μεγάλη σύνθεση.

έργα, ή το πολύ-πολύ ν' αναφερθεί σ' αυτά όπως τα θυμάται (με φυσικό επακόλουθο τα κάποια λάθη), ενώ η ιστορική εισαγωγή προϋποθέτει απαραίτητα τον έλεγχο των κειμένων των προδρόμων¹⁶, και η μεθοδολογική εισαγωγή την πλήρη κατοχή του θέματος από κάθε άποψη, και επιπλέον ωριμότητα που βέβαια έρχεται πάντοτε αργά.

Αν μάλιστα η μεθοδολογική εισαγωγή αναφέρεται σε πολύ γενικό ή υψηλό θέμα, όπως πρέπει να δεχτούμε για το *α έλασσον*, που αναφέρεται σ' όλη την φυσική και μεταφυσική φιλοσοφία, τότε πρέπει να δεχτούμε επίσης ότι μπορεί να γραφεί (ή να διατυπωθεί προφορικά) πάρα πολύ αργά, σχεδόν πριν από το απότομο τέλος της πνευματικής δραστηριότητας.

ε) Οι δύο κατηγορίες συγγραφικής τεχνικής

Ελπίζεται ότι δεν θα κατακριθεί ως ολότελη άστοχη η ιδέα να καταχωριστεί εδώ μια σκέψη για κάποιαν απλά σχηματοποιημένη κατάταξη των συγγραφέων επιστημονικών (και φιλοσοφικών) έργων, σύμφωνα με την οποία πρέπει να διαιρεθούν σε δυο βασικές (ψυχολογικές;) κατηγορίες και ν' αποκληθούν αντίστοιχα «μυθιστοριογράφοι» και «ζωγράφοι ψηφιδωτών».

Οι πρώτοι είναι όσοι αρχίζουν το γράψιμο με την έμπνευσή τους μόνο και συνεχίζουν ως το τέλος παραθέτοντας τις επόμενες κάθε φορά σκέψεις τους, χωρίς να έχουν χαραγμένο λεπτομερειασκά και προκαταβολικά στο μυαλό τους ιδιαίτερο σχέδιο για τα μέρη της σύνθεσής τους, και χωρίς να ενδιαφέρονται ίσως και για την ύπαρξη επαναλήψεων, ή παραλλαγών στην ίδια σκέψη.

Οι δεύτεροι, αντίθετα, έχουν οπωσδήποτε εξαρχής στην σκέψη τους καταστρωμένο το αρχιτεκτονικό σχέδιο και του συνόλου και των μερών της εργασίας τους, γι' αυτό και μπορούν οποτεδήποτε να επεξεργαστούν ανεξάρτητα οποιοδήποτε τμήμα της, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να τηρούν δεσμευτικά χρονολογική σειρά, ανάλογη με την διαδοχή των μερών.

Είναι φανερό ότι με την τακτική του δεύτερου είδους οι μελέτες όχι μόνο είναι σωστότερα διαρθρωμένες, αλλά και εκθέτουν με μεγαλύτερη

16. Μια μικρή ιστορική εισαγωγή βρίσκει κανείς και εις Ηθ. Μεγ. Α 1, 1182α10-30, με αναφορά μόνο στις απόψεις του Πυθαγόρα, του Σωκράτη και του Πλάτωνα.

πληρότητα και συνέπεια τα βήματα της συλλογιστικής διαδοχής με τα οποία φτάνουν στα τελικά συμπεράσματά τους.

στ) Χρησιμοποίηση παλαιού υλικού σε νεότερα έργα

Στην πρώιμη περίοδό του, μετά την διάστασή του από τις θεωρίες του Πλάτωνα, οπότε ήταν απόλυτα αναγκαίο να ξαναγράψει τους κύριους κλάδους της φιλοσοφίας, έπαιρνε από τις νεανικές του συνθέσεις οτιδήποτε μπορούσε ακόμα να χρησιμοποιηθεί και κατασκεύαζε το καινούργιο με την βοήθεια του παλιού¹⁷. Ξέρουμε ότι εισήγε συνειδητά στις πραγματείες του παλιότερα τμήματα έργων του¹⁸.

Το επιμελημένο ύφος στην αρχή του βιβλίου Β του *Περί ουρανού* π.χ. σημαίνει ότι προέρχεται από παλιότερο έργο, διάλογον¹⁹. Το βιβλίο είναι εντελώς ξένο στο ύφος και στην μέθοδο της συνηθισμένης αριστοτελικής παιδαγωγικής πορείας, ώστε η μόνη δυνατή εξήγηση είναι ότι αναπαράγει μέρη από το βιβλίο Γ του *Περί φιλοσοφίας*²⁰. Το *Περί ουρανού* γεννήθηκε —ή τουλάχιστον η πρώτη σύλληψή του σχεδιάστηκε— στην μεσαία περίοδο του Αριστοτέλη, αλλά αναθεωρήθηκε —μερικές φορές δραστηκά— στα τελευταία του χρόνια²¹.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν βέβαια ότι είχε αποκηρύξει τα νεανικά του έργα· όταν πρωτάρχισε να διδάσκει αναφερόταν σταθερά στους διαλόγους του (και στον *Προτρεπτικόν*), πράγμα που σημαίνει μάλιστα ότι οι ακροατές του ήταν οικείοι μ' αυτούς²².

17. Jaeger, ό.π. 258.

18. Moraux, ό.π. 80.

19. Jaeger, ό.π. 303 κε.

20. Jaeger, ό.π. 303.

21. Jaeger, ό.π. 306¹.

22. Jaeger, ό.π. 257.

§26. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΩΝ «ΗΘΙΚΩΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΩΝ»

α) Η θεματολογική συγγένεια με το «α έλασσον»

Από τις διάφορες αριστοτελικές εισαγωγές ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την μελέτη αυτή παρουσιάζει το πρώτο κεφάλαιο (1094α1-5α13) του βιβλίου Α των *Ηθικών Νικομαχείων*, που έχει μια παράξενη και πολλαπλά στενή θεματολογική συγγένεια με τις νέες σκέψεις που περιέχονται στο α έλασσον γιατί απ' αυτή την αιτία μπορούμε να βοηθηθούμε στην λύση του προβλήματος αν το τελευταίο ανήκει στα *Μεταφυσικά* και έχει τοποθετηθεί σωστά ανάμεσα από τα βιβλία Α και Β.

β) Το πρόβλημα της ακριβολογίας

Η θεματολογική συγγένεια ανάμεσα στο α έλασσον και το Α 1 των *Ηθικών Νικομαχείων*¹ είναι πολύ έντονη στα προβλήματα της γνωστικής δυνατότητας των ανθρώπων, της ακριβολογίας σ' άλλους τομείς πέρα από τα μαθηματικά, και της διδακτικής ικανότητας· ξαναβρίσκουμε ακόμα την παρομοίωση με την τόξευση². Μόνο που όλα αυτά δεν έχουν ακόμα εδώ την ριζοσπαστική οξύτητα με την οποία παρουσιάζονται στο α έλασσον³.

1. Πρέπει να σημειωθεί ότι και το κεφάλαιο Α 2 των *Ηθικών Νικομαχείων* παρουσιάζει κάποια συγγένεια με το α έλασσον, αφού κι εδώ ξαναβρίσκουμε το θέμα των *γνωρίμων*, Ηθ. Νικομ. Α 2, 1095β2: ἀρκτέον μὲν γάρ ἀπό τῶν γνωρίμων, ταῦτα δέ διτιτῶς· τὰ μὲν γάρ ἡμῖν τὰ δ' ἀπλῶς· ἴσως οὖν ἡμῖν γε ἀρκτέον ἀπό τῶν ἡμῖν γνωρίμων, και στο τέλος, Ηθ. Νικομ. Α 2, 1095β10, στίχους από το έπος Ηαιόδ., Έργ. 293-7 (από τους οποίους μάλιστα έχει παραλειφθεί ο στ. 294).

2. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1094α23: καὶ καθάπερ τοξόται σκοπόν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνομεν τοῦ δέοντος.

Το πρόβλημα της γνωστικής δυνατότητας συσχετίζεται με την παιδεία καθενός⁴, και δεν αναφέρεται απόλυτα στην αλήθεια.

Η ακριβολογία δεν μπορεί ν' απαιτείται παντού κατά τον ίδιο τρόπο⁵· δεν μπορούμε δηλ. να την απαιτούμε έξω από τα μαθηματικά, όπως δεν μπορούμε ν' απαιτούμε (να αρκούμαστε;) από τα μαθηματικά προσεγγιστικότητα⁶.

Η διδακτική ειδικότητα⁷ συσχετίζεται με το πρόβλημα της αποδοχής από τους μαθητές⁸, χωρίς όμως να γίνεται οποιαδήποτε υπαγωγή τους σε κατηγορίες.

γ) Η αρχιτεκτονική του Πρώτου βιβλίου των «*Ηθικών Νικομαχείων*»

Τα *Ηθικά Νικομάχεια* έχουν μια κάπως ιδιόρρυθμη αρχιτεκτονική στην αρχή τους.

Ουσιαστικά αρχίζουν από το κεφάλαιο Α 3 (1095β14), αλλά πριν απ' αυτή την αρχή τους έχουν δυο προοίμια: το Α 1 (1094α1-5α13) και το Α 2 (1095α14-β13). Μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι καθώς περνούσαν τα χρόνια και πλουτιζόταν

3. Ο Jaeger, *Aristotle* 232, βρίσκει ότι στο Α 1 των *Ηθικών Νικομαχείων* έχουμε μόνο ένα τολμηρό σχεδιάσμα του συστήματος των ορίων, ώστε από την αρχή της πραγματείας τα προβλήματα συσχετίζονται ως σύνολο με την αριστοτελική τελολογία, και ότι στο Α 2 το πρόβλημα της μεθόδου εκθέτεται διαμετρικά αντίθετα απ' ό,τι στον *Προτρεπτικόν*, βλ. και 85 κε.

4. Πρβ. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1094β27: *Ἐκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτῆς. καθ' ἕκαστον μὲν ἄρα ὁ πεπαιδευμένος, ἀπλῶς δ' ὁ πᾶν πεπαιδευμένος.*

5. Πρβ. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1094β12: *τό γάρ ἀκριβές οὐχ ὁμοίως ἐν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἐπιζητέον, οὐδ' ὡσπερ ἐν τοῖς δημιουργουμένοις*, βλ. και Jaeger, ὅ.π. 421.

6. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1094β23 (παρὰπ. §18¹⁴): βλ. και Jaeger, ὅ.π. 85, ότι το ιδανικό της μαθηματικής ακρίβειας είναι αντίθετο προς ό,τι διδάσκει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά* και τα *Πολιτικά* του, και ότι στα *Ηθικά Νικομάχεια* αντιθέτει ειδικά την απαίτηση για μια ακριβολόγο μέθοδο ως ασύμβατη με την φύση του υλικού, και από αυτή την άποψη εξισώνει την πολιτική και την ηθική με την ρητορική μάλλον παρά με τα μαθηματικά.

7. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1095α11: *καὶ περὶ μὲν ἀκροατοῦ, καὶ πῶς ἀποδεικτέον, καὶ τί προτιθέμεθα, πεφρομισάσθω ταῦτα.*

8. Πρβ. Lesky, 782 κε., όπου γίνεται λόγος για σωκρατική προσγείωση και προτεραιότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

χρόνο με τον χρόνο η πραγματεία (ωσότου καταστεί ώριμη για δημοσίευση;) ο Σταγίριτης —επωφελούμενος και από την εμπειρία των μαθημάτων των προηγουμένων ετών— τοποθέτησε πρώτα μπροστά από την κύρια έκθεση μια ιστορική εισαγωγή (Α 2) και αργότερα μπροστά απ' αυτήν μια γενική δογματική —ή μεθοδολογική— εισαγωγή (Α 1).

δ) Η αντίφαση του Jaeger

Απορεί κανείς πώς ο Jaeger, που παρατηρεί⁹ ότι το Α 1 χαρακτηρίζεται προοίμιο από τον ίδιο τον Αριστοτέλη¹⁰, θεωρεί¹¹ μεθοδολογική εισαγωγή στα *Ηθικά Νικομάχεια* το χωρίο Α 7, 1098α26-β8¹². Σ' αυτό έχουμε περισσότερο μια μεταβατική μεταφορά από την βασική απαίτηση ακριβολογίας στην φύση προς την απαίτηση ακριβολογίας στην εξέταση κάθε θέματος. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι το χωρίο αυτό προσαρμόστηκε μετά την τοποθέτηση του Α 1, αφού μάλιστα αναφέρεται ρητά στα προλεγόμενα, γιατί το περιεχόμενό του είναι οπωσδήποτε διαφορετικό, αποτελεί δηλ. κάτι σαν ειδική εισαγωγή στο θέμα που ακολουθεί.

ε) Η τοποθέτηση των προοιμίων

Το ότι οι εισαγωγές αυτές (Α 1 και 2) είναι μεταγενέστερες προσθήκες και κάπως ξένες προς το σώμα της πραγματείας προκύπτει και από το ότι έπειτα από καθεμιά τους έχουμε χαρακτηριστική δήλωση επιστροφής¹³.

Η μεθοδολογική εισαγωγή (Α 1) λοιπόν, αν και τοποθετημένη πρώτη-πρώτη στο σύνολο της πραγματείας, πρέπει να θεωρηθεί

9. Jaeger, ό.π. 232¹.

10. Ηθ. Νικομ. Α 1, 1095α12: *πεφοιμάσθω ταῦτα*.

11. Jaeger, ό.π. 422.

12. Βλ. ιδίως Ηθ. Νικομ. Α 7, 1098α26: *μεμνήσθαι δέ και τῶν προειρημένων χρή, και τήν ἀκρίβειαν μή ὁμοίως ἐν ἅπασιν ἐπιζητεῖν, ἀλλ' ἐν ἐκάστοις κατά τήν ὑποκειμένην ὕλην και ἐπὶ τοσοῦτον ἐφ' ὅσον οἰκείον τῇ μεθόδῳ*.

13. Ηθ. Νικομ. Α 2, 1095α14: *λέγωμεν δ' ἀναλαβόντες*, Α 3, 1095β14: *ἡμεῖς δέ λέγωμεν ὅθεν παρεξέβημεν*.

το συγγραφικά τελευταίο τμήμα των *Ηθικών Νικομαχείων* και η διαπίστωση αυτή έχει επιπτώσεις στο *α έλασσον*, αν κρίνουμε μάλιστα και από την συγγενικότητα των σκέψεων που περιέχουν¹⁴.

στ) Η χρονολόγηση των «*Ηθικών Νικομαχείων*»

Ο Jaeger θεωρεί¹⁵ τα *Ηθικά Νικομάχεια* έργο ωριμότητας, βρίσκει ότι απέναντι στα *Ηθικά Ευδήμεια* είναι σημαντικά υπέρτερα σε πληρότητα κατασκευής, διαύγεια ύφους και ωριμότητα σκέψης¹⁶, ότι είναι μεταγενέστερα από τα *Πολιτικά*, όπου δεν συναντούμε καμιά μνεία τους¹⁷, και προσδιορίζει ειδικά¹⁸ ότι το τέλος τους, που αποτελεί μετάβαση στα *Πολιτικά*¹⁹, είναι γραμμένο στην τελευταία δεκαετία της ζωής του Αριστοτέλη, και οι αντιλήψεις του αυτές έχουν γίνει γενικά αποδεκτές από τους νεότερους ερευνητές²⁰. Ο Μογαυ προσθέτει, ως επιχείρημα για το ότι τίποτε δεν διαψεύδει την παραδοσιακή τοποθέτηση των *Ηθικών Νικομαχείων* στα τελευταία χρόνια του Αριστοτέλη, το ότι ασφαλώς δεν μπορεί να ήταν νεαρός όταν άρχιζε τα μαθήματά του με την παρατήρηση ότι ένας νέος δεν είναι ώριμος σπουδαστής της Ηθικής²¹.

Εντελώς πρόσφατα, σε μια μελέτη στηριγμένη στην στατιστική των λέξεων που περιέχουν τα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Ηθικά Ευδήμεια*²², αμφισβητούνται σφοδρότατα τα συμπεράσματα του Jaeger²³ και προτεί-

14. Βλ. και παρακ. §30.

15. Jaeger, ό.π. 232 κε.

16. Jaeger, ό.π. 228.

17. Jaeger, ό.π. 285.

18. Jaeger, ό.π. 265 κε.

19. Ηθ. Νικομ. Κ 10, 1181β6-23.

20. Βλ. Lesky, 780 κε., 782· ο Düring, *Tradition* 369, συμφωνώντας με τον Dirlmeier, θεωρεί κι αυτός ότι τα *Ηθικά Νικομάχεια* έχουν γραφεί -στην μορφή που τα έχουμε τώρα- στα τελευταία πέντε ή δέκα χρόνια της ζωής του Αριστοτέλη. Βλ. και Μογαυ, ό.π. 320, ότι ανήκουν στην περίοδο που ο Nuyens αποκαλεί «μεταβατική».

21. Μογαυ, *Listes* 225· αλλά το σχετικό χωρίο μιλά για Πολιτική, Ηθ. Νικομ. Α 1, 1095α2: *διό τῆς πολιτικῆς οὖν ἔστιν οἰκειος ἀκροατῆς ὁ νέος, ἀπειρος γάρ τῶν κατὰ τόν βίον πράξεων.*

νεται ως λύση —με βάση την χαλαρή εσωτερική συγγένεια των βιβλίων τους— το ότι τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι συλλογή υλικού από διάφορες περιόδους της ζωής του Αριστοτέλη, και δεν αποχτήσανε ενιαία παρουσία ως την εποχή του Ασπασίου²⁴. Παρά την πολλή και προσεγμένη εργασία της μελέτης όμως, δύσκολα πείθεται κανείς για την επιτυχία της μεθόδου στην συγκεκριμένη έρευνα²⁵. ένα κείμενο με πολλαπλές προσθαφαιρέσεις κατά την διάρκεια μιας ολόκληρης ζωής δεν μπορεί να έχει απαιτήσεις ενότητας ύφους (και λεξιλογίου), ώστε εξαρχής παρουσιάζεται αντίφαση ανάμεσα στο πρόβλημα και την μέθοδο που ακολουθήθηκε για την επίλυσή του. Άλλωστε ουσιαστικά τα συμπεράσματα δεν λένε τίποτε για το πότε μπορεί να έχει γραφεί κάθε συγκεκριμένο τμήμα των *Ηθικών Νικομαχείων* και προπαντός για την γνησιότητά τους σ' όλα τα σημεία τους.

Πέρα όμως απ' όλες αυτές τις αντιλήψεις, το περιεχόμενο των δυο πρώτων κεφαλαίων τους (Α 1 και 2) και ο συσχετισμός τους με τα υπόλοιπα μέρη της πραγματείας πείθουν ότι τουλάχιστον αυτά κατάγονται από την εποχή της ύψιστης ωριμότητας του Σταγίριτη, από τα λίγα τελευταία δηλ. χρόνια της ζωής του.

22. A. Kenny, *The Aristotelian Ethics; A Study of the Relationship between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle* (Oxford 1978, O.U.P.).

23. Kenny, 216 κε.

24. Kenny, 239.

25. Παρά την αντίθετη γνώμη της Μ. Δραγώνα-Μοναχού, *Η «προαίρεσις» στον Αριστοτέλη και τον Επίκτητο· μια συσχέτιση με την έννοια της πρόθεσης στην φιλοσοφία της πράξης*, εις «Φίλος.» 8/9 (1978/9) 265-310, 265⁷.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

§27. Η ΓΝΗΣΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Έπειτα απ' όλην αυτή την ανάλυση μπορούμε να προχωρήσουμε στην απάντηση στα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στην αρχή της μελέτης, και μάλιστα με την σειρά που κατατάχτηκαν εκεί, με πρώτο-πρώτο βέβαια το πρόβλημα της γνησιότητας του βιβλίου.

α) Οι απόψεις των αρχαίων σχολιαστών

Οι κύριοι υπομνηματιστές των *Μεταφυσικών* δεν αμφισβήτησαν ποτέ την γνησιότητά του και ο Αλέξανδρος Αφροδισιάς¹ και ο Ασκληπιός² το αποδίδουν — με επιχειρήματα — στον Αριστοτέλη. Ο δεύτερος μάλιστα αντέδρασε ειδικά στους αντίθετους ισχυρισμούς κάποιων ανώνυμων σχολιαστών³, ένας από τους οποίους είχε αποδώσει το βιβλίο στον Πασικλή, γιο του Βοηθού, αδελφού του Εύδημου του Ρόδιου⁴.

β) Η σύγχυση με την γνησιότητα του βιβλίου Α

1. Αλεξ. Αφροδ., 137.2: *ἔστι μὲν Ἀριστοτέλους ὄσα καὶ τῇ θεωρίᾳ τεκμήρασθαι* (alt. rec.: *Ἀριστοτέλους ἔστιν, ὡς ἔστιν ἀπὸ τῆς λέξεως καὶ τῆς θεωρίας τούτου τεκμήρασθαι*).

2. Ασκληπ., 113.5: *γνήσιον δέ ἐστι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ βιβλίον. καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τε τῶν δογμάτων καὶ ἐκ τῆς λέξεως καὶ τῆς φράσεως γὰρ τὸ ποικίλον πατέρα τὸν Ἀριστοτέλην προσαγορεύει.*

3. Ασκληπ., 113.8: *τινὲς δέ ὑπέλαβον αὐτὸ ἀλλότριον εἶναι, ἀποβλέψαντες εἰς τε τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου καὶ εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτοῦ (...) λέγομεν τοίνυν πρὸς ταῦτα (...).*

4. Schol. E. (εις ΜτΦ α ελ., 993α30sq): *τοῦτο τὸ βιβλίον οἱ πλείους φασὶν εἶναι Πασικλέους τοῦ Ῥοδίου, ὃς ἦν ἀκροατὴς Ἀριστοτέλους, υἱὸς δέ Βοηθοῦ τοῦ Εὐδήμου ἀδελφοῦ. Ἀλέξανδρος δέ Ἀφροδισεύς φησὶν εἶναι αὐτὸ Ἀριστοτέλους· βλ. Jaeger, *Entstehung* 114, Lesky, 776.*

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ίδιος ο Ασκληπιός είχε αμφισβητήσει την γνησιότητα του βιβλίου Α των *Μεταφυσικών*⁵, πράγμα όμως που είναι ολοφάνερα λάθος⁶. οπωσδήποτε αυτή η αμφισβήτηση δεν σχετίζεται με όσα αναπτύσσει ο Albertus Magnus, αποδίδοντας το Α στον Θεόφραστο και όχι στον Αριστοτέλη⁷.

γ) Η αποδοχή των αρχαίων συμπερασμάτων και η ενίσχυσή τους στην εποχή μας

Τα επιχειρήματα των αρχαίων υπομνηματιστών μπορεί να τα επικαλεστεί κανείς και σήμερα: και το λεκτικό⁸ και η πυκνότητα στην διατύπωση⁹ δεν παρέχει λαβή για ν' αποδοθεί το βιβλίο σε κάποιον άλλον, και ειδικά στον Πασικλή¹⁰, για τον οποίο άλλωστε δεν ξέρουμε τίποτε πέρα από το όνομά του, την μαθητεία του στο Λύκειο και την συγγένειά του με τον Εύδημο τον Ρόδιο.

Επιπλέον όμως στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί αναγκαστικά και η έκθεση των θεμάτων, η οποία είναι αδύνατο να οφείλεται σε

5. Ασκληπτ., 4.20.

6. Ο Jaeger, *Aristotle* 169¹, θεωρεί ότι η αμφισβήτηση αυτή έφτασε ως παράδοση της Περιπατητικής σχολής στον Ασκληπιό, που η έκθεσή του πρέπει να έχει πηγή ένα μάθημα του Αμμώνιου, το οποίο όμως φανερά παράκουσε· βλ. και Συριαν. (Kroll), 23.9: *γελοιοι οὖν καὶ ταύτη οἱ τό βιβλίον νοθεύοντες*.

7. Έτσι Jaeger, *Aristotle* 175, 175¹, ότι ο Albertus Magnus στηρίζεται στο ότι το Α λείπει από τις αραβικές μεταφράσεις των *Μεταφυσικών* για να συναγάγει την απόδοσή του στον Θεόφραστο και όχι στον Αριστοτέλη, πρβ. Αλεξ. Αφροδ., 196.19: *πρῶτον ὑπομνηνῆσκει ἡμᾶς (...), ἀναπέμπων εἰς τὰ εἰρημένα ἐν τῷ πρώτῳ*.

8. Βλ. Jaeger, *Aristotle* 109², ότι ο Αριστοτέλης γράφει στην δική του γλώσσα και δεν μπορεί να υποταχτεί σε μια σειρά κανόνων· ενδιαφέρεται μόνο για την ακρίβεια της πνευματικής απόχρωσης που θέλει να μεταδώσει.

9. Θυμάται κανείς μια σκέψη του Βαρτὲς για τον Γκρέκο: «οι ηλικιωμένοι δημιουργοὶ δουλεύουν με βιασύνη για να "μιλήσουν", καταργώντας τις "εξηγήσεις": συμπτκνώνουν τα εκφραστικά τους μέσα (...) και φτάνουν σε μιαν έκφραση με την περιεκτικότητα που έχουν τα αινίγματα και τα επιγράμματα».

10. Πραγματικά απορεί κανείς πώς ο Theiler, *Entstehung* 297, επιμένει στον Πασικλή, και μάλιστα ειδικά για την παρομοίωση με τα μάτια της νυχτερίδας· βλ. και παρακ. §31.

οποιονδήποτε άλλον εκτός από τον Αριστοτέλη. Γιατί οσηνδήποτε οικειότητα κι αν είχε κανείς με τις αριστοτελικές θεωρίες, οσοδήποτε κι αν θυμούνταν τις προφορικές αναλύσεις και αναπτύξεις του δασκάλου, θα ήταν αδύνατο να φτάσει σε τόσο ολοκληρωμένη περίληψη των γενικών αρχών του, και —ακόμα περισσότερο— να διατυπώσει προσωπικές αντιλήψεις που δεν τις συναντούμε σε άλλο κείμενο του Σταγίριτη, αλλά που είναι αναμφισβήτητα δικές του, και μάλιστα στην εποχή της ύψιστης ωριμότητάς του και σε ώρα που κατέχεται από βαθύτατη απαισιοδοξία.

Οι σκέψεις της αρχής και του τέλους του βιβλίου δεν θα μπορούσε να είχαν διατυπωθεί από κανέναν άλλον.

§28. Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

α) Οι αμφιβολίες για την ολοκλήρωση του βιβλίου

Αν δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί κατά κανένα τρόπο η γνησιότητα του βιβλίου, πολλές αμφιβολίες έχουν εκφραστεί για το αν έχουμε πραγματικά ένα ολοκληρωμένο βιβλίο.

Ο Αλέξανδρος Αφροδισιάς είχε πολλές επιφυλάξεις γι' αυτό, κρίνοντας και από την μικρή του έκταση¹, αλλά —περισσότερο— και από την κάπως παράξενη αρχή του².

Η νεότερη έρευνα ακολούθησε λίγο-πολύ τις σκέψεις του πρώτου σχολιαστή του Αριστοτέλη, θεωρώντας το βιβλίο απλό απόσπασμα³, ή βρίσκοντας τον χαρακτήρα του αποσπασματικόν⁴. ο Jaeger μάλιστα το είχε χαρακτηρίσει υστερόγραφο στο εισαγωγικό βιβλίο⁵.

β) Η αρχή με το ότι

1. Αλεξ. Αφροδ., 137.4: οὐ μὴν ὀλόκληρον ἔοικεν εἶναι, ἀλλ' ἔστιν ὡς μέρος βιβλίου, τεκμαιρόμενος τῇ τε ἀρχῇ καὶ τῇ τοῦ βιβλίου μικρότητι (alt. rec.: ἔστι δέ μέρος βιβλίου, ἀλλ' οὐ βιβλίον ὀλόκληρον. δηλοῖ δέ τοῦτο ἡ ἀρχὴ τοῦδε τοῦ βιβλίου (...) ὡσαύτως δέ καὶ ἡ ἀμικρότης τούτου τεκμήριον ἰκανώτατον τοῦ μέρος εἶναι βιβλίου, ἀλλ' οὐ βιβλίον ὄλον).

2. Αλεξ. Αφροδ., 138.26: γράφεται δέ καὶ χωρὶς τοῦ "ὄτι" (...) καὶ μᾶλλον δοκεῖ ἐκεῖνο ἀρχὴ εἶναι, τό δέ μετὰ τοῦ "ὄτι" οὐκ ἀρχὴ ἀλλ' ἐπόμενον προειρημένῳ τινί (alt. rec.: Ἐν τισι γράφεται μετὰ τῆς τοῦ ὄτι προσθήκης (...). ἀλλ' οὕτως μὲν οὐκ ἀρχὴ βιβλίου ἐστίν, ἀλλ' ἐπόμενον προειρημένῳ τινί· χωρὶς δέ τοῦ ὄτι ἀρχὴ τοῦτο ποιεῖ).

3. Düring, *Darstellung* 112.

4. Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* ΧC.

5. Jaeger, *Aristotle* 169, όπου μάλιστα το χαρακτηρίζει πρόσθετα και απομεινάρι σημειώσεων που κρατήθηκαν σε κάποιο μάθημα από τον Πασικλή.

Για ν' αρχίσουμε αντίστροφα, πρέπει να σημειωθεί πρώτα-πρώτα ότι η αρχή με το ότι δεν είναι πρωτόφαντη για κείμενο του Αριστοτέλη και σ' άλλα βιβλία των *Μεταφυσικών* η αρχή τους —ή η αρχή των κεφαλαίων τους— δεν είναι συντακτικά λιγότερο αδόκιμη ή αυθαίρετη⁶. Το επιχείρημα λοιπόν δεν μπορεί να σταθεί.

γ) Το μέγεθος του βιβλίου

Είναι αλήθεια ότι το α έλασσον είναι το μικρότερο σε έκταση απ' όλα τα βιβλία του Αριστοτέλη που σώθηκαν: έχει έκταση μόλις λίγο μεγαλύτερη από δυο σελίδες στην έκδοση του Bekker, ενώ τρία από τα μικρότερα βιβλία του υπόλοιπου αριστοτελικού έργου έχουν τουλάχιστον τρεις σελίδες, δηλ. τα βιβλία Γ και Η των *Τοπικών*, έχουν αντίστοιχα έκταση τεσσεράμισι και τρισήμισι σελίδων στην ίδια έκδοση⁷, και το βιβλίο Ε των *Μεταφυσικών* δύομισι, ενώ το Η κάτι λιγότερο από τέσσερις⁸.

Το μέγεθός του καθαυτό όμως δεν μπορεί ν' αποτελέσει βάση για ν' αποριφθεί η αντίληψη ότι είναι ολοκληρωμένο βιβλίο, όταν μάλιστα η αρχιτεκτονική του πείθει ότι είναι πραγματικά —και βαθυστόχαστα— ολοκληρωμένο. Γιατί θα έπρεπε προηγούμενα να ξέρουμε πόσο από το κείμενο ενός οποιουδήποτε βιβλίου του διδασκόταν σε κάθε παράδοση, δηλ. να εξακριβώσουμε αν κάθε βιβλίο αποτελούσε αντικείμενο ενός ή περισσότερων μαθημάτων, και να προσδιορίσουμε πόση ανάλυση έξω από το κείμενο γινόταν στην συγκεκριμένη παράδοση: είναι αυτονόητο ότι, αν κάθε ανάλυση ενός προβλήματος συνο-

6. Εις ΜτΦ Κ 1, 1059a18: *δτι μὲν ἡ σοφία περὶ ἀρχάς ἐπιστήμη τίς ἐστι, δῆλον, το ὅτι ἐξαρτάται βέβαια ἀπὸ το δῆλον, ἀλλὰ εἰς Λ 3, 1069b35: μετὰ ταῦτα δτι οὐ γίγνεται ἡ ὕλη οὔτε τὸ εἶδος, λέγω δὲ τὰ ἔσχατα, το ὅτι μένει χωρὶς καμὴν ἀπόδοσιν· βλ. καὶ Λ 1, 1069a18: περὶ τῆς οὐσίας ἢ θεωρία· τῶν γὰρ οὐσιῶν αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ αἴτια ζητοῦνται.*

7. Moraux, *Listes* 49· βλ. καὶ 65⁹⁴ ὅτι το βιβλίο Θ των *Τοπικών* ἔχει ἐννιά σελίδες, κι αν υποθέσουμε μια διαίρεσή του σε δυο βιβλία, το πρώτο (κεφ. 1-3) θα εἶχε 3 3/4 σελίδες ἀπέναντι σε 5 1/4 του δεύτερου (κεφ. 4-14), έκταση δηλ. σχεδὸν ἀνάλογη με τα βιβλία Γ και Η. [Η αναφορά του Ζ (ἀντὶ Η) εἶναι φανερὴ ἀβλεψία].

8. Jaeger, *Entstehung* 181.

δευόταν από εξηγήσεις έξω από το κείμενο, το κάθε μάθημα δεν ήταν δυνατό να διαρκεί όσο μια απλή ανάγνωση —ή απαγγελία— του κειμένου του. Φυσικά, θα έπρεπε να ξέρουμε ειδικά για το *α έλασσον* και αν ήταν ανεξάρτητη παράδοση, ή μέρος ενός κύκλου μαθημάτων για κάποιο ευρύτερο θέμα.

Η διαλεύκανση όλων αυτών των αποριών θα μπορούσε να στηρίξει ή να κλονίσει το βάρος του επιχειρήματος από την έκταση του βιβλίου· ενόσω όμως δεν μπορούμε να τις λύσουμε, είμαστε υποχρεωμένοι ν' αγνοήσουμε την επιφύλαξη και να στηριχτούμε στα άλλα δεδομένα.

γ) Η προσθήκη εις 995α19-20

Ειδικά η αμφιλεγόμενη προσθήκη εις 995α19-20⁹, θα μπορούσε να νομιμοποιηθεί κιόλας με την σκέψη ότι το *α έλασσον* είχε σχεδιαστεί ως δογματική εισαγωγή στα *Μεταφυσικά*. Δικαιολογείται όμως ακόμα περισσότερο αν θεωρήσουμε ότι το *α έλασσον* είναι αυτοσχεδιασμός, αφού μάλιστα όλη η τελευταία περιόδός του (995α14-20) είναι πολύ γενικές σκέψεις που θίγουν το θέμα της σχέσης ύλης και φύσης, και ξαναγυρίζουν το θέμα στην θεωρία των αιτίων και των αρχών —που απασχολούσαν σ' όλη του την ζωή τον Αριστοτέλη και από φυσική άποψη και από γνωστική— στο ύψιστο δυνατό επίπεδο.

9. [=§3⁴].

§29. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

α) Η αναδιάταξη των κεφαλαίων του βιβλίου

Αν το *α έλασσον* ήταν συγγραφικά λειασμένο, θα μπορούσαμε να περιμένουμε διαφορετική αρχιτεκτονική του, δηλ. διαίρεσή του σε δυο μόνο μέρη (κεφάλαια): Πρώτο, που ανάγεται στην γνώση της αλήθειας και την διδαχή της (993α30-β19 και 994β32-5α20) και Δεύτερο, που αναφέρεται στην θεωρία των αιτίων και των αρχών και τις προεκτάσεις της (993β19-4β31).

Η αναδιάταξη αυτή (που δεν ανταποκρίνεται βέβαια ούτε στην πραγματικότητα ούτε στα δεδομένα) χωρίζει το βιβλίο σε δυο στρώματα, αντίστοιχα με τα (θεωρητικά) μέρη του: Πρώτο, που περιέχει νέες —ή με νέες προεκτάσεις— θέσεις του Αριστοτέλη, και Δεύτερο, που αναφέρεται σε γνωστά θέματα της φιλοσοφίας του.

β) Η ολοκληρωμένη ενότητά του

Κι όπως όμως είναι το κείμενο που μας έχει παραδοθεί για το *α έλασσον*, η αρχιτεκτονική του έχει συνέπεια: τα εξωτερικά του μέρη είναι πρωτότυπα και το ενδιάμεσο αποτελεί περίληψη των θεωριών του Αριστοτέλη η έκθεση έχει δηλ. μορφή κυκλική, ώστε και μ' αυτή την διάταξη μας επιτρέπεται να θεωρήσουμε ότι έχουμε μπροστά μας βιβλίο με ολοκληρωμένη ενότητα¹.

Η αντίληψη αυτή μάλιστα ενισχύεται και από την εσωτερική διάταξη των δυο εξωτερικών μερών του, που έχει περιέργα αντί-

1. Βλ. εις Jaeger, *Entstehung* 10, την άποψη του Rose ότι το *α έλασσον* είναι αποσπασματική συραφή τριών κεφαλαίων που έχουν προστεθεί χαλαρά το ένα στο άλλο και προέρχονται από έργα άλλου Περιπατητικού για την Μεταφυσική.

θετη πορεία: το αρχικό ξεκινά από την έρευνα της φύσης για να καταλήξει στην σημασία του δασκάλου, το τελικό αρχίζει με τα προβλήματα στις σχέσεις δασκάλων και μαθητών για να κλείσει με μια παρατήρηση πάλι για την φύση, ξαναγυρίζοντας κατά κάποιον τρόπο στην αρχική σκέψη του βιβλίου.

γ) Η κυκλική μορφή και ο προφορικός λόγος

Η κυκλική μορφή του βιβλίου επιτρέπει την υπόθεση ότι το κείμενο είναι ουσιαστικά προφορικός λόγος· οποιοσδήποτε έχει άνεση στον λόγο, αν μάλιστα ιδιαίτερα μιλά για κάτι που του είναι απόλυτα γνωστό, ξέρει ότι πρέπει και μπορεί να τον στολίσει μ' έναν πρόλογο και έναν επίλογο, ώστε να φανεί στο ακροατήριο ολοκληρωμένη διάλεξη. Έτσι η διάρθρωση του κειμένου επιτρέπει να αχθούμε στο συμπέρασμα ότι ο Αριστοτέλης, σε μια στιγμή που κατέχεται από ανείπωτη απαισιοδοξία (και μάλιστα περισσότερο για το γνωστικό του αδιέξοδο, παρά γιατί ετοιμάζεται να αυτοεξοριστεί), αποθέτει σ' ένα κείμενό του —ή σωστότερα σε μιαν ομιλία του— όχι μόνο την πεμπτουσία των φιλοσοφικών του θέσεων, αλλά και τις τελευταίες σκέψεις που νομίζει ότι πρέπει να μεταδώσει σ' εκείνους που πολλά χρόνια —κάποιοι μιαν ολόκληρη ζωή— τον είχαν συνηθίσει αρχηγό και οδηγό².

Και το ότι το γνωστικό του αδιέξοδο έχει έντονη παρουσία σ' αυτό το κείμενο φανερώνεται από την αρχιτεκτονική και το περιεχόμενο των εξωτερικών μερών του: ουσιαστικά είναι οι ίδιες σκέψεις (εκφρασμένες αντίστροφα την δεύτερη φορά) που βασανίζουν τον Αριστοτέλη· σκέφτεται τον εαυτό του ως δάσκαλο και προσπαθεί να συνειδητοποιήσει τι ήξερε ο ίδιος και τι μπόρεσε να μεταδώσει στους άλλους. Έτσι, συνοψίζει βέβαια στο κύριο μέρος του βιβλίου τις θεωρίες του, ιδιαίτερα την απαίτηση να υπάρχουν *αρχές στις αιτίες*, κατέχεται όμως ταυτόχρονα από έμμονη αμφιβολία για την δυνατότητα της γνώσης

2. Ο Jaeger, *Aristotle* 420, τονίζει ότι κανείς Περιπατητικός δεν αναφέρει το όνομα του Αριστοτέλη όταν συζητά, επικαλείται ή κρίνει κάποια θεωρία του δασκάλου του· βλ. άλλωστε χαρακτηριστικά και Thom. Aquin., *De esse, Prooem.: secundum Philosophum*, I: *sicut Philosophus dixit*, κ.αλλ.

(και συνεπώς και την δυνατότητα της μετάδοσής της) και αυτή η αμφιβολία διαχέεται στα εξωτερικά μέρη του βιβλίου, με τα οποία αρχίζει και τελειώνει την παράδοσή του.

δ) Το τελευταίο μάθημα

Μ' αυτά τα —έστω και πενιχρά— δεδομένα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι με το *α έλασσον* έχουμε μπροστά μας ένα κείμενο όχι μόνο γνήσια αριστοτελικό³, αλλά και ολοκληρωμένο, πολύ ώριμο και ανεξάρτητο, με σκέψεις που δεν τις έχουμε αντικρούσει αλλού στην πνευματική παραγωγή του Σταγίριτη.

Μπορούμε μάλιστα να προχωρήσουμε περισσότερο και να δεχτούμε ότι είναι το τελευταίο μάθημά του στο Λύκειο, έσχατο όχι μόνο χρονικά, αλλά και διδακτικά, αποκορύφωμα στην αναζήτηση μιας ολόκληρης ζωής⁴. Και οι ειδικές περιστάσεις μέσα στις οποίες —όπως θα ιδούμε στις επόμενες, τελευταίες, παραγράφους— έγινε το μάθημα οδηγούν στην κρίση ότι δεν έπρεπε να περιέχει τίποτε άλλο αυτή η έκθεση, που έγινε όπως ακριβώς μας σώθηκε, χωρίς να μπορούμε ούτε να της προσθέσουμε ούτε να της αφαιρέσουμε οτιδήποτε⁵.

3. Βλ. Jaeger, ό.π. 170, ότι ο Αριστοτέλης έχει ένα αυστηρό, τραχύ ύφος, έτσι που δεν μπορεί να τον συλλάβει πραγματικά καμιά εκτεταμένη εποπτεία και καμιά άλλη μεγαλοφυΐα· επιπλέον σπάνια μας προσφέρει ένα σύνολο στο οποίο να μπορεί να σταθεί το μάτι με ευχαρίστηση.

4. Βλ. Düring, *Tradition* 461, ότι απ' όλους τους μεγάλους επιστήμονες και φιλόσοφους ο Αριστοτέλης είναι ο πιο επίμονος εργάτης και συγγραφέας.

5. Θα μπορούσε να μεταφέρει κανείς στο *α έλασσον* τις σκέψεις του Jaeger, ό.π. 159, για τον διάλογο *Περί φιλοσοφίας*, όπου γίνεται η πρώτη μεγάλη προσπάθεια να καταστεί το πρόβλημα του Θεού υποκείμενο επιστημονικής πραγμάτευσης: «(μόνο) ο μέγιστος λογικός αρχιτέκτονας όλων των εποχών θα τολμούσε να συμπίεσει τα συνολικά συμπεράσματα της απέραντης προσπάθειάς του σ' αυτές τις λίγες γραμμές, που ηχούν (τόσο) απλά».

α) Οι αρχαίοι δισταγμοί για την ένταξη

Έπειτα απ' αυτές τις διαπιστώσεις απομένει να ερευνηθεί πια αν το *α* έλασσον ανήκει ή όχι στα *Μεταφυσικά*, πρόβλημα για το οποίο και οι αρχαίοι υπομνηματιστές και οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν πολλές αμφιβολίες.

Ο Αλέξανδρος Αφροδισιέας ένωθε κάποιους δισταγμούς αν το βιβλίο ανήκει στα *Φυσικά* ή στα *Μεταφυσικά*¹ (και σ' αυτό τον ακολουθούσε κάπως και ο Ασκληπιός²), τελικά όμως απέκλινε προς την ένταξή του στα τελευταία³. Ίσως η κύμανσή του να είχε αποφευχθεί αν ήθελε να προχωρήσει βαθύτερα στην ανάλυση για να καταλήξει —αναγκαστικά θα έλεγε κανείς— στο ότι τα *Μεταφυσικά* προϋποθέτουν και συνεπάγονται τα *Φυσικά*⁴.

1. Αλεξ. Αφροδ., 137.12: *ὅσον δέ πάλιν ἐπί τῷ τέλει αὐτοῦ, οὐ δόξει τοῦτο ἐκ ταύτης εἶναι τῆς συντάξεως, ἀλλά τῆς φυσικῆς πραγματείας προσιμὸν τι* (alt. rec.: *πάλιν δέ σκοποῦσιν ἐκ τοῦ τέλους αὐτοῦ οὐ δόξει*), 139.22: *τό δέ τῆς φύσεως προσκειμένον τό πρό πάσης τοῦτο τῆς θεωρητικῆς εἶναι φιλοσοφίας τό βιβλίον συνίστησι καί αὐτό* (alt. rec.: *προσκειμένον δέ τό περί τῆς φύσεως δηλοῖ ὅτι πρό πάσης εἶναι τοῦτο τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τό βιβλίον*), 169.19: *τό δέ ἐξῆς εἰρημένον ἐπ' αὐτοῦ (...)* *εἰ μὲν ἀπλῶς οὕτως εἴη εἰρημένον ὡς δοκεῖ, δεικτικόν ἂν εἴη τοῦ τοῦτο τό βιβλίον μὴ τῆς Μετά τά φυσικά εἶναι πραγματείας ὡς καί ἀρχόμενοι αὐτοῦ ἐπεσημνάμεθα.*

2. Ασκληπ., 113.12: *τό δέ τοιοῦτον τοῖς Φυσικοῖς μᾶλλον ἀρμόττει ἤπερ τῆς Μετά τά Φυσικά.*

3. Αλεξ. Αφροδ., 138.6: *οὐ μὴν οὐδέ τά ἐν τούτῳ λεγόμενα ἀλλότρια πάντη τῆς προκειμένης πραγματείας εἶναι μοι δοκεῖ, ἀλλ' ἔστιν ὡσπερ τινά προγραφόμενα καί προλεγόμενα κοινῶς πάσης τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τά ἐν τούτῳ λεγόμενα*, 169.26: *εἰ δέ τις ἀκούοι τοῦ λόγου οὕτως εἰρημένου πρὸς διάκρισιν τῶν τε φυσικῶν λόγων καί τῶν κατά τήνδε τήν πραγματείαν (...), οὐχ ὅτι δέ χρή νῦν ἐπισκέπτεσθαι τί ἐστι φύσις λέγοι ἂν, ἀλλ' ὅτι πρό τῆσδε τῆς πραγματείας δεῖ περί τῶν φυσικῶν πεπραγματεῦσθαι* (alt. rec.: *πρὸς διάκρισιν εἰρηκε τῶν τε φυσικῶν λόγων καί τῶν κατά τήνδε τήν πραγματείαν*), βλ. και Ασκληπ., 114.16: *οὐχ ἔστιν οὖν, ὡς εἴρηται, ἀλλότρια τά νῦν λεγόμενα τῆς προκειμένης πραγματείας, ἀλλ' ἔστι προγραφόμενα.*

β) Οι αμφιβολίες για την σωστή τοποθέτησή του

Περισσότερες επιφυλάξεις είχαν οι αρχαίοι υπομνηματιστές για το αν το *α έλασσον* είναι σωστά τοποθετημένο ως ανεξάρτητο βιβλίο μετά το A⁵ και πριν από το B⁶ των *Μεταφυσικών*, ή αποτελεί απλώς αυθαίρετη παρεμβολή ανάμεσά τους⁷, ή είναι τμήμα του A⁸.

Η νεότερη έρευνα δεν μπόρεσε ν' απομακρυνθεί από τις αρχαίες αμφιβολίες, στις οποίες πρόσθεσε και τις δικές της. Ο Titze κατατάσσει τα βιβλία *α έλασσον* και Δ στην Λογική και τη Φυσική αντίστοιχα. Ο Brandis επιμένει ότι ανάμεσα στα βιβλία A και B των *Μεταφυσικών*, που ακολουθούν αρμονικά το ένα το άλλο, παρεμβάλανε κατά ακατανόητο τρόπο το *α έλασσον*, που αποτελεί μάλλον εισαγωγή στην Φυσική, και —έστω κι αν προέρχεται πραγματικά από τον Αριστοτέλη— δεν έχει καμιά σχέση με την *Μεταφυσική*: αν το παραμερίσουμε ανακύπτει μια ταιριαστή, ακόμα και αναγκαστική αλληλουχία ανάμεσα στα βιβλία A και B⁹. Είναι χαρακτηριστική η σκέψη του Jaeger¹⁰ ότι το *α έλασσον* έρχεται έπειτα από το A μόνο και μόνο γιατί δεν ήξεραν πού αλλού να το τοποθετήσουν¹¹.

4. Βλ. παραπ. §2.

5. Αλεξ. Αφροδ., 137.6: τοῦ μείζονος A, ἀλλ' ἔπεσθαι ἐκείνῳ (alt. rec.: ἔοικε δέ ἔπεσθαι τοῦτο τῷ μείζονι A): βλ. και 143.23-144.3 (και alt. rec.) δικαιολόγηση για το ότι η θέση του είναι ανάμεσα στο A και το B των *Μεταφυσικών*.

6. Ασκληπ., 113.20: ἀμέλει τοι καί διά τοῦτο εἰρήκασιν Ἐλαττον αὐτό A προσαγορεύεσθαι, ὡς ἂν ἀρχῆς οὐσης καί τοῦ δντος πρωτίστου τοῦ (μέρους του) βιβλίου, ἐπειδή περί τῶν πρωτίστων ἀρχῶν διαλέγεται, εἶτα λοιπόν πρός τῷ συμπεράσματι διαλέγεται καί περί τῶν φυσικῶν ἀρχῶν. ἔδει γάρ περί πασῶν ἀπλῶς τῶν ἀρχῶν διαλεχθῆναι.

7. Αλεξ. Αφροδ., 138.2: διό δόξει τῷ μείζονι A τό B μᾶλλον ἀκολουθεῖν συνωδός γάρ τούτου ἀρχή τῷ ἐκείνου τέλει, Ασκληπ., 113.15: ὥστε μᾶλλον τό B ἐστίν ἐφεξῆς, τοῦτο δέ παρεμβέβληται.

8. Αλεξ. Αφροδ., 137.12 (alt. rec.): ἐκ τούτου δὴ φαίνεται δι συνιέτακται τοῦτο τό βιβλίον τῇ πραγματεῖα ταύτῃ. εἶτε μέρος δν τοῦ μείζονος A, εἶτε καί μή ἀλλ' ἰδίαν ἔχον περιγραφῆν.

9. Jaeger, *Entstehung* 6.

10. Jaeger, *ό.π.* 4.

γ) Γενική δογματική εισαγωγή στα Μεταφυσικά

Από την ανάλυση που προηγήθηκε πρέπει να γίνει αποδεκτή η σκέψη ότι το *α έλασσον* αποτελεί γενική (δογματική) εισαγωγή στα *Μεταφυσικά*¹². Θα ήταν λοιπόν δυνατό να είχε τοποθετηθεί εντελώς στην αρχή τους, όπως έγινε στα *Ηθικά Νικομάχεια*¹³. από μίαν άποψη όμως ίσως είναι σωστότερη η τωρινή τοποθέτησή του, ώστε ο μελετητής του συνόλου να εξοικειώνεται με τα θέματα των *Μεταφυσικών* με την προήγηση της ιστορικής εισαγωγής τους στο βιβλίο Α, και μόνον έπειτα απ' αυτήν να παίρνει μια πρώτη γεύση από την πυκνότητα αυτή περίληψη των θεμάτων τους¹⁴.

Φυσικά κανείς δεν ξέρει πώς θα διάρθρωσε όλη την πραγματεία ο ίδιος ο Αριστοτέλης, αν είχε επιζήσει και πρόφτανε να την ολοκληρώσει και ίσως και να την εκδώσει· μπορεί μάλιστα και να μην είχε σκεφτεί καν αυτό το θέμα. Οι σκέψεις όμως για την θέση του μικρού αυτού βιβλίου του δεν στηρίζονται σε υποθετικούς προβληματισμούς (που άλλωστε δεν αποτελούν ποτέ προώθηση της επιστημονικής έρευνας, αλλά παραμένουν πάντοτε αντικείμενο κάπως ποιητικών οραματισμών, επικίνδυνων και στην φιλοσοφία ακόμα), αλλά βασίζονται στο περιεχόμενό του σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των άλλων βιβλίων των *Μεταφυσικών* και πιστεύεται ότι βασίζονται ικανοποιητικά.

Όπωςδήποτε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το *α έλασσον*, ως μεθοδολογική εισαγωγή στα *Μεταφυσικά*, θα έπρεπε να τοποθετηθεί στην αρχή τους, και να υποθέσουμε πρόσθετα —αλλά βάσι-

11. Jaeger, *Aristotle* 169· βλ. όμως και *Entstehung* 13, ότι δίκαια ο Lasson επιμένει στην γνησιότητα του βιβλίου εναντίον του Bonitz.

12. Βλ. και Αλεξ. Αφροδ., 138.7: *ὡσπερ τινὰ προγραφόμενα καὶ προλεγόμενα*, Ασκληπ., 114.17: *προγραφόμενα*, και παρακ. §31.

13. Βλ. παραπ. §25.

14. Πρβ. Jaeger, ό.π. 172, ότι και σ' άλλη περίπτωση (για την πλατωνική θεωρία των ιδεών) οι στο έσχατο βραχυμένες ορολογικές περιγραφές προϋποθέτουν ότι οι ακροατές ασχολούνται σταθερά μ' αυτές, και ο Αριστοτέλης υποθέτει επίσης ότι οι μαθητές έχουν οικειότητα και με τις αντιρήσεις του για την θεωρία αυτήν.

μα— ότι γράφηκε πάρα πολύ αργά, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης δεν πρόλαβε να το τοποθετήσει ο ίδιος στην σωστή του θέση.

Έτσι οι διάδοχοι (ή οι εκδότες) του το τοποθέτησαν πριν από το βιβλίο Β, με το οποίο αρχίζει το ουσιαστικό περιεχόμενο της πραγματείας, και μετά το Α, που αποτελεί την ιστορική εισαγωγή της¹⁵ γιατί δεν μπορούσαν ν' αποτιμήσουν σωστά την αξία του, αφού μάλιστα γι' αυτούς δεν είχε και την προσωπική σημασία που είχε για τον δημιουργό του, και οπωσδήποτε δεν έχει την λαμπερή συγγραφική επιβλητικότητα που παρουσιάζει το βιβλίο Α με την τόση ποικιλία απόψεων των προδρόμων και την κριτική τους.

Πάντως και η τοποθέτησή του στην θέση που βρίσκεται σήμερα δεν είναι εντελώς κατακριτέα· γιατί η σειρά των δυο εισαγωγών, ιστορικής και μεθοδολογικής, οι οποίες μάλιστα είναι εντελώς ανεξάρτητη η μια από την άλλη, δεν καταλύει την εισαγωγική τους ιδιότητα, η οποία επιβάλλει μόνο να τοποθετηθούν πριν από την κύρια ανάπτυξη.

15. Βλ. Jaeger, ό.π. 174 ότι το Β δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το ιστορικό του υπόβαθρο, δηλ. το Α.

§31. Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟ

α) Οι σημειώσεις του δασκάλου και οι σημειώσεις των μαθητών

Είναι βέβαια κοινός τόπος πια ότι το *Corpus Aristotelicum*¹ είναι σημειώσεις του δασκάλου για παραδόσεις².

Γενικά μάλιστα θεωρούνται σημειώσεις γραμμένες από τον ίδιο τον δάσκαλο, από τις οποίες έκανε την προφορική ανάπτυξη των θεμάτων³, αυτό όμως δεν μπορεί ν' αποκλείσει την σκέψη ότι κάποτε κάποιος μαθητής κρατούσε σημειώσεις την ώρα που παρέδιδε ο δάσκαλος⁴, και ίσως του τις έδινε έπειτα για να τις ξαναεπεξεργαστεί εκείνος.

β) Ο προφορικός λόγος και η αποτύπωσή του

Σ' αυτή την περίπτωση, όπου το α έλασσον αντανακλά το ύφος προφορικού λόγου ενός προικισμένου ομιλητή, και περιεχόμενό του είναι κατά κάποιον τρόπο περισσότερο απολογητικό παρά διδακτικό, πρέπει να σκεφτούμε πιθανότερη την καταγραφή από κάποιον μαθητή: αν πρόλαβε να παραδώσει

1. Βλ. γι' αυτό Lesky, 770 κε., Randall, 22 κε., Allan, 6 κε., Λυπουρλή, *Bios* 28 κε.: έκθεση για την ιστορία των χειρογράφων του βλ. εις F. Grayeff, *The Problem of the Genesis of Aristotle's Text*, εις "Phronesis" 1 (1956) 105-122.

2. Ο Jaeger, *Aristotle* 24, το θεωρεί βάση για τις πολύ εκτεταμένες δραστηριότητες του Αριστοτέλη ως δασκάλου και ομιλητή, βλ. και Moraux, *Στοχαστής* 32: ο Düring, *Darstellung* 33, βλ. και Λυπουρλή, ό.π. 30, πιστεύει ότι περιέχει ολόκληρη την διδακάλια του Σταγίριτη.

3. Βλ. Λυπουρλή, ό.π. 27, ότι μερικά ήταν απλά memoranda.

4. Έτσι μπορεί ίσως να εξηγηθεί και η ύπαρξη δυο παραλλαγών των κεφαλαίων Η 1-3, 241β24-8β28 των *Φυσικών*, τις οποίες ο Robin, *Pensée* 313 κε., θεωρεί έκδοση της σχολής.

τις σημειώσεις του, έστω και για πρόχειρη θεώρηση, στον Αριστοτέλη είναι δύσκολο να το προσδιορίσει κανείς, αν και όλα συνηγορούν στην αρνητική απάντηση. Αν όμως δεν επιθεωρήθηκε από τον δάσκαλο, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι ο μαθητής αποτύπωσε με θαυμαστήν ακρίβεια τον πάρα πολύ πυκνό λόγο του σχολάραχ⁵.

γ) Η ανάμιξη του Πασικλή

Μ' αυτά τα δεδομένα μπορούμε να σκεφτούμε ότι η καταγραφή —αλλά μόνο αυτή— έγινε πραγματικά από τον Πασικλή, κ' ίσως σ' αυτό το γεγονός πρέπει να χρεώσουμε την παράδοση που απέδωσε το *α έλασσον* σ' αυτόν⁶.

Η παραδοσιακή ανάμιξη του Πασικλή στην ύπαρξη αυτού του κειμένου δεν σημαίνει καθόλου ότι το περιεχόμενό του είναι δικό του. Οι σκέψεις που περιέχονται σ' αυτό είναι γνήσια και βαθιά —βαθύτατα— αριστοτελικές, και είναι αδύνατο να ισχυριστεί ή να πιστέψει κανείς ότι οποιοσδήποτε άλλος —έστω και έχοντας μπροστά του όλα τα έργα του δασκάλου, και επιπλέον ζωντανή ακόμα σ' αυτιά του την προφορική του διδασκαλία και τις αναλύσεις του— θα μπορούσε να το κατασκευάσει⁷, και μάλιστα ως περίληψη όλων σχεδόν των θεωριών του, και —πολύ περισσότερο— να προσθέσει τις πρωτότυπες σκέψεις που συναντούμε σ' αυτό, σκέψεις που προϋποθέτουν αφάνταστη εμπειρία και για την ανθρώπινη ζωή, αλλά και για τα υψηλότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ανθρώπινος νους.

Αντί γι' αυτήν την αστήριχτη υπόθεση όμως, μπορούμε να

5. Βλ. εις Moraux, *Listes* 15 κε., τις σκέψεις του C. Scaliger ότι μεγάλος αριθμός έργων και τίτλων που αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος προέρχεται από το γεγονός ότι οι πραγματείες του Αριστοτέλη ήταν παραδόσεις που σημειωναν οι μαθητές σε διαφορετικές χρονιές, και του A. Brandis ότι ο Αριστοτέλης, οι ιστορικοί και οι υπομνηματιστές έδιναν διαφορετικούς τίτλους στο ίδιο έργο και αργότερα οι ημιμαθείς πίστεψαν πως κάθε τίτλος είναι και ιδιαίτερο έργο.

6. Εις Απ. 660: *παρά δ' ἐνὶ Πασικράτει λέγεται (...) ἐπισκοπεῖν τοῖς λογισμοῖς* είναι φανερό ότι πρόκειται για τον Πασικλή· βλ. και Jaeger, *Entstehung* 116².

7. Βλ. Γεωργούλη, *Πρώτη φιλοσοφία* ΧC, για την γλώσσα γενικά των *Μεταφυσικών*.

θεωρήσουμε πολύ πιθανό ότι ο Πασικλής, από τους νεότερους τότε μαθητές στο Λύκειο, επέτυχε ν' αποτυπώσει σχεδόν στενογραφικά τον ύστατο λόγο του δασκάλου⁸, και αυτό πρέπει να το συμπεράνουμε από το ότι έχει όλη την πυκνότητα του ύφους⁹ σε μιαν έκθεση με ανυπέρβλητη λογικότητα και λιτότητα, καθώς και συνέπεια και σαφήνεια· και για την καταγραφή του από τον Πασικλή συνηγορεί και το μικτό περιεχόμενο του βιβλίου. Όπως έχουμε διαπιστώσει, το κεντρικό —και μεγαλύτερο— μέρος του βιβλίου κατέχει η περίληψη των βασικών θέσεων της αριστοτελικής φιλοσοφίας· ένας παλιός μαθητής, που θα ήταν εξοικειωμένος μ' αυτές από τα μαθήματα κάποιας προηγούμενης χρονιάς, ίσως να μην τις κατέγραφε πιστά και ολοκληρωμένα, γνωρίζοντας ότι πρόκειται για γνωστό θέμα, ενώ ένας νεαρός μαθητής —και τέτοιος εμφανίζεται ο Πασικλής— που άκουγε την παράδοση για πρώτη φορά ήταν φυσικό να προσπαθήσει να μην παραλείψει ούτε λέξη απ' όσα πρωτόφαντα γι' αυτόν ακούστηκαν σ' αυτό το μάθημα.

Η εποχή που έγινε η παράδοση¹⁰ δημιουργεί κάποια βεβαιότητα ότι ο Αριστοτέλης δεν πρόλαβε να θεωρήσει το κείμενο· όπως το έχουμε όμως είναι εξίσου βέβαιο ότι δεν θα είχε να διορθώσει πολλά σημεία σ' αυτή την προφορική του

8. Για το ότι τα μαθήματα ήταν προφορικά ενδεικτική είναι η μνεία εις Σοφ. ελ. 34, 184β6: *ύμῶν τῶν ἠκροαμένων*, και το μόνο πρόβλημα είναι αν ο λόγος ήταν ανάγνωση από κείμενο ή αυτοσχεδιασμός ή περιληπτικές σημειώσεις και ανάπτυξή τους· βλ. και Düting, *Tradition* 108, που τον ακολουθεί ο Λυπουρλής, *Διηγήσεις* 6 κε., *Βίος* 16 κε., βλ. και Moraux, *Στοχαστής* 33, ότι στην Ακαδημία αναγνώστης ήταν κάποιος δούλος ειδικά εκπαιδευμένος γι' αυτή την δουλειά, ενώ οι νεαροί μαθητές άκουγαν, με μοναδικήν ίσως εξαίρεση τον Αριστοτέλη, που διάβαζε· βέβαια δεν ξέρουμε αν η ίδια τακτική διατηρήθηκε και στο Λύκειο.

9. Για το ύφος του Αριστοτέλη βλ. Cic., *Acad. pr.* 38.119 και 46.143, *De orat.* I 49, *Top.* I 3, *De inv.* II II, Quintil., *Inst. orat.* X I 83, XII II 22, Πλουτάρχ., *Κικ.* 24, βλ. και Düting, *ό.π.* 363 κε.· στις πραγματείες πάντως θεωρείται αφρόντιστο. Βλ. και Moraux, *ό.π.* 32, ότι το ύφος του είναι εξαιρετικά συμπακνωμένο, συχνά γεμάτο δυσνόητους επιστημονικούς όρους, που διαμόρφωσε ο ίδιος ο Σταγίριτης.

10. Είναι σωστή η γνώμη του Moraux, *Listes* 323, ότι η σημερινή κατάσταση της επιστήμης δεν επιτρέπει την σύνταξη ενός χρονολογικού πίνακα των αριστοτελικών έργων χωρίς να καταφύγουμε σε υποθέσεις ή στην φαντασία· κάποιες όμως ειδικές συνθήκες επιτρέπουν τον προσδιορισμό —έστω και με προσέγγιση— της εποχής κάποιου έργου ή βιβλίου του.

ανάπτυξη¹¹ που διατηρήθηκε στις σημειώσεις κάποιου μαθητή¹².

δ) Η πυκνή διατύπωση σε εξοικειωμένο ακροατήριο

Όπως έχει επανειλημμένα ειπωθεί, τα θέματα που περιέχονται στο *α έλασσον* τα είχε αναπτύξει —εκτός βέβαια από τα καινούργια— ο Αριστοτέλης και αλλού (και άλλοτε)· τώρα δίνεται μια έκθεσή τους στο έπακρο περιληπτική, θα έλεγε κανείς περισσότερο για υπόμνησή τους, που προϋποθέτει ότι το ακροατήριο έχει γνώση της αριστοτελικής λογικής και φιλοσοφίας, όπως φαίνεται άλλωστε και από τον τρόπο με τον οποίο παρατάσσονται τα θέματα. Θα έλεγε κανείς ότι κάποιος που ωρίμασε υπερβολικά καταλαβαίνει ότι σε μια κρίσιμη καμπή της διδασκαλικής του πορείας έχει το δικαίωμα —και την υποχρέωση— να υπενθυμίσει την κοσμοθεωρία του έστω και αξιωματικά και περιορισμένως στα βασικά και κύρια σημεία της.

Όπως επίσης έχει ειπωθεί παραπάνω, δεν μας έχει περισωθεί ανάλυση της γνωσιολογικής θεωρίας του Αριστοτέλη εκτός από κάποια περιληπτική αναφορά της στην αρχή των *Φυσικών*· η υπόμνησή της στο *α έλασσον* με πέντε μόνο λέξεις (993β11: *τά τῆ φύσει φανερώτατα πάντων*) σημαίνει επίσης ότι απευθύνεται σε ακροατήριο που την ξέρει, και ανάλογα συμβαίνουν με την υπόμνηση των άλλων θεωριών του.

Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το μάθημα απευθύνεται σε κλειστό ακροατήριο, που όμως από νωρίτερα ήξερε τις θεωρίες του δασκάλου και τώρα τις ξανακούει συμπυκνωμένες σε περίληψη, με άνεση βέβαια. Το ότι ανάμεσα σ' αυτό το ακροατήριο μπορούν να υπάρχουν και κάποιοι νεαροί —και γι' αυτό αρχάριοι— μαθητές δεν έχει σημασία, γιατί είναι οπωσδήποτε βέβαιο ότι ο Αριστοτέλης δεν απευθύνεται ιδιαίτερα σ' αυτούς· είχαν απλώς την δυνατότητα —ή καλύτερα το προνόμιο— ν' ακούν, έστω κι αν κάποια σημεία από την παράδοση

11. Είναι αξιοσημείωτη η αναφορά εις Αλεξ. Αφροδ., 138.7. της λέξης *προλεγόμενα*.

12. Ο Allan, 7, θεωρεί αξιόπιστη την παράδοση ότι το βιβλίο αποτελείται από σημειώσεις μαθήματος που παρέλαβε ο Εύδημος από τον ανεψιό του Πασικλή, που πρέπει να ήταν από τους τελευταίους μαθητές του Αριστοτέλη· δεν διευκρινίζει όμως ποιος —και πότε— έκανε την παράδοση.

τους ήταν προτόγνωρα και συνεπώς και κάπως ακατάληπτα. Άλλωστε ειδικά για τον Πασικλή το πράγμα δεν παρουσιάζεται και τόσο παράξενο· ήταν ανειπιός ενός από τους στενότερους και αξιότερους συνεργάτες του σχολάρχη, και η συγγένεια αυτή του επέτρεπε να παρακολουθεί μαθήματα για τα οποία ίσως να μην είχε ωριμάσει ακόμα.

ε) Οι προσωπικές αναμνήσεις του δασκάλου

Οι ειδικές συνθήκες με τις οποίες πραγματοποιήθηκε το μάθημα αυτό έδωσαν στον Αριστοτέλη και ένα ακόμα δικαίωμα: να ολοκληρώσει την έκθεση με τα προσωπικά του συμπεράσματα από τα τόσα χρόνια αναζήτησης και διδαχής —ή ίσως σωστότερα διαλόγου— σ' αυτά τα θέματα και η έκθεση —μ' αυτόν τον τρόπο— των θεμάτων, για τα οποία εξακολουθεί να βασανίζει τον δάσκαλο αγωνιακή αμφιβολία, ή αμηχανία, για το αν επέτυχε τον στόχο του, μπορεί να γίνει μόνο σ' ένα μάθημα —ίσως το τελευταίο— σε πολύ στενόν κύκλο, περιορισμένον βασικά στους άμεσους συνεργάτες και τους παλιούς μαθητές (και με ανοχή και τους συγγενείς τους, τους προικισμένους τουλάχιστον).

Μόνο αυτοί οι ακροατές, που έχουν κιόλας μάθει τόσο πολλά, θα μπορούσαν ν' ακούσουν και την έσχατη —και πνευματικά οδυνηρή— εξομολόγηση του δασκάλου τους: όλη η ανθρωπίνη γνώση, ειπωμένη τόσες φορές και καταγραμμένη σε τόσα βιβλία, δεν είναι σχεδόν τίποτε απέναντι στο μεγάλο —κ' ίσως αιώνια άγνωστο— βιβλίο της φύσης.

§32. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

α) Το τελευταίο μάθημα

Το α έλασσον λοιπόν πρέπει να είναι το τελευταίο μάθημα που έκανε ο Αριστοτέλης, και σ' αυτό ο ώριμος σχολάρχης μιλά για τον εαυτό του (και ίσως σε κάποια σημεία μόνο προς τον εαυτό του).

Η αναφορά του Φρύνη και του Τιμόθεου επισημαίνει την αποφασιστική συμβολή του άμεσου ή έμμεσου δασκάλου, και η —χωρίς ονόματα— αναφορά του Πλάτωνα και του Σωκράτη επίτεινει την εντύπωση είναι ίσως ακόμα μια υπαινικτική προτροπή προς τους μαθητές και μελλοντικούς διαδόχους του να μην τον ξεχάσουν ως δάσκαλο, ακόμα κι αν οι ίδιοι τον ξεπεράσουν¹, ή οδηγηθούν σε διαφορετικούς απ' αυτόν δρόμους, και να μεταβιβάσουν την ανάμνησή του και στους μελλοντικούς μαθητές τους, που δεν θα τον έχουν γνωρίσει και συνεπώς μόνο έμμεσα θα μπορούν να εκτιμήσουν την συμβολή του στην πνευματική πορεία του ανθρώπου.

Και όλο το περιεχόμενο του βιβλίου όμως πείθει ότι ο δάσκαλος διατυπώνει τις τελευταίες του σκέψεις, ότι ο σχολάρχης συντάσσει —προφορικά!— κάτι σαν πνευματική διαθήκη προς τους πιο πιστούς μαθητές και συντρόφους του στο Λύκειο· την ανθρώπινη διαθήκη του την γράφει αργότερα στην Χαλκίδα, απομονωμένος από τους ανθρώπους του κι όμως πιο κοντά τους, αν κρίνουμε από το περιεχόμενό της, και απαλλαγμένος από την μεταφυσική αγωνία του καθώς δεν είχε πια την υποχρέ-

1. Και πάλι μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο Αριστοτέλης δεν θα είχε αντίληψη ν' αποδεχτεί αναδρομικά τον αφορισμό του F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra; ein Buch für alle und keinen*, Einf. P. Gast, Nachw. A. Bäumler (Stuttgart 1943 [*1883/5], Kröner: Taschenausgabe, Bd. 75), 83 [=Ecce homo 21]: «ανταμείβει κανείς άσχημα έναν δάσκαλο, μένοντας πάντα μόνο μαθητής».

ωση να διδάξει και ν' αναπτύξει τις θεωρίες του.

β) Η απαισιόδοξη πυκνότητα

Η ακριβολογία του επιστήμονα, η κριτική στάση του στοχαστή, η αποφυγή συναισθηματικών εκδηλώσεων (που άλλωστε δεν συνήθιζε καθόλου, ή τουλάχιστον δεν συνήθιζε να εξωτερικεύει), οδηγούν τον ύστατο λόγο του σε μιαν αφάνταστη πυκνότητα, συνδυασμένη βέβαια με βαθύτατη απαισιοδοξία.

Αυτό το συναίσθημα της απαισιοδοξίας κάποιου που κινηγά το τέλος, το τέλειο, την αλήθεια² και την ομορφιά³, και που έμαθε —το μόνο που έμαθε ασφαλώς σ' αυτή την υπομονετική, ανυποχώρητη, σιωπηλή πνευματική πορεία— ότι αυτό δεν μπορεί να το μάθει κανείς ποτέ, ξεχειλίζει μέσα σ' αυτό το έσχατο μήνυμά του προς τους διαδόχους του. Και ίσως η απαισιοδοξία του επιτείνεται από τις αμφιβολίες αν αφομοίωσαν όλες του τις σκέψεις (πολλές από τις οποίες έμειναν ίσως ανέκφραστες) και θα μείνουν πιστοί στην διδασκαλία του (για την οποία είναι βέβαιος ότι είναι η πιο σωστή), ή θα χαράξουν άλλους δρόμους, ο καθένας διαφορετικόν και προσωπικά δικόν του, και —ακόμα χειρότερο— αν θα μπορέσουν να μεταδώσουν και στους μεταγενέστερους αυτές τις σκέψεις όπως τις σκεφτόταν ο ίδιος, και όχι όπως ήταν δυνατό να τις παραλλάξουν οι άλλοι, ώστε να μην χαθούν ανώφελα τόσες ώρες και μέρες και μήνες και χρόνια επίμονης και έντονης σκέψης για τα μέγιστα προβλήματα που σκέφτεται ο άνθρωπος.

γ) Προτροπές προς τους διαδόχους

Όλα αυτά πείθουν ότι απευθύνεται στους άμεσους συνεργάτες του⁴, και μάλιστα με την σκέψη ότι φεύγει για πάντα από κοντά

2. Βλ. Düring, *Tradition* 370 κε., ότι το πάθος του Αριστοτέλη για την αλήθεια είναι θρυλικό.

3. Βλ. Düring, ό.π. 367, ότι η ομορφιά ήταν για τον Αριστοτέλη το έσχατο τέλος της φύσης και της ανθρώπινης δραστηριότητας, βλ. Π. ζώ. μορ. Α 5, 64.

τους, φαινομενικά για την Χαλκίδα, ουσιαστικά για την άλλη ζωή.

Γι' αυτό και τους προετοιμάζει για την συνέχιση της δραστηριότητας της σχολής χωρίς αυτόν, αλλά και τους υπενθυμίζει την πεμπτουςία της κοσμοθεωρίας του⁵, που αγκαλιάζει όλες τις δυνατότητες του ανθρώπου ως νόηση, στοιχείο που οδηγεί τον άνθρωπο στον αριστοτελικό Θεό⁶.

δ) Η εποχή του μαθήματος

Αφού οι μαθητές του δεν τον ακολούθησαν στην Χαλκίδα, δεν μπορεί βέβαια να υπάρχει ούτε η παραμικρή αμφιβολία ότι το μάθημα αυτό γίνεται στην Αθήνα, τις τελευταίες μέρες —ή και ώρες— πριν από την αναχώρησή του, για την οποία ίσως δεν τους είχε προετοιμάσει καθόλου.

Τα θέματα που παρουσιάζονται στο *α έλασσον* ανήκουν αναγνίσθητα στα αντικείμενα των εσωτερικών λόγων που όπως είδαμε αναπτύσσονταν στα πρωινά μαθήματα· κι όμως γι' αυτήν εδώ την παράδοση πρέπει να φανταστούμε ένα χειμωνιάτικο βράδυ του 323, κατά την διάρκεια του οποίου ο απελπισμένος πια δάσκαλος ανακοινώνει την φιλοσοφική διαθήκη του, που μπορεί να συνοψιστεί σε μια κυκλική διαδοχή λίγων εννοιών: φύση - άνθρωπος - νόηση - στοιχεία - αίτια - αρχές - αλήθεια - άνθρωπος - φύση.

Όλα αυτά διατυπώνονται με μισόλογα, σ' ένα ύφος πολύ περιληπτικό, που δείχνει όμως την άνεση του ομιλητή στο θέμα του, με αποφυγή οπωσδήποτε ελιγμών ωραιολογίας: ο μέγιστος στοχαστής των αιώνων⁷ τοξεύει με απόλυτη επιτυχία και κατευθείαν τον έσχατο λόγο του.

ε) Η αλήθεια και η γνώση

4. Βλ. Dürring, ό.π. 64, ότι η ομάδα των αναγνωρισμένων δασκάλων στον Περίπατο αποκαλούνταν *κοινωνία*.

5. Είναι βέβαια σωστή στην βάση της η σκέψη του Dürring, ό.π. 434, ότι κάθε επιστήμονας είναι παιδί της εποχής του, δεν μπορεί όμως να επεκταθεί στην φιλοσοφία, όπου δεν έχουμε νέες ανακαλύψεις ή εφαρμογές, αφού τα προβλήματα μένουν (αιώνια;) τα ίδια.

6. Βλ. παραπ. §21.

7. Βλ. εις Lloyd, 309, την χρήση του Αβερρόη ότι ο Αριστοτέλης ήταν ένα υπόδειγμα που επινόησε η φύση για να δείξει την ύψιστη ανθρώπινη τελειότητα.

Η νύχτα έχει μυστήριο, και τα ερωτήματα για τα έσχατα —ή πρώτα— προβλήματα έχουν επίσης μυστήριο· η σύνθεση των δυο μυστηριακών στοιχείων επιτείνει στο έπακρο την υποβολή, και οδηγεί στην επίγνωση της ανθρώπινης γνωστικής αδυναμίας ή ατέλειας.

Την ώρα που οι νυχτερίδες μπορούν να πετάξουν για να ιδούν πια ολοκάθαρα, ο άνθρωπος βρίσκεται κυκλωμένος από το σκοτάδι (όχι μόνο της νύχτας), μακριά από το φως της απόλυτης αλήθειας, που φαίνεται ίσως μόνο κάπου στο βάθος του ορίζοντα να τρεμοσβήνει αδύναμο, καθώς είναι άπειρα απομακρυσμένο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΗΓΩΝ

I. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Αναλυτικά πρότερα
A 41, 49β35: 22²¹

Αναλυτικά ύστερα
A: 16, 19²⁰
A 1, 71α1: 10²⁶
71α29: 10²⁶
A 2, 71β9¹⁶ 13²²
71β33: 16⁷
A 22, 83α32: 10²
A 34, 89β10: 24⁴⁴

Αποσπάσματα

6: 22³⁶
12: 16⁴
13: 17³
18: 19¹⁴
44: 12²
49: 21¹⁴
52: 11¹⁴, 13¹²
53: 13¹², 19⁵
55: 15³³, 18²
58: 15¹
59: 12¹
136-141: 7¹⁴
531: 15¹⁷
652: 7⁷
660: 16¹¹, 31⁶
663: 4³¹, 4³⁵, 4³⁹
666: 5⁵⁶
667: 5⁴⁷
668: 12⁵
673: 18¹⁵

Ηθικά Ευδήμεια

A 2, 1214β22-24: 14²¹
A 8, 1217β22: 20³¹
B 1, 1218β34: 20³¹
Θ 2, 1248α32-β3: 12⁴
1248β1-3: 21¹⁶

Ηθικά Μεγάλα

A 1, 1182α10-30: 25¹⁶
1182α24-29: 10²³
B 6, 1203α23: 11³²

Ηθικά Νικομάχεια

A: 26
A 1: 26, 26³
A 1: 1094α1-5α13: 26
1094α23: 26²
1094β12: 26⁵
1094β32: 18¹⁴, 26⁶
1094β27: 26⁴
1095α2: 26²¹
1095α11: 26⁷
1095α12: 26¹⁰
A 2: 26, 26¹, 26³
A 2, 1095α14: 26¹³
1095α14-β13: 26
1095β2: 26¹
1095β6: 13⁶
1095β10: 26¹
A 3: 26
1095β14: 26, 26¹³
A 4, 1096α16: 10³
A 7, 1098α26: 26¹²
1098α26-β8: 26
1098α33: 13⁶
1098β3: 21²⁵
A 9, 1099β7: 12⁵
A 13, 1102α26-27: 20³¹
Δ 2, 1122β8: 19³
Z 4, 1140α2-3: 20³¹
H 14, 1153β32: 19¹¹
Θ-I: 24³⁷
Θ 12, 1160α36-β12: 15²⁵
I 9, 1170α5: 12⁵
I 12, 1172α13-14: 18¹⁶

- K 7, 1177α12: 12²³
 1177α32: 12²⁰
 K 9, 1181β2: 7¹⁰
 1181β20: 25¹¹
 K 10, 1181β6-23: 26¹⁹

Μετά τὰ Φυσικά

- A: 2, 9, 13²⁶, 16, 22,
 22³⁰, 23, 24, 24³⁸,
 27, 30, 30⁵, 30⁷
 30¹³
 A-E: 24
 A-I: 24
 A 1-2: 22
 A 1, 980α21 κε.: 22
 980α25: 16¹¹
 A 2, 982β2: 13¹²
 A 3, 983α25-26: 13²²
 983α26-32: 13¹⁰
 983α33: 13¹¹
 983β6: 9¹⁰
 983β28: 9¹⁰
 983β33-4α3: 9¹⁰
 984α3: 9³⁶
 A 4, 985α5: 9³¹
 985α13: 13²⁷
 A 5, 986β26: 9²⁷
 987α22: 9²⁵
 A 6, 987α32-33: 18⁶
 987β25: 10⁵
 A 7, 988α21-23: 13²⁷
 988α34-35: 13²⁷
 988β6-16: 13²⁷
 A 8-10: 25
 A 8, 989α30: 9²⁶
 A 9: 10², 22
 A 9, 991α21: 10²
 A 10, 993α15: 9²⁴
 α: 1, 2, 3, 10, 12, 13,
 14, 15, 16, 17, 20,
 21, 22, 23, 24,
 24¹¹, 26, 26¹, 28,
 29, 29⁴, 29¹, 30,
 30⁶, 31, 32
 α 1: 3
 α 1, 993α30-β5: 3
 993α30-β11: 15
 993α30-β19: 29
 993α30-5α20: 3
 993β2-3: 15
 993β5-11: 3

- 993β6: 15, 15³⁴
 993β7: 15³²
 993β9: 15
 993β11: 16, 31
 993β11-19: 3, 18
 993β17: 18
 993β18: 9³⁸, 18
 993β18-19: 18
 993β19-23: 3
 993β19-4β31: 13, 29
 993β20: 14
 993β23-24: 13
 993β23-31: 3
 993β24-27: 13
 993β24-30: 14
 993β27: 3¹
 993β28: 3¹
 993β30-31: 14
 α 2: 3
 α 2, 994α1-11: 3
 994α2: 13
 994α3-5: 13
 994α5-8: 13
 994α8-10: 13
 994α9: 14
 994α10-11: 13
 994α11-16: 3
 994α11-22: 13
 994α16-19: 3
 994α19-22: 3, 14
 994α22: 3²
 994α22-23: 3²
 994α27-28: 14
 994α32-β1: 14
 994β1: 3³
 994β2: 15¹⁵
 994β3: 3²
 994β3-6: 3
 994β5-6: 14
 994β6-9: 3
 α, 2, 994β9-16: 3
 994β16-23: 3
 994β17-20: 14¹⁹
 994β21: 14
 994β23-24: 13, 14
 994β23-26: 3
 994β25-26: 14
 994β26-27: 3, 14
 994β27-30: 3
 994β29-30: 13
 994β30-31: 3, 13, 14

- α 3: 3
 α 3, 994β32-5α6: 3
 994β32-5α14: 18
 994β32-5α20: 29
 995α6-7: 18
 995α6-12: 3
 995α8-9: 18
 995α9-10: 18
 995α10-12: 19
 995α12-14: 3
 995α14-16: 19
 995α14-19: 19
 995α14-20: 3, 28
 995α19-20: 28, 28⁹
 Β: 2, 21, 22, 22³⁰, 24,
 24³⁶, 30, 30⁵, 30⁷,
 30¹⁵
 Β 2, 996α18-7α33: 24³⁶
 Β 4, 999α26: 13²⁰
 1000α29: 18¹⁷
 Γ: 14¹, 21, 24
 Γ 1-2: 19¹⁰
 Γ 1, 1003α27: 13¹⁶
 Γ 3, 1005β25: 9³⁰
 Γ 5: 9³³
 Γ 5, 1009α18: 9³³
 Δ: 22, 23, 24
 Δ 1, 1013α16: 13¹⁰
 1013α17: 13¹⁵
 Δ 2, 1013α24-β3: 13⁸
 1013α29: 14⁸
 Δ 8, 1017β18-21: 13¹²
 Δ 28, 1024β32: 9³⁷
 Ε: 21, 24
 ΕΖΗ: 22, 24
 Ε 1: 19⁹
 Ε 1, 1025β3-6α19: 23⁴
 Ζ: 16, 24
 Ζ 3, 1029β3-12: 16⁹
 Ζ 10, 1036α8: 15⁶
 Η 3, 1043β24: 9³⁷
 1044α33-β20: 13¹⁰
 Ι: 24
 Ι 1, 1052β33 κε.: 19¹
 Κ: 21, 23, 24
 Κ 1-8: 22, 24
 Κ 1, 1059α18: 28⁶
 1059β16: 19¹⁰
 Κ 3: 14¹, 19¹⁰
 Κ 5, 1062α34: 9³⁰
 Κ 6: 9³³
 Κ 6, 1062β33: 9³³
 Κ 7: 19⁹
 Κ 9-12: 22
 Λ: 22, 23, 24
 Λ 1-5: 22
 Λ 1, 1069α18: 28⁶
 Λ 3, 1069β35: 28⁶
 1070α4: 13²³
 Λ 4, 1070β26-32: 13¹⁰
 Λ 7, 1272β7: 21
 1272β19: 21
 1272β28: 21¹²
 Λ 8, 1073β13: 18⁴
 1074α38: 9¹⁰
 1074β10: 17²
 Λ 10, 1075β37-6α4: 17⁸
 Μ: 21, 22⁴⁹, 24, 25
 Μ 4-5: 10²
 Μ 4, 1078β27: 18⁷
 Μ 5, 1079β26: 10²
 Μ 9-10: 25
 Μ 9, 1086α15-20: 25
 1086α16: 18¹⁶
 1086α21: 25
 Ν: 21, 22⁴⁹, 24
 Ν 3, 1090β5-11: 13¹²
 1090β19: 17⁸

Μετεωρολογικά
 Α 3, 339β27: 17²
 Β 4, 360α3: 15¹⁴
 Γ 2, 371β25: 15¹⁷

Περί γενέσεως και φθοράς
 Α 1, 3141α13: 9²⁶
 Α 2, 315β32: 9³²
 316α5: 9³²
 Α 2, 316α9: 9³²
 Α 7, 324α27: 13¹⁵
 Β 3, 330β15: 11²³

Περί ζώων γενέσεως
 Α 1, 715α4: 13²⁴
 715β14: 13¹⁸

Περί ζώων κινήσεως
 6, 700β33: 18¹⁹

Περί ζώων μορών
 Α 1, 640β: 9¹¹
 Α 2, 642β10-20: 11²³

A 5, 644: 32³
644β22-5α4: 25¹⁴

Περί ουρανού

A 3, 270β19: 17²
A 4, 271α33: 19¹¹
A 5, 271β2 κε.: 133⁵
B: 25
Γ 1, 298β17: 9²⁸

Περί ποιητικής

I, 1447β17: 18¹⁷

Περί τα ζώα ιστορίαι

Δ 10, 537α23: 15¹²
E 14, 546α21: 15¹⁶
E 19, 552β21: 15¹⁷
Z 8, 564α19: 15¹⁷
Θ 9, 596α8: 15¹⁷
Θ 10, 596α23: 15¹⁷
I 32, 619α15: 15¹⁷

Περί φιλοσοφίας

A: 22, 22³⁰
B: 22, 22³⁰
Γ: 22, 22³⁰, 25

Περί ψυχής

A 2, 403β21: 18⁴
404β19: 11²¹
B 10, 422α20: 15³⁵
Γ 2, 425β26: 15⁴

Πολιτικά

A: 6⁵, 25
ΑΒΓ: 6
A 2, 1253α27: 12⁶
A 8, 1256β20: 15²
A 10, 1258α21: 6¹⁵
B: 6
B 5, 1263β29: 9³⁴
B 8, 1268β41: 18¹¹
Γ: 6
Γ 5, 1278α8: 6²⁴
Γ 6, 1278β31-32: 20³¹
ΔΕΖ: 6
Δ 1, 1288β21-9α7: 6²⁶
1288β25: 6¹⁷
1289α1: 6¹⁶
H: 6
H-Θ: 6

H 1-12: 6

H 1, 1323A22: 20³¹
H 1, 1323β27: 13³³
H 10, 1329β25: 17²
Θ: 6

Προβλήματα

ΚΕ 7, 938β5: 15¹⁴
ΚΣτ 33, 944α10: 15¹⁷
Λ 1, 953α10: 12²
955α39: 12²

Ρητορική τέχνη

A 1, 1354β11: 16¹¹
A 8, 1366α2: 6²⁸

Σοφιστικοί έλεγχοι

34, 184α8: 12¹⁹
184β6: 31⁸

Τοπικά

A: 25
B 1: 25
Γ: 28, 28⁷
H: 28, 28⁷
Θ: 28⁷
Θ 1-3: 28⁷
Θ 4-14: 28⁷
Θ 8, 160β7-9: 14²³

Φυσικά

A: 13⁷, 16
A-Δ: 24, 25
A 1, 184α12: 13¹⁵, 13²²
184α16: 15³
A 1, 184α21: 15³
184α22: 16⁶
A 2, 184β15: 13⁷
185α8: 9²⁸
B: 24, 25
B 2, 194α28: 19¹³
194α30: 3²
B 3, 194β16-5β30: 13⁸
194β18: 13¹⁵, 13²²
194β33-34: 14²⁶
195α8: 13¹³
195β21: 13¹⁶
B 7, 198α14-β32: 13⁸
B 8, 199α30: 19¹³
Γ: 21
Γ 6, 207α1: 14¹³

207α7: 14¹³
Γ 7, 207β34-35: 13⁹
Γ 8, 208α5 κε.: 13³⁵
208α8: 14¹¹
Δ 1, 209α19-22: 13⁹
Δ 2, 209β14: 11²⁰
209β16: 10⁵
Δ 10, 217β31: 20³¹

E: 21
E 1, 224β35-5α20: 14¹²
E 2, 225β15: 14¹⁰
Z 2, 233α21: 9²⁹, 14²⁴
Z 9, 235β5-40α18: 14²³
239β5: 9²⁹
H 1-3, 241β24-8β28: 31⁴
Θ 1, 251α5: 21²³

II. ΑΛΛΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ

ΑΘΗΝΑΙΟΣ

II 60d-e: 917

AL MUBASHIR

35: 21¹

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΑΣ

Μεταφυσικά

79.4: 22⁵³

85.11: 22⁵³

98.21: 22⁵³

137.2: 27¹

.4: 28¹

.5-7: 13²

.6: 30⁵

.10: 13³⁴

137.12: 30¹, 30⁸

138.2: 30⁷

.6: 30³

.7: 30¹², 31¹¹

.9-14: 15⁵

.21: 13³³

.26: 28²

139.22: 30¹

140.19-141.30: 15³⁴

142.14: 15¹³

143.11-12: 18⁴

.23-144.3: 30⁵

144.1-14: 18⁹

146.17: 13²¹

147.1-148.19: 13²³

149.2: 31

.5: 31

151.1: 13¹⁷

152.15: 14¹⁵

154.9-15: 3²

155.26-156.22: 14⁹

156.33: 3³

157.11-13: 3²

158.4-159.27: 14¹²

162.19: 14¹⁷

163.5-14: 14¹⁷

.15-164.10: 14¹⁶

165.13-25: 13³⁵

166.18: 14²⁴

.18-167.3: 14²⁴

167.15-19: 18¹¹

168.7-11: 19²

169.4-15: 19¹

.19: 30¹

.26: 30³

171.5-7: 23⁷

196.19: 27⁷

Ψ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ [=ΜΙΧ. ΕΦΕΣΙΟΣ]

837.1: 22⁴⁹

ΑΜΜΩΝΙΟΣ

Κατηγορίαι

4.5. κε.: 20⁹

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΣΟΦΙΣΤΗΣ

ΠΙ.29, λ. «μετά»: 15²⁷

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ

1.12-22: 23⁸

4.20: 27⁵

113.5: 27²

.8: 27³

.12: 30²

.20: 30⁶

113.33: 14¹⁰

114.4: 15³²

.16: 30³

.17: 30¹²

33: 15³²

115.10: 18³
 117.9: 15³⁴
 .11-22: 15³⁴
 .26: 15³²
 .34-118.9: 18³
 119.8-9: 13²³
 121.8: 13¹⁶
 .34: 3²
 122.2: 3²
 123.33: 3²
 124.31 κε.: 3³
 125.22 κε.: 14¹⁰
 126.9-10: 3³
 .30: 3²
 131.5: 14¹⁸
 .33: 14¹⁸
 132.13: 14¹⁸
 134.10: 18¹²
 .23: 19¹⁸
 135.30: 19²
 .33: 19²
 136.19: 19¹⁹
 .30: 13³²

CICERO

Academica priora

38.119: 31⁹
 46.143: 31⁹

De finibus

V V 12: 20³³

De inventione

II II 6: 8²⁶
 II II : 31⁹

De natura deorum

II XXXVII 95: 16⁴

De oratore

I 49: 31⁹

Epistulae ad Atticum

IV XVI 2: 25²

Topica

I 3: 31⁹

Tusculanae disputationes

II III 9: 20²³

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

Ατ. 117: 16¹²

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

Κατά Ανδροκλήτους (XXII)

25-26: 15²³

Κατά Τιμοκράτους (XXIV)

105: 15²³

113: 15²²

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ

V 2: 7⁸

2-3: 7¹⁶

3: 4²⁸, 4⁴⁰

3-4: 4³²

4-5: 5¹⁹

5: 5⁴⁶, 5⁵²

6: 5⁵³, 7⁸

9: 4⁴

10: 5¹⁹, 5⁴⁹, 5⁵²

II: 5³³

II-16: 12¹⁰

12: 4³⁰, 4³⁷, 4⁵¹, 8¹⁹

12 κε.: 4⁵³

13: 4⁴⁹, 4⁵⁰

13 κε.: 4⁵⁰

16: 4¹⁷, 4³⁶, 5⁴⁹

28-34: 10¹⁰

32: 13⁴

V 36: 8⁴⁴

39: 8¹³

51: 12¹⁸

52: 8¹⁹

53: 4⁴⁵

69: 4⁴⁷

69 κε.: 4⁴⁷

70: 4⁴⁷

VIII 6 κε.: 9⁸

ΕΡΜΠΠΟΣ

Ατ. 46: 4⁵⁹

ΕΥΔΗΜΟΣ ΡΟΔΙΟΣ

Ατ. 43: 9⁹

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Βάκχαι

485: 15¹⁰

GELLIUS

*Noctes atticae*XX 5: 20¹⁹, 20²⁹

ΗΛΙΑΣ

*Κατηγορίαι*114.1-8: 20⁸, 20¹⁰

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

B 150.4: 15⁹Δ 155-159: 4³³Θ 104-106: 4³³

ΗΣΙΟΔΟΣ

*Έργα και Ημέραι*293-7: 26¹294: 26¹

ΗΣΥΧΙΟΣ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΟΣ

(Βλ. Vita Menegiana)

ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ

Απ. 210: 5⁶217: 5⁸

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

*Αποσπάσματα*ΧΠ 25: 16¹³*Περί φυτών ιστορίαι*Α Ι Ι: 13³¹, 19¹¹

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

ΠΙ 82.2: 6¹⁵ΙV 88.2: 4⁵

IBN ABI USAIBΓ'A

I Ie: 4⁴⁹7-10: 5⁴⁷

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

*Περί αντιδόσεως (XV)*84: 9¹⁵

ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ

242.14-15: 10²243.20-21: 11¹

ΚΛΕΑΡΧΟΣ

Απ. 47: 4⁴⁶

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ

*Βίων πράσις (27)*26: 8³⁹, 19²⁰, 20²⁰

ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ

Βλ. Αλέξανδρος Αφροδισιάας

837.1: 22⁴⁹

ΟΜΗΡΟΣ

*Διάς*Φ ΠΙ: 15²⁰*Ύμνος εις Ερμην (IV)*326: 15⁸

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

Απ. Β 3: 14²

ΠΙΝΔΑΡΟΣ

*Νεμεόνικοι*VI 6: 15¹¹*Πυθιόνικοι*V 87: 4³³

ΠΛΑΤΩΝ

*Απολογία*38c: 4⁶²*Επιστολή ζ'*340b κε.: 11⁹341b: 11²⁵, 11²⁷, 11²⁸, 11²⁹341c: 11¹⁶341d: 11²⁵341e: 11²⁵, 11³¹342e: 11²⁶342a κε.: 11¹⁵344d: 11¹¹, 11¹², 11¹³*Κριτίας*109d: 17⁷*Νόμοι*Γ', 677a: 17⁷*Πολιτεία*Στ', 508c: 16²508d: 16²Ζ', 514a κε.: 16¹

Πολιτικός

268d κε.: 177

272e-3a: 177

Σοφιστής254a: 16³**Τίμαιος**

22b-d: 177

23a-e: 177

Φαίδρος

275c κε.: 1117

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ*Βίος Αλεξάνδρου*, 677 κε.: 22⁵

5, : 518

8, : 517

55, : 519

74, : 532

*Βίος Κικέρωνος*24: 31⁹*Περί ηθικών αρετών*7, 477 κε.: 10²²*Περί της Αλεξάνδρου αρετής*

I 6, 329: 517

*Περί της Αλεξάνδρου τύχης*I 4, 328: 9⁸**ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ ΧΕΝΝΟΣ**56: 23¹²**QUINTILIANUS***Institutio oratoria*III I 14: 20²²X I 83: 31⁹XII II 22: 31⁹**ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ***Προς Μαθηματικούς*III (Πρ. Γεωμ.) 58: 22²²**ΣΙΜΗΛΙΚΙΟΣ***Φυσικά*1.17-21: 23⁵**ΣΥΝΕΣΙΟΣ***Περί βασιλείου τάξεως*13.7-14.5: 15²⁴**St. THOMAS AQUINATUS***De esse et essentia*Prooem.: 29²I: 29²VII: 13²³**ΣΟΥΔΑ**743, λ. «Νικόμαχος (ο)»: 45³λ. «Νικόμαχος (d)»: 4⁸**VITA LATINA**

2: 425

3: 430

5: 7³12: 7⁸

24: 724

26-27: 10⁹30: 10⁴43: 54⁷**VITA MARCIANA**

2: 425

5: 7³, 7⁸9: 7⁸

12: 725

13: 723

24: 724

26: 10⁴28: 10⁹29: 10⁹41: 54⁷**VITA MENEGIANA**

2: 425

3: 430

4: 461

6: 55³10: 23¹²**VITA SYRIACA I**3: 55⁰**VITA VULGATA**

2: 430

4: 7³6: 7⁸7-8: 10⁹

222

18: 724

19: 547, 550

ΦΛΑΒΙΟΣ ΙΩΣΗΠΟΣ

Κατ' Απίωνος Γ

163: 98